

Norstedts
Utbildning
juridik

Brottet, straffet och polisen

*i den europeiska
rättsutvecklingen*

Erik Anners

JUR II
Rättsh Bearb

STOCKHOLMS
UNIVERSITETS
BIBLIOTEK

Jur II

Rättsh Bearb

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

Stockholms Universitet

30001 006941431

BROTTET, STRAFFET OCH POLISEN

L

Erik Anners

*Brottet, straffet
och polisen*

i den europeiska
rättsutvecklingen

Norstedts Juridik AB

Adress till förlaget:

Norstedts Juridik AB, Box 6472, 113 82 Stockholm

Fax 08-690 90 70, telefon 08-690 91 00

Beställningar:

Norstedts Juridik AB, Kundtjänst, Box 6454, 113 82 Stockholm

Fax 08-690 90 30, telefon 08-690 96 96, växel 08-690 91 00

Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen

Erik Anners

Upplaga 1:1

ISBN 91-39-00304-3

© 1997 författaren och Norstedts Juridik AB

Omslagsbild: Pieter Brueghel d.ä.:s målning *Överfallet*, daterad år 1567,

Stockholms Universitets konstsamlingar

Tryck: Norstedts Tryckeri, Stockholm 1997

Att mångfaldiga innehållet i denna bok, helt eller delvis, utan medgivande av Norstedts Juridik AB; är förbjudet enligt lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande, såsom tryckning, kopiering, bandinspelning etc.

Förord

När ledningen på polishögskolan föreslog mig att skriva en lärobok om det europeiska polisväsendets historia var jag i förstone tveksam.

Tidigare forskningar har gjort klart för mig att man inte kan skriva en rent polishistorisk framställning avsedd som lärobok. En sådan skulle bli en väsentligen administrativ historik över de olika europeiska polisorganisationernas uppbyggnad och arbetsmetoder. Men då kommer man inte åt det för polisen särskilt viktiga, nämligen polisväsendets förankring i brottslighetens och straffrättens utveckling. Saken kan uttryckas så att man kan skriva om brottslighetens eller straffrättens (eller bådas) historia utan att skriva om polisväsendets historia. Men man kan inte skriva om polisväsendets historia utan att behandla dess grundval i brottslighetens och straffrättens historia, ty polisväendet är att uppfatta som *en funktion* av kampen mot brottsligheten. Dess utveckling blir begriplig endast om den skildras i sammanhang med brottslighetens och straffrättens utveckling.

För att inte spränga ramen för en pedagogiskt någorlunda hanterbar lärobok har jag begränsat materialet ur brottslighetens och straffrättens historia till vad jag anser oundgängligen nödvändigt.

Jag har att tacka alltför många för oumbärlig hjälp med denna framställning, som bygger på ett mycket omfattande källmaterial, för att nämna alla här. Men några måste jag ändå nämna. Först och främst vill jag tacka Marie-Louise Bernard, "Legal analyst" på den juridiska avdelningen vid Library of Congress i Washington, som var mig till ovärderlig hjälp vid användandet av bibliotekets unika resurser. Ulla Lindqvist, första byråsekreterare vid juridiska institutionen på Stockholms universitet, har varit en stöttepelare för mig vid utskriften och den tekniska handläggningen av manuskriptet. Britt-Marie Wångstedt från Polishögskolan, har kunnat hjälpa mig på mångahanda sätt. Dessutom vill jag tacka Ninna Mörner, förlagsredaktör på Norstedts Juridik, som med berömvärd professionalitet ansvarat för manuskriptets redigering till här föreliggande bok. Sist och slutligen tackar jag min hustru Gunvor för att hon nu som alltid hjälpt mig att få ännu en bok färdig.

Djursholm i maj 1997

Erik Anners

Innehåll

Inledning 11

Ättesamhällets försoningsrätt 11

AVDELNING I. DET FÖRINDUSTRIELLA SAMHÄLLET

Kapitel 1. Från senmedeltiden till upplysningstiden 17

Rövarbanden 17

Samhällsreaktionen 18

Den nya maktinstansen – staten 18

”God ordning och politi” 19

Polisorganisationerna blir nationella 19

Nationalstaten – straffrätten 20

Straffrättsskipningen under senmedeltiden fram till 1700-talet 20

Hur människorna förråades 22

En begynnande humanisering 22

Orsakerna till den straffrättsliga terrorn 22

Synen på döden och dödsstraffet 23

Polisväsendets uppkomst 24

Förebilder från antiken 24

Militärpolis och feodal trupp 25

Stadsvakten 26

En rikspolis nödvändig på vägarna 26

Polisväsendet i Frankrike 27

Ludvig XIV:s reformer 27

Den franska polisreformen blir förebild 29

Giftmordsaffären 30

Den franska polisen – en politisk polis 30

Kapitel 2. Polisen under upplysningstiden 32

Upplysningsideologin 32

Kriminaliteten och ”den undre världen” 32

Galghumorn 33

Reformdebatten kring straffrätten 34

Rationalism och humanitet 35

Förbättringsprincipen 35

Kyrkans kamp mot brottsligheten 36

Upplysningstidens polisväsen 38

Den franska polisen 40

Den engelska polisen 42

Bröderna Fielding 44

Patrick Colquhoun 45

Utvecklingen i Sverige 46

Stockholmspolisens modernisering under franskt inflytande 49

Gustaf III:s polisreform 50

Det förindustriella europeiska samhällets kriminalpolitik – en sammanfattning 53

AVDELNING II INDUSTRIALISERINGENS SAMHÄLLE

Kapitel 1. Från den franska revolutionen till det första världskriget 57

Drivkrafterna bakom utvecklingen under perioden 57

Straffrätt och polis sedda som funktioner av kriminaliteten 58

Industrialiseringen 59

Demokratiseringen 60

Sekulariseringen 61

Den "kopernikanska vändningen" inom straffrätten 62

Tillkomsten av en kriminologisk forskning 64

Kapitel 2. Det europeiska polisväsendets rationalisering och humanisering 67

Polisväsendets utveckling i England 67

Tillkomsten av "Metropolitan Police" i London 68

Rekrytering ur arbetarklassen 69

Polisens betydelse för minskningen av brottsligheten i England 73

Deportationerna till Australien 75

Den engelska polisens sociala arbetsmiljö 78

Industrialiseringens sociala vådor 79

Slummen – polisens värsta arbetsplats 80

Det engelska fängelsestraffet 83

Straffens nedbrytande effekt 86

Rättsfallet Oscar Wilde 88

Kriminaliteten, straffrätten och polisen i det engelska samhället under 1800-talet – en sammanfattning 90

Polisväsendets utveckling på den europeiska kontinenten under 1800-talet 91

Frankrike 91

Den nya kriminalpolitiska situationen 92

Gendarmerie Nationale 93

Spanien och Italien 95

Spanien 95

Italien 96

Den italienska reformtraditionen 98

Den sydeuropeiska polisens gemensamma tradition 99

Camorran och Maffian 99

Tyskland och Österrike	101
Den preussiska polisstaten	101
Österrike	105
Hans Gross och kriminalistiken	105
Ryssland	107
Kriminaliteten i Ryssland	109
Den ryska straffrätten	112
Den ryska polisen	113
Anarkisterna	117
<i>Polisväsendets utveckling i Sverige under 1800-talet</i>	119
Kriminalitetens omfattning	120
Den svenska strafflagsreformen	123
Straffverkställigheten	126
Långholmen	128
Poliskammaren i Stockholm	130
Militärkåren – ett svenskt gendarmeri	132
Den första säkerhetspolisen i Sverige	135
Polisväsendet i Göteborg	137
<i>Utvecklingen av polisväsendet i Europa fram till det första världskriget</i>	
– en sammanfattning	140
Polisens roll	140
Den politiska polisen	141
Ordningspolisen	142
Kriminalpolisen	143

AVDELNING III. HÖGTEKNOLOGINS SAMHÄLLE

Inledning 147

Kapitel 1. Utvecklingen av brottsligheten i 1900-talets Europa 149

Dess omfattning och inriktning 149

Några intressanta kriminalitetsfenomen under 1900-talet 152

 Den centrala frågan i kriminalpolitiken 155

 De båda alternativen 155

 Rånbroten 156

 Terroristerna 157

 Skattebrott 158

 Databrott 158

Hur förklara den ökande brottsligheten? 160

 Våldet hos människan 163

 Socialpsykologiska och socialpolitiska förklaringar 164

Kapitel 2. Utvecklingen av straffrätten i 1900-talets Europa 167

Inledning 167

Den revolutionära straffrätten 167

Adolf Hitlers terror 168

Hitlers juridiska teknik 169

Den kommunistiska straffrätten som terrorvapen 169

Det demokratiska Europa 170

Nyklassicismen inom den västerländska straffrätten 171

Begreppet "straffvärde" 172

Kapitel 3. Utvecklingen av polisväsendet i 1900-talets Europa 173

Inledning 173

Utvecklingen inom de stora diktaturstaterna 173

Tyskland – från "Weimarrepubliken" till det "Tredje riket" 173

De fascistiska diktaturerna – Italien och Spanien 174

Italien 174

Spanien 175

Sovjetunionen och dess vasallstater 175

Det återuppståndna Västeuropa 177

Sovjetunionens sammanbrott och Tysklands återförening 178

Italien, Spanien och Portugal 179

Kapitel 4. Det polisiära samarbetet i Europa 180

Inledning 180

Europas gemensamma kriminalpolitiska problem 181

Ett europeiskt kriminologiskt forskningscentrum 182

Ett europeiskt polisuniversitet 183

En modell för en gemensam europeisk strafflag 183

Det svenska polisväsendets utveckling i ett europeiskt perspektiv 184

Allmän-europeiska polisiära reformtendenser i 1900-talets Sverige 188

Kvarterspolis – närpolis 189

"Zero-Tolerance Policing" 189

Litteratur 191

Personregister 195

Sakregister 197

Inledning

Polisen är en organisation, som växer fram som en del av samhällets mekanism för att upprätthålla det skydd mot störningar, i form av brott, som bestäms genom straffrätten. Andra delar av mekanismen är åklagare, domstolar, exekutiva myndigheter och andra institutioner av olika slag, t.ex. fängelser. Polisväsendets historia är egentligen historien om hur samhällets tvångsmedel, militär och polis, som från början var två sidor av samma sak, så småningom skiljs åt i separat organiserade institutioner med olika uppgifter, utbildning, utrustning och därmed olika traditioner. Men än i dag består av historiska skäl vissa likheter och viss gemenskap mellan polis och militär.

Människoliknande varelser har funnits på jorden i åtminstone 2 miljoner år. Vi – homo sapiens (den tänkande människan) – i åtminstone 200 000 år. Före uppkomsten av forntidens högtstående flodkulturer, vid Nilen, Eufrat-Tigris, Indus, Ganges och Gula Floden, har otaliga kulturer fötts, blomstrat och dött. Vår kunskap om dessa kulturer inskränker sig till de fragmentariska intryck som de arkeologiska vetenskaperna kan förmedla. Det är svårt att få upplysningar om dessa kulturers rättsregler eftersom det inte finns juridiska texter. Juridiken är tekniken att foga samman samhällslivet och verktyget är ordet, det talade och skrivna. Därför kan rättshistorien som vetenskap nå fram till exakta resultat först med bevarandet av nedskrivna juridiska texter: lagar eller privata rättsuppteckningar och offentliga eller privata rättsliga urkunder t.ex. ämbetsskrivelser eller köpebrev.¹ Emellertid finns det möjlighet att nå bortom dessa texter, att åtminstone i huvuddrag rekonstruera rättsordningar och rättsregler genom att man i det bevarade materialet kan urskilja samhällstillstånd och rättsliga förhållanden äldre än texterna själva.

Ättesamhällets försoningsrätt

En annan möjlighet att studera äldre kulturers rättsregler är vad man kallar den funktionella rekonstruktionen. Om man t.ex. vet att ett samhälle är organiserat med ätten (släkten) som den primära sociala enheten och att detta ättesamhälle saknade annan centralmakt än den som krävdes för att leda samhället i kampen för tillvaron och upprätthålla en eventuell gemensam religiös kult, så kan man ganska långt rekonstruera ett dylikt samhälles rättsordning och beskriva hur den

¹ Inledningen är en förkortad version av det första avsnittet ur Erik Anners: *Den europeiska rättens historia*, 1974 s. 11 ff.

fungerade. Vidare vet man också att uppkomsten av en mera utvecklad rättsordning förutsätter fast bosättning. Jägar- och nomadfolk har i regel aldrig utvecklat mer än de grundläggande regler som varit nödvändiga för deras sociala organisation och försörjningsförhållanden. Det är hos de åkerbrukande folken, där varje generation byggt vidare på vad tidigare generationer skapat, som mera utvecklade och samtidigt mera komplicerade ekonomiska och sociala relationer människor emellan uppstått. Först hos dem har tillräckligt starka incitament funnits till utbildande av differentierade regler för det system av arbetsfördelning och samarbete, som är grunden för varje samhällsordning.

Vi har anledning anta att folken kring Medelhavet, som för årtusenden sedan lade grunden till den kultur vi kallar västerländsk, under skedet närmast före sin utveckling av högre stadskultur med fast organiserad statlig centralmakt levde i ättesamhällets rättsordning. Hur ett sådant samhälle och dess rättsregler i stora drag kan ha sett ut kan vi rekonstruera på grundval av vad vi kan urskilja i de antika högkulturernas efterlämnade källmaterial. Därtill kommer de germanstammar, som från början av 300-talet började tränga in på det romerska imperiets områden och slutligen erövrade den västra delen av det romerska riket och som förde med sig rättsordningar, präglade av ättesamhällets förhållanden.

Även om germanerna snabbt romaniserades finns det tillräckligt mycket kvar i det bevarade lagmaterialet för att ge vägledning om rättsreglernas uppkomst och karaktär. Än värdefullare för denna rekonstruktion är de nordiska (nordgermanska) folkens lagar från medeltiden. Där träder det redan passerade ättesamhällets rättsliga förhållanden tydligare i dagen. De germanska rättskällorna kan därför – i förening med komparativt antropologiskt material – bidra till vad som här kallas den funktionella rekonstruktionen.

Låt oss tänka oss en folkstam med samma språk, som hålls samman av en gemensam stamtradition liksom av den ständiga kampen för tillvaron i en otrygg värld. Människorna lever på åkerbruk och boskapsskötsel i primitiva former. För att kunna skydda varandra mot yttre fiender och för att hjälpa varandra med jordbruket och boskapen har man slutit sig samman i grupper (byar), där människorna är förenade med varandra genom blodsband. Någon statlig ordning finns inte. Den nödvändiga ledningen av hela stammens försvar mot eller anfall på yttre fiender utövas av en krigshövding (konung). Kanske är han också högste vårdare av en för stammen gemensam religiös kult. Med hans ställning som hövding följer rätten att ge militära order och att upprätthålla det mått av disciplin som kan vara nödvändigt. Ur denna befälsrätt framväxer en primitiv militärstraffrätt, riktad t.ex. mot förräderi, feghet i strid, lydnadsbrott etc. Den romerske historieskrivaren Tacitus (55–120 e.Kr.) berättar sålunda att de germanska konungarna kunde utfärda dylika militärstraffrättsliga regler. Däremot kunde krigshövdingen inte döma i tvister mellan ätterna inom stammen. Ingen kunde döma, helt enkelt därför att det inte fanns någon central maktinstans med sådan kompetens och med maktmedel att genomdriva domslut. Inom ätterna utövade sannolikt den mest ansedda mannen eller ett de äldstes råd en fridsstiftande och dömande myndighet byggd på auktoritet inom ätten. Därom vet vi föga – ty rättsbildningen inom ät-

tesamhället, sådan den bevarats, är en rätt *mellan* ätter, inte *inom* rätter. Individen är ännu inte rättssubjekt annat än som medlem av sin ätt. Den ger honom skydd och dess styrka är hans styrka. Den ättelöse står utanför samhällsordningen, och främlingen kan få rättsskydd endast genom att upptas i en ätt eller åtminstone få beskydd av den.

Konflikterna inom stammen är alltså konflikter mellan ätter, inte mellan individer. I en rättegång är ätterna parter, inte individer ur ätterna. Men hur kan då en rättegång uppkomma när det inte finns en centralmakt?

Förklaringen härtill torde ligga i den yttersta rättsbildande kraften hos människorna, nämligen den biologiskt grundade viljan att överleva – en vilja som innefattar en spontan beredskap till vedergällning. För att skydda sig slår man emot och tillbaka. Självförsvar och hämnd har samma rötter i människornas biologiska natur.

Ur denna beredskap till vedergällning växer det fram en idé om blodshämnd. Den ätt, som kränkts genom att en av dess medlemmar dödsats, slår tillbaka mot den angripande ätten genom att hämnas. Vedergällningen kan leda till en serie hämndakter ätterna emellan, dvs. ett öppet krig eller som den rättshistoriska termen lyder, till en fejd. Att bli berövad värdefull egendom är i ett fattigt samhälle ofta liktydigt med ett hot mot livet – och utlöser motsvarande reaktioner.

Vi förstår då att redan risken för att utsättas för blodshämnd eller fejd utövade ett starkt tryck på människorna i ättesamhället att hålla fred mellan ätterna. Om en fejd utbröt kunde man inte veta hur den slutade – tvenne ätter i fejd kunde förgöra varandra till siste man. I den norska Frostatingslagen – en landskapslag från 1200-talet – liksom i de isländska sagorna från samma period finns det skildringar av de ödesdigra följder som en ättefejd kunde få.

Här träder hela stammens intresse av frid mellan ätterna in. Stammen får inte försvagas genom inre strider så att den blir ett lätt byte för yttre fiender. Det finns en instans som kan stifta fred mellan de stridande ätterna, nämligen stammens folkförsamling. Denna är en tidigt utvecklad samhällelig representation, som skall kunna fatta beslut om krigståg, t.ex. om anfall på grannstammar, överlägga om försvar mot hotande fiender eller rådslå om förflyttning till bättre åker- och betesmark. Folkförsamlingen, som typiskt sett består av alla vapenföra män och sålunda är identisk med stammens här, har anledning att verka för försoning: stammen har inte råd att förlora stridsdugliga män. Ur förhandlingar om försoning uppstår det så i ättesamhället en försoningsrätt, som i början varken har karaktär av civilrätt eller straffrätt i vår mening, utan helt enkelt utgör försoningsavtal eller fredslut mellan stridande ätter. Så småningom växer det genom upprepning av likartade situationer fram normer och rättsregler. Så och så stor bot skall betalas vid dråp, så och så stor blir boten vid den eller den kroppsskadan etc. Ätten är fredslutande part och gemensamt ansvarig för boten. Vill ätten betala boten, kan den i regel göra det med gemensamma ansträngningar.

Detta faktum kommer att få större betydelse allt eftersom försoningsrätten mellan ätterna utvecklas till regelkomplex, som vi skulle säga vara av övervägande straffrättslig respektive övervägande civilrättslig karaktär. I begynnelsen är varje

kränkning av en annan ätt genom en handling, som av den förfördelade ätten uppfattas som så svår att den utlöser hämnd, helt enkelt en konfliktorsak. Man skiljer inte mellan olika slag av brott, än mindre tar man hänsyn till om dödandet skett av vilja eller våda. Man skiljer inte heller mellan dråp och avtalsbrott vid t.ex. köp. Men så småningom utvecklas försoningsregler av mera differentierad karaktär, därför att de har sin rot i mera komplicerade situationer än en bestämd kränkande handling.

Genom lösningar av otaliga mera komplicerade konflikter av olika typer utvecklas ett rättsligt normsystem, som förs vidare från generation till generation i den muntliga traditionen. Till sist upptecknas den i skrift och befästs kanske genom lagstiftning, dvs. genom att en därtill behörig central statlig maktinstans förklarar att om inte reglerna tillämpas finns risk för statligt ingripande med någon form av sanktion.

En tidig form av allmän samhällelig sanktion utgör fredlösheten. Den situationen kunde uppstå att en ätt inte ville skydda en av sina medlemmar, t.ex. därför att man fann den handling denne begått så klandervärd att ätten inte ville ställa sig bakom honom i fejd. I så fall låg vägen öppen för ett utstötande av gärningsmannen ur hela samhället, dvs. stammen. Han förlorade då allt rättsskydd och kunde saklöst dödas av vem som ville. Han blev "varg i veum" – ett vilt djur i skogen utanför människornas gemenskap.

Den schematiska bild av ättesamhällets grundläggande rättsordning, dess funktioner och utveckling, som här givits, hänför sig till de ättesamhällen, som enligt vad vi kan anta en gång i tiden har funnits i Medelhavsområdet liksom i nuvarande Väst- och Nordeuropa.

Ättesamhällets försoningsrätt hos germanstammarna kom på den europeiska kontinenten och i England att redan under senantiken ersättas av den romerska stadsmaktens straffrätt med dödsstraffet som samhällets viktigaste sanktion. I de nordiska länderna kom samma utveckling under medeltiden, närmare bestämt från 1000-talet till 1200-talet. Brottsligheten blev så svår, särskilt i städerna, att det snabbt utvecklades en terroristisk straffrätt samt med tiden också polisorganisationer vid sidan av militären, som normalt användes för att upprätthålla ordningen och bekämpa brottsligheten.

Avdelning I

Det förindustriella samhället

Tenglers träsnitt från 1508 visar olika medeltida avrättningsmetoder såsom; hängning, stegling, stympning, bländning m.m.

Från senmedeltiden till upplysningstiden

Stanna upp en stund inför bilden på omslaget samt bilden på sidan intill och fundera något över vad de säger. Brueghel d.ä.:s berömda tavla visar ett anfall av några stråtrövare på en bondefamilj på väg till staden.¹ Den andra bilden är en tablå ur en s.k. "Laienspiegel", ett slags reallexikon, över samtida exekutionsmetoder för dödsstraff liksom prygel- och stympningsstraff.² Båda bilderna är från 1500-talet och återger förhållanden inom samtida brottslighet och straffrätt.

Rövarbanden

Landsvägsrån – eller rånmord – var dåtidens farligaste brott. Det rikt utvecklade handelslivet under sen medeltid – alltså under 1300- och 1400-talen – krävde en trygg samfärdsel. Men den hindrades i hög grad av professionella rövare, som höll till överallt på vägarna, i skogen och bergen.

I regel gav de sig inte på större gårdar, byar eller städer. Där fanns militärt försvar. Men de resande till lands eller sjöss var ofta ett lätt byte för de i regel tungt beväpnade grupper eller band av rövare, som opererade längs vägarna och gömde sig med sitt byte i dåtidens stora och väglösa skogar eller träsk. Landsvägsröveriet fick en starkt ökad utbredning under senmedeltiden efter tillkomsten av värvade härar av legosoldater.³ En sådan här ställdes upp inför ett väntande krig och upplöstes efter en fred. Mellan krigen drog yrkessoldaterna kring och sökte sig värvning. Då begick de ofta brott – särskilt landsvägsröveri. Eftersom de i regel var rekryterade ur samhällets bottenkikt var eller blev de snabbt kriminellt belastade och förråades av sitt yrke. Plundring, våldtäkt, mord och mordbrand var för dem alldagliga företeelser.⁴ Skillnaden mellan förfallna soldater och professionella rövare var inte stor.

1 Pieter Brueghel (1515–1569) d.ä., flamländsk målare, berömd för bl.a. sina mästerliga folklivsskildringar, som har ett högt källvärde genom sin realism.

2 Bilden är ett träsnitt ur ett dåtida slags lexikon (en Laienspiegel) utgiven av Tengler i Mainz år 1508.

3 Erik Anners: *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer* – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning. Rättshistoriskt Bibliotek, X Bd. 1965, s. 11 ff.

4 Beträffande brottslighetens historia, se särskilt Radbruch, G. och Gwinner, H.: *Geschichte des Verbrechens*, 1951. Märk s. 56 ff. om brottslighetens betydelse för straffrätten. Se även Garell, Lenman and Parker: *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, 1982.

Samhällsreaktionen

I denna miljö blev grymma straff som långt utdragna, kvalfulla dödsstraff och förnedrande kroppsstraff samhällets desperata försvar mot en våldsbrottslighet, som tycktes breda ut sig överallt. Vad man än gjorde blev brotten bara mer vanliga och mer avskräckande.

Under medeltiden och fram till reformationens seger i norra Europa hade det funnits en internationell kyrklig polis (munkorden) "dominikanerna", vars medlemmar var specialutbildade när det gällde att uppspåra, gripa och åtala kättare eller otrogna, alltså människor, som i sin tro ställde sig utanför vad den katolska kyrkan lärde. Dominikanerna agerade över hela Europa och deras arbete styrdes av "Sancto Officio", det heliga inkvisitionskollegiet i Rom. Den världsliga polisen och de världsliga åklagarna skulle komma att ta efter de metoder, t.ex. förhörsmetoder, som utvecklades av dominikanerna.

Det är i medeltiden den moderna polisen har sina rötter. Ett systematiskt organiserat och rättsligt reglerat polisväsen utvecklades först från renässansen och endast steg för steg som samhällets försvar mot brottet och brottslighet. Eftersom det var själva brottsligheten som var hotet, föreföll det helt naturligt att i sitt straffrättstänkande och sin kriminalpolitik utgå ifrån brottet. Liksom rättsreglerna över huvud taget i det gamla, på ätter och familjer byggda, samhället utgick från verkligheten, de samhällsfarliga gärningarna, så utgick också straffrättsreglerna från gärningarnas karaktär, inte från de agerande människornas personlighet. Det skulle dröja århundraden innan socialpolitiska synpunkter av det slag vi alltmer uppfattar som naturliga i kriminalpolitiken, skulle komma att anläggas.

Polisen blev också redan från början samhällets instrument i kampen mot brottsligheten – ett system för att med våld bekämpa onda gärningar.

Den nya maktinstansen – staten

Detta instrument blev allomfattande, ty det utformades av den nya maktinstansen i samhället – staten.⁵ Även under sen medeltid präglades samhällslivet i större delar av Europa av det under senantiken – 400–700-talen – utvecklade feodalsystemet.⁶ Den romerska statsmaktens bortfall innebar att en ny form för att säkerställa trygghet och ge beskydd växte fram. Jordägarna gav sina underlydande trygghet mot att de underlydande arbetade på jordägarrens gård. Feodalsystemet fick tidigt karaktären av en toppstyrd organisation med kungar, högadliga godsägare och besuttna riddare som styrde den stora massan som arbetade som livegna på gårdarna, dvs. de fick inte lämna gården, hade arbetstvång där och var skyldiga

5 Erik Anners: *Den europeiska rättens historia I*, 1974, s. 112 ff.

6 Som allmän översikt över de nyaste forskningsresultaten med litteraturanvisningar rekommenderas Hans Hattenhauer: *Europäische Rechtsgeschichte*, 1992. Se vidare Harold K. Becker: *Police Systems of Europe. A Survey of Selected Police Organizations*, 1980 och dess viktiga inledning s. 11 ff., James Cramer: *The Worlds Police*, 1964, Hsi-Hney Liang: *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War*, 1992, och David H. Bayley: *Patterns of Policing. A Comparative International Analysis*, 1985.

att lyda gårdsägarens befallningar i arbetet, till dels också i familjelivet. Systemet hade starka vertikala band, kungen och hans underlydande vasaller var förbundna till inbördes trohet och hjälp. Grevar och baroner hade i sin tur starka band med "sina" riddare. Men någon verklig statsmakt existerade inte. Kungen kunde få och fick ofta hjälp av sina vasaller, feodala underlydande, men lydnadsplikten var begränsad. Det fanns rättigheter både uppåt och nedåt i systemet.

"God ordning och politi"

Idén om ett maktäggande centrum, en statsmakt efter romerskt mönster, slog igenom under renässansen, som ju betyder pånyttfödelse av den antika idévärlden och antikens samhällsinstitutioner. Det centrala begreppet blev "Politi", av det grekiska "politeia", som betyder ordnad förvaltning i en samhällelig enhet – från början den grekiska stadsstaten. Begreppen "god ordning och politi" (egentligen en upprepning) skulle komma att prägla juridiskt tänkande och samhällsinstitutioner ända fram till 1800-talet. Av "politi" kommer inom alla europeiska kulturspråk orden "polis, police, polizia" o.s.v.

Denna stat hade emellertid inte i första hand det feodala riket, dvs. kungens område för makt, sådan den nu var, som enhet, utan nationen. Därmed uppkom nationalstaten, en enhet av nationalfolk, nationalspråk och nationellt territorium, som helt enkelt var en ur konkurrenssynpunkt överlägsen statskonstruktion. Nationalstaten med stark centralmakt besegrade med lätthet feodala samhällen. Men även under det första världskriget fanns det rester av medeltidens feodala Europa kvar, t.ex. Österrike-Ungern. Dessa rester försvann emellertid genom frederna efter kriget.

Polisorganisationerna blir nationella

Detta betydde att polisorganisationerna blev nationella och präglade av nationalstatsidén. Poliséendet utvecklades därför olika i olika länder. Dess uppgifter, organisation och arbetsmetoder kom att starkt präglas av varje stats specifika rätts-tradition liksom av dess politiska och administrativa förhållanden.

Det klassiska exemplet på denna skillnad är de helt olika polistraditionerna i Frankrike och England. I Frankrike fick man redan under sen medeltid en kunglig militärpolis "La Maréchaussée", vars främsta uppgift just var att bekämpa landsvägsröveriet. Så småningom uppgick de i ett än i dag bestående gendarmeri, numera "Gendarmerie Nationale", med offentlig ordning och tryggad rättssäkerhet mot terroristiska brott av olika slag som viktigaste arbetsområden. Redan under Ludvig XIV fick Paris en centraliserad polis med vida befogenheter och stora resurser.

I England däremot upprättades aldrig något gendarmeri av fransk typ och London fick en central polismyndighet först på 1830-talet.

Orsaken till denna skillnad var de olika stats- och rätts-traditionerna i de båda

länderna. I England hade de kungliga enväldsanspråken slagits tillbaka i det stora inbördeskriget mellan kung och parlament på 1640-talet och försöken av den engelska kungen Jakob II att stärka sin ställning stäcktes genom 1688 års "ärorika revolution". Sedan dess höll man i England, åtminstone i teorin, fast vid en föreställning om en särskild engelsk frihetstradition med rötter i medeltidens frihetsbrev för adeln och kyrkan mot kungamakten – 1215 års Magna Charta. Därför ville man i det längsta inte ha någon central polismakt av nämnvärd styrka i London och än mindre en kunglig polismakt. Den engelska friheten måste skyddas mot faran av en politisk polis, som kunde utnyttjas som ett politiskt maktinstrument för förtryck. Man tänkte då särskilt på franska och spanska enväldshärskares metoder, t.ex. fängelset Bastiljen i Paris, där den franske kungen kunde spärra in misshagliga personer utan rannsakan och dom.

Nationalstaten – straffrätten

Inom den nya nationalstaten utbildades tidigt en straffrätt och en straffprocess, vars främsta syfte var att trygga statsmaktens, furstarnas, och kyrkans, i katolska länder den katolska kyrkans, position. Därvid byggde man ut det medeltida feodalsamhällets straffrätt, som var utvecklad genom en tämligen godtycklig kasuistik – man dömde från fall till fall – till ett av lagstiftare och rättsvetenskap i samarbete utbildat straffrättssystem med tillhörande straffprocess. Ett viktigt exempel på en sådan lag är den tysk-romerske kejsaren Karl V:s strafflag (*Constitutio Criminalis Carolina*) från år 1532. Denna lag fick stor betydelse som förebild, inte minst i de nordiska länderna, bl.a. genom sina precisa brottsbeskrivningar. Lagen präglades emellertid av järnhård konsekvens i sina stadganden om straff och tortyr, som förefaller vår tids människor hjärtlösa. Ändock representerade lagen ett stort framsteg i förhållande till senmedeltidens groteskt hårda straffrättsskipning, som var både godtycklig och medvetet grym.

Straffrättsskipningen under senmedeltiden fram till 1700-talet

Vi har svårt att göra oss en föreställning om hur hemsk den senmedeltida straffrättsskipningen var liksom att dess förråande inverkan sträckte sig över århundraden.

I inledningen av denna framställning återges en bild av på 1500-talet gängse exekutionsmetoder. Men verkligheten kunde vara än värre.

Särskilt hårt gick man fram mot politiska brott, framför allt gärningar som kunde bestraffas som majestätsförbrytelser eller högförräderi. Så uppfattades t.ex. falskmynteri som en förbrytelse mot fursten, vars bild var präglad på myntet. Eftersom brottet också uppfattades som särskilt farligt och svårt att skydda sig mot konstruerade man ett av de svåraste straff, som någonsin tillkommit. Falskmyntaren kokades levande. Detta straff var allmänt utbrett under medeltiden i de delar

av Västeuropa, där myntväsendet nått en sådan betydelse att det måste skyddas mot brott med extrema metoder som långt utdragna och kvalfulla dödsstraff. Därför hängde i många städer i Västeuropa "stadens gryta" på rådhusets vägg mot stadens stora torg. I grytan kokades falskmyntare, ibland bit för bit, och grytan skulle påminna om detta. I straffet låg också en speglande effekt – falskmyntaren skulle smältas ner i vattnet (eller oljan) på samma sätt som han smält ner den metall, som han använt till de falska mynten.

Det tillhör de nationalistiska myterna att äldre tids straffrättsskipning i de nordiska länderna skulle ha varit mycket mera human än på kontinenten. I allmänhet tillämpade man visserligen i Sverige inte samma drastiska avskräckande straff som på kontinenten. Men det berodde på att befolkningen var glesare och att man i de små städerna inte behövde samma skrämsleffekt på stora folkmängder som i kontinentens storstäder för att avskräcka från brott. Men ansågs avskräckning behövlig tog man till terror även i Sverige. Ledaren för "morgonstjärneupproret" i Sverige på drottning Kristinas tid – den s.k. bondekungen – straffades med att en glödande krona av järn pressades på hans huvud, varefter hans armar, ben och ryggrad krossades med den "morgonstjärna", dvs. den spikklubba, som han använt som spira. Förfarandet med benkrossning, vanligen med ett hjul, kallades stegling och brukade avslutas med att kroppen flätades in i hjulet som sattes upp på en stång. Det var det vanligaste straffet – upptaget även i 1734 års lag – vid bl.a. kvalificerade mord. I Preussen fanns det med i många stadganden ännu i 1794 års landslag. Att uppfinningsrikedomen kunde vara avsevärd även hos svenska myndigheter visar ett fall från Pommern på 1630-talet, där en upptäckt sabotör högtidligt stektes levande vid sakta eld i närvaro av svenska ämbetsmän.⁷

Det mest utstuderade av alla straff var emellertid det engelska högförräderi-straffet, som normanderna förde med sig till England som medel att hålla nere det ockuperade landets upproriska folk. Högförrädaren släpades till avrättningsplatsen på en kälke, hängdes upp så att han skulle få känna kvalen och dödsångesten vid en hängning men togs ner innan han förlorat medvetandet. Sedan bands han vid en påle och kastrerades, varefter han skars upp, inälvorna slets ur honom för att brännas på fyrfat framför honom. Slutligen högg man av huvudet och delade kroppen i fyra delar. Huvudet brukade sedan sättas upp vid porten på en lämplig stad i närheten. Förfarandet kallades "to be hung, drawn and quartered". Det tillämpades ännu så sent som efter prins Charles Edward Stuarts uppror i Skottland år 1745 och efter Wolf Tones uppror år 1798 på Irland. Straffet i sig och dess exekvering bidrog sannolikt en hel del till att hålla hatet mot engelsmännen vid liv hos skotska och irländska folkgrupper, som ansåg sig förtryckta.⁸

7 Händelserna är refererade i Peter Englund: *Ofärdssår*, 1993.

8 För straffrättsskipningen under perioden, se närmare Erik Anners: *Humanitet och rationalism*.

Hur människorna förrådes

Den avtrubbande inverkan denna utstuderat grymma straffrätt hade visar reaktionerna vid avrättningen av "kungamördaren" Damiens, som valhänt attackerat Ludvig XV med en slö kniv. Utanför Tuilerierna bredvid Louvren där avrättningen skulle ske, uppfördes gallerier med sittplatser för hovfolket och andra förnämigheter, så att de skulle kunna följa avrättningen bättre. Sedan Damiens torterats med kokande olja och smält bly skulle han – enligt urgammalt frankiskt mönster från 500-talet – slitas i bitar mellan fyra hästar. Men han var starkt byggd och bödlarna piskade kraftigt på hästarna för att få effekt. Inför detta förfärande skådespel brast många hovdamer i gråt, men, som den närvarande upplysningsfilosofen Voltaire anmärkte i sin skildring av händelsen, "av medlidande med hästarna".

En begynnande humanisering

De första försöken att humanisera och effektivisera den terroristiska och godtyckliga straffrätten tillkom som sagt på 1500-talet i form av reformlagar med högre anspråk på rättssäkerhet, till exempel den tysk-romerska kejsaren Karl V:s strafflag från 1532, där man ingående reglerade tortyrens användning. Den fick sålunda bara tillämpas när det förelåg en viss nivå av bevisning mot den anklagade. Men samtidigt konserverades de medeltida reglerna och metoderna länge i 1500- och 1600-talets straffrättsvetenskap, där man framför allt ville skapa precisa brottsbeskrivningar och konsekvens i reglernas utformning. Det var först genom upplysningstidens reformidéer, som man började bryta med de nedärvda barbariska metoderna.

Orsakerna till den straffrättsliga terrorn

Man kan fråga sig om orsakerna till att människorna i den av den kristna kyrkan så starkt präglade europeiska kulturvärlden hade utbildat en så terroristisk straffrätt. Exempelen ovan är visserligen hämtade från Västeuropa, men man for inte mildare fram i Östeuropa. Ett belysande exempel är falskmynteristrafvet i det medeltida Ryssland. Där straffade man en falskmyntare genom att hälla smält bly i halsen på honom.

Grundorsaken är – paradoxalt nog – att ju mer utvecklat det teoretiska tänkandet bakom straffrättsreglerna var, desto hårdare blev straffen. Ytterst berodde detta på att man kombinerade två principer, som tillsammans ledde till en ödesdiger ond cirkel. Först och främst skulle straffet vara sådant att det vedergällde brottet, dvs. det skulle stå i proportion till det onda brottslingen gjort, särskilt den yttre skadan. Så hade Gud befallt i bibeln, där det rent ut sades om brottslingen "give liv för liv, öga för öga och tand för tand" en allmänt tillämpad princip också i de egyptiska och babyloniska kulturerna.

Men samtidigt vägledades man av avskräckningsprincipen. Straffet skulle inte bara vara plågsamt för brottslingen utan också "androm till varnagel".⁹ Ju mer angeläget det var att bekämpa ett visst brott, ju hårdare straff. Straffrättsskipningen kom därmed att särskilt präglas av de otaliga dödsstraffen, som tillämpades överallt såsom helt naturliga, även för brott som var av mindre allvarligt slag, t.ex. stöld av ett lamm. Detta berodde på den ständiga inflationen. Satte man en straffgräns efter penningvärdet på det stulna föremålet växte det nominella värdet på t.ex. ett djur. Därav det klassiska ordspråket att man kan likaväl stjäla ett får som ett lamm – man blir hängd för lammet också. I England hände det just på medeltiden att inflationen gjorde att ett lamm blev värt fem shilling. Det var den gamla stöldgränsen, nämligen värdet av ett får.

Än mer ödesdiger blev just kombinationen av avskräckning och vedergällning. Om man nu hade bestämt sig för att avskräcka från ett visst brott genom att höja straffet – skedde detta ofta genom att göra dödsstraffet mer utdraget och kvalfyllt. Det uppstod därför en allmän tendens redan under högmedeltiden, dvs. perioden 900–1200-talen, att i vedergällningens namn utsträcka det nya hårdare straffet till andra brott, som betraktades som likvärdiga, t.ex. som uttryck för särskild ondska hos förbrytaren eller utåt sett särskilt avskyvärda eller för samhället farliga gärningar. Skärpning i avskräckningssyfte ledde alltså till ökad vedergällningsnivå, vilket i sin tur ledde till ett behov av ytterligare skärpningar för att förstärka avskräckningen.

Det är märkligt att filosofer och jurister under århundraden skulle acceptera följerna av denna onda cirkel. Och så länge filosofer och jurister inte uppbådade en opinion mot den straffrättsliga terrorn och blodbadet, så länge hade de politiskt härskande, furstarna och städernas råd, ingen vägledning för ett reformarbete.

Synen på döden och dödsstraffet

Även en psykologisk faktor beredde väg för straffrättens hårdhet – och särskilt för de kvalificerat grymma dödsstraffens allmänna utbredning i hela Europa. Medeltidens människor levde i en religiös miljö, vars innebörd, yttringar och konsekvenser vi i vår sekulariserade tid har svårt att förstå. En viktig konsekvens av den dåtida kristna åskådningen var att dödsstraffet i och för sig inte betraktades som ett hårt straff. Livet var bara en kort provnings- och förberedelsetid, fyllt av lidanden och elände, inför inträdet i den eviga saligheten hos Gud. Där emellan fanns skärselden, men den kunde förkortas genom ånger, bot och bättring eller rentav genom fromma gåvor till kyrkan. Visserligen sade sig kyrkan avsky blodsutgjutelse, men kunde ändå med gott samvete ställa sig bakom dödsstraffet under erinran om Jesu ord på korset till den botfärdige rövaren, vilken utlovades att samma dag vara med honom i paradiset.

Kyrkan medverkade till och med vid dödsstraffets utbredning när den med prästerskapet som instrument beredde den dömde till döden genom att ge honom

9 Se härom närmare Erik Annens: *Humanitet och rationalism*, s. 17 ff.

religionens tröst. Exekutionen blev en både religiös och rättslig ceremoni, där den professionelle bödeln och den syndaförlåtande prästen gjorde sin entré samtidigt, dvs. på 1100-talet. I det rika bildmaterialet från högmedeltiden ser man ofta hur den dödsdömde, som på avrättningsplatsen väntar på domens verkställande, var åtföljd av en präst. Det är slående hur vanligt det är att den dömda har ett ansiktsuttryck av from tillbedjan. Hur pass långt dessa källor beträffande de dödsdömdas psykiska reaktioner tillåter slutsatser om verkligheten är en öppen fråga. Men en sak är säker, det var så den dominerande opinionsbildande makten – just kyrkan – ville att mentaliteten hos de dömda skulle åskådliggöras.

För denna högmedeltida mentalitet var naturligtvis föreställningen om straffet som ett medel till brottslingens bättring, hans eller hennes inre förvandling till en laglydig och socialt anpassad människa, främmande.

Brottet var synd, bättringen, som kom genom Guds frälsning från ondskan, var en religiös process under kyrkans ledning.

Det var inte förrän på 1500-talet, som frihetsstraffet som medel att förbättra brottslingar uppfanns i England och Holland i form av tukthus. Själva beteckningen på anstalterna säger vad det var fråga om. Brottslingen – och även lösdrivare uppfattades som presumtiva sådana – skulle genom hård behandling tuktas så att den onda viljan drevs ur kroppen.

Det skulle dröja till slutet av 1700-talet innan förbättringstanken byggd på en humanitär målsättning fick sitt genombrott i rättsvetenskap och lagstiftning.

Polisväsendets uppkomst

När ledningarna i de sedan renässansen nytillkomna nationalstaterna skulle upprätthålla ”god ordning och politi” genom en centralt organiserad maktutövning blev detta i förstör en svår och ofta övermäktig uppgift. Man saknade helt enkelt ekonomiska resurser. Statsfinanserna var ofta i oordning. Inom statshushållningen levde man ur hand i mun. Det var inte många länder, som – likt Sverige på 1690-talet under Karl XI – kunde anta en balanserad budget.

Förebilder från antiken

En viss vägledning hade man emellertid från antiken, vars idévärld och institutioner studerades med glödande intresse just under tiden för nationalstatsidéns genombrott. Inom nästan alla områden av samhällslivet fanns det mycket att hämta från Grekland och Rom. Under tre århundraden, från 1500-talet till och med 1700-talet, skulle idé- och samhällstradition från antiken utöva ett dominerande inflytande på samhällsutvecklingen – utom på ett område, det ekonomiska. Under antiken hade nämligen det ekonomiska livet bestämts av slaveriets konsekvenser. Visserligen hade man på den europeiska kontinenten kvar en grundprincip i slaveriet – nämligen livegenskapen som härskade på landsbygden inom ramen för det feodala systemet. I städerna gällde regeln ”Stadtluft macht frei” (stadsluften ger frihet). Friheten var en förutsättning för den marknadshushållning, som alltsedan

högmedeltiden gjorde Västeuropas städer till den starkaste ekonomiska framstegskraften i Västeuropa. Det fanns emellertid två någorlunda kända förebilder under antiken till ett centraliserat och systematiskt uppbyggt polisväsende, nämligen den romerska republikens liktorer och kejsar Augustus och hans efterföljares polisorganisation i Rom.

Kåren av liktorer, sammanhållen av ett liktorskollegium, hade ursprungligen tillkommit som de romerska kungarnas budbärare. Sedan blev deras uppgift att ge republikens ämbetsmän personligt skydd och underlätta deras maktutövning. Kåren bestod av romerska medborgare av särskild pålitlighet. Liktorerna skulle i noga avvägt antal – från 2–12 – åtfölja ämbetsmännen i olika grader, t.ex. pretorn, som var domare och konsulerna, som utövade den högsta politiska och militära makten.

Traditionen från liktorerna bär vi med oss än i dag i form av deras symbol "fasces", spöknippet, använt bl.a. av den svenska polisen. Liktorerna bar nämligen i höger hand en stav och över vänster axel ett spöknippe. Utanför Rom var en bila instucken i spöknippet för att markera ämbetsmannens makt, hans rätt att använda våld – kroppsstraff och dödsstraff – för att upprätthålla allmän ordning.

Men liktorsorganisationen var uttryck för den romerska republikens speciella förhållanden och blev i den senare europeiska utvecklingen inte mer än en symbolisk förebild för en central polismakt.

En sådan polismakt organiserades i Rom av kejsar Augustus, (63 f.Kr. – 14 e.Kr.), varvid staden indelades i fyra polisdistrikt, tidiga motsvarigheten till våra polisvaktdistrikt.¹⁰ I spetsen för denna polismyndighet ställdes stadens prefekt. Redan under republiken hade man utbildat ett summariskt förfarande gentemot notoriska förbrytare. De blev helt enkelt avrättade efter ett slags ståndrätt. Augustus uppdrog till stadsprefekten att också handlägga dessa mål vid en domstol, som prefekten själv skulle leda. Domstolen blev snabbt en ordinarie straffrättsdomstol och sedermera en förebild för de polisdomstolar, som skulle komma att inrättas i de flesta europeiska länder efter det att systematiskt organiserade polismyndigheter utvecklats. Även landsbygden fick i det romerska imperiet en polismakt i form av ett slags gendarmeri – s.k. miles stationarii (fasta militära garnisoner). Det tillkom också en särskild judiciell och polisiär myndighet i form av en "princeps pacis" (den högste fredsansvarige), den tidiga förebilden till den engelska och amerikanska institutionen "Justice of Peace" – (fredsdomare).

Militärpoliser och feodal trupp

Vägen till en civil polisorganisation var emellertid lång och gick över den mera fasta militärorganisationen, som utvecklades under senmedeltiden. Militären behövde en polis för sin inre ordning. Det tillkom en kår av profosser med särskilda bi-

¹⁰ Patterson, Smith: *Series in Criminology, Law Enforcement, Social Problems*, No. 13, artikeln: R.W. Davies: *Augustus Caesar. A Police System in the Ancient World*. Se vidare James Cramer: *The World's Police*, 1964, s. 5 om andra polisorganisationer under antiken. De syftade i regel främst till att upprätthålla allmän ordning i städerna och trygga friden.

träden för varje större militärt förband. Profosserna var den första militärpolisens – en institution som ju finns än i dag.

På landsbygden fanns under senmedeltiden i regel inga särskilda polisorganisationer. Ordningen upprätthölls av feodaltherrarnas militära förband – vid varje gods fanns en militärtrupp avsedd för godsets försvar liksom för att slå ned uppror. Godsets ägare var skyldig att ställa upp på kallelse av en överordnad i den feodala hierarkien. Kostnaderna bars av godsets avkastning.

Det typiska brottet på landsbygden var länge häststöld, som tidigt bestraffades med hängning. Visst förekom det överallt smärre brott – misshandel och småstölder t.ex., men det redde man ut genom lokala förtroendemän, särskilt i de nordiska länderna med deras fria bönder. Där bevarades länge fredlösheten som en effektiv straffmetod i byar och på gårdar. I städerna hade man vaktstyrkor bestående av frivilliga borgare eller i vissa fall av särskilt värvat folk. Av religiösa skäl tillämpades dödsstraffet också på sedlighetsbrott, t.ex. tidelag, homosexualitet och äktenskapsbrott. Bibeln var inte bara en religiös auktoritet utan också en lagsamling som obönhörligt måste lydask – en inställning som skärptes i protestantiska områden.

Stadsvakten

Stadsvakten var på en gång en militär institution till stadens yttre skydd och en civilpolis för upprätthållande av inre ordning. Eftersom man ofta tog romerska institutioner som förebild, varvid stadens borgmästare kallades konsuler och stadens råd senat, var det naturligt att låta vissa regler för liktorernas uppträdande tillämpas på stadsvakten. Det var vanligt att stadens ämbetsmän skulle föregås eller åtföljas av ett bestämt antal soldater ur stadsvakten.

Effektiviteten i dessa lokala polisorganisationer i städerna växlade naturligtvis mycket från en ort till en annan. Oftast berodde det på de lokala ekonomiska resurserna om polismakten var funktionsduglig. Vi lär aldrig kunna komma att göra annat än allmänna sannolikhetsantaganden om hur effektiva dessa tidiga polisiära insatser var i förhållande till den allmänt florerande grova brottsligheten. Men källornas, särskilt städernas ekonomiska redovisning av utbetalade arvoden, t.ex. bödelsarvoden och kostnader för bränning av häxor, ger anledning att tro att det samlade trycket av en hård straffrätt och en lokalt organiserad polismakt var tillräckligt för att hålla nere brottsligheten så att det sociala och ekonomiska livet kunde fungera – låt vara under ständiga störningar.

En rikspolis nödvändig på vägarna

På ett område var dessa störningar särskilt svåra, nämligen beträffande kommunikationerna, dvs. på de större, och för samfärdseln på långa sträckor, viktigaste vägarna.

Varje feodalherre och varje stad försökte naturligtvis skydda de vägfarande så långt det gällde deras egna intressen, dvs. vägarna i godsets eller stadens närhet. Men vägarna genom de stora ödemarkerna av skogar och berg måste också skyd-

das. Det fanns bara en maktinstans som både hade ansvaret för detta skydd och de nödvändiga resurserna – nämligen den nationella furstemakten. Till den ”goda ordningen och politin” hörde i högsta grad just uppgiften att skydda landets undersåtar och gäster under deras färder även inom ödsliga områden. Eljest blev rövarbanden en outhärdlig belastning på det ekonomiska livet. Ännu på 1600-talet fanns det stora områden i Europa, t.ex. i Italien, där den vägfärande måste räkna med som en självklarhet att bli attackerad av stråtrövare – inte sällan i så stort antal att det var bättre att betala än att sätta sig till motvärn.¹¹

Polisväsendet i Frankrike

Så uppkom också den första centralt organiserade polisen i dåtidens största och folkrikaste land genom insatser av den franska kungamakten.¹² Den franske kungen hade redan i slutet av medeltiden en militärpolis, använd till kontroll av disciplin och allmän ordning i den stående arméns förläggningar och fästningar. Ett avgörande steg till användning av militärpolisen togs när den franske kungen Frans I i en förordning år 1536 gav sin militärpolis rätt att ingripa mot alla slag av brott som begicks på vägarna. Därmed hade militärpolisen fått samma dubbla status som den har i dag i Frankrike. Än viktigare, profosserna, dvs. officerarna, fick genom förordningen också domsrätt över civila. De blev på en gång officerare och domare. Vid sidan av denna beteckning användes termen gens d'armes – beväpnat folk.

Lika naturligt som det var att de första stegen till skapandet av en statlig nationell poliskår skulle komma att tas för att skydda kommunikationerna i dåtidens folkrikaste land, Frankrike, lika naturligt var det att de största insatserna skulle komma till stånd i Frankrikes politiska, administrativa och ekonomiska centrum, Paris.

Om tillståndet i Paris i början av 1600-talet är att säga att sällan har en europeisk stad varit i så stort behov av radikala administrativa och polisiära reformer. Paris präglades av allmänt förfall, mörker, smuts, sjukdomar och kriminalitet. Liksom i samtidens London hade en undre värld tagit över vissa delar av staden, till på köpet centrala sådana. Korrupption, mord, rån och stölder, prostitution och dryckenskap var alldagliga företeelser. Medeltidens förbrytarnästen hade svällt ut till att omfatta hela kvarter.

Ludvig XIV:s reformer

Ludvig XIV, som vid sitt makttillträde år 1661 var en ung och energisk samhällsreformator, beslöt sig för drastiska åtgärder. Han hade länge nog fått nöja sig med att vänta på makten i kardinal Mazarins skugga. Ludvig inrättade år 1666 i nära samråd med sina högst kompetenta medhjälpare, finansministern Colbert och krigsministern Louvois, en ny befattning som polischef för Paris – ”le Lieutenant

¹¹ Peter Englund, a.a.

¹² Philip John Stead: *The Police of France*, 1983. Clive Emsley: *Policing and its Context 1750–1870*, 1983.

de Police" (polislöjtnant). Förmodligen följde han romerska förebilder. Augustus hade inrättat ett ämbete som "praefectus vigilum" – en chef för stadsvakten (vigiles – de vaksamma). "Polislöjtnant" låter inte mycket numera. Men då hade man kvar den gamla uppfattningen om vad "Police-Politi" innebar, nämligen bokstavligen talat *allt* som hade med ordning, säkerhet, socialt liv och ekonomi i en stad eller stat att göra. Den förste innehavaren av ämbetet blev år 1667 Nicolas Gabriel de La Reynie, en hög jurist. Han kom att bli en av den europeiska rättshistoriens märkligaste gestalter. Han blev nämligen både formellt och reellt diktator över hela samhällsordningen i Paris. Till och med Ludvig XIV själv förklarade att han skulle ställa sig under polislöjtnantens order och att han avsåg att alla skulle, liksom han själv, respektera och lyda de La Reynie. Löjtnant betyder ju egentligen ställföreträdare, men här blev "polislöjtnanten" onekligen högste chef.

Ett sådant uttalande hade naturligtvis mera ett propagandistiskt syfte än en legal innebörd. Men det visar att kungen var besluten att på alla sätt han kunde stödja polisämbetet i dess reformansträngningar.

Den av Ludvig XIV skapade polisen i Paris kom att bli förebild för många andra länder i Europa, och kungen utsträckte senare principerna för dess administration och metoder till hela Frankrike. Man fick därmed för första gången i Europa en riksomfattande statspolis under centralmaktens kontroll. Ludvig XIV:s polis är den första moderna polisen. Det ger då anledning att förklara den historiska bakgrunden till denna på sin tid djärva och betydelsefulla nydaning av polisväsendet.

Ludvig XIV:s politik blev tidigare mycket missförstådd på grund av bristande insikt om vad han menade med uttalandet: "L'État c'est moi" (Staten det är jag). Kritikerna av den franska förrevolutionära regimen brukade åberopa det som bevis för de obegränsade maktanspråken från den franske enväldshärskaren.

Men Ludvig XIV menade något helt annat, nämligen att i ett feodalt rike med ett otal provinser och städer med nästan absurd självständighet genom lokala privilegier var han den enda sammanhållande centrala maktinstansen. Han var helt enkelt staten därför att utan honom fanns inte något förenande band. Han ansvarade för gemensam yttre och inre säkerhet liksom för administrationen av rikets gemensamma resurser. Därför kallades de maktinstanser, som kungamakten förfogade över, administrativa myndigheter likaväl som militära förband, för "kungliga". I Frankrike, liksom i alla de länder, som tog Frankrike till förebild, blev polisen statspolis därför att den var kunglig. Denna nyordning av polisväsendet medförde utomordentliga vinningar ifråga om säkerhet till liv och lem. Den förändrade också hotet från kriminaliteten – från att främst gälla de osäkra kommunikationerna på grund av stråtröveriet till att gälla slum- och undrevärldsbildningarna i de europeiska storstäderna.

Kungen hade också funnit den rätte mannen i de La Reynie, som snart sagt gjorde underverk. Under sin tid i befattningen som polischef i Paris, från 1667 till 1697, förändrade han radikalt stadens förhållanden. Från att till stor del ha varit en samling mörka och tätt hopträngda kvarter fyllda av allsköns brottslighet och mänskligt förfall, förvandlades Paris till en av de vackraste och bokstavligen talat mest upplysta städerna i hela Europa. Voltaire, som eljest aldrig försummade ett tillfälle till

kritik av det offentliga, gav de La Reynie ampla vitsord, just därför att denne sett till att gatorna stenlagts och gatubelysning införts. Före honom fanns inga lyktor. För att erinra om hur mörkt det var på gatorna på Cyrano's tid, dvs. på 1640-talet lät Emil Rostand sin hjälte Cyrano de Bergerac säga:

”Ej skilja kan man kung från skurk i denna bleka dimma, ej värjans kalla glans ifrån en månskensstrimma ...”

Det skulle bli bättre tack vare de La Reynie. När han avgick var Paris upplyst av 6 500 lanternor placerade med ca 20 meters mellanrum. Ingen stad i Europa hade sådan stenläggning som Paris, och inte ens Rom hade någon gatubelysning. Paris var nu inte bara den vackraste och mest välskötta utan även den tryggaste staden i Europa.

Den franska polisreformen blir förebild

Så blev också den franska reformpolitiken på det polisiära området allmänt beundrad i Europa och i många länder, t.ex. Sverige och Preussen, tog man den till förebild för egna institutioner.

de La Reynies både bokstavligt och bildligt talat mest effektfulla insats var att i en med drastiska metoder genomförd aktion krossa den undre världens centrum i Paris.

Detta centrum var ett muromgärdat kvarter kallat ”La Cour des Miracles” därför att det förr i världen varit en skådeplats för märkliga kurer för vanföra. Sedermera hade det blivit ett veritabelt rättbo av förbrytare, tiggare, prostituerade, flyktingar undan lagen och förfallna element av alla slag. Där planerades förbrytelser och upprorsaktioner, och det var livsfarligt för andra att våga sig in dit. Straffrättshistorien erbjuder många exempel på dylika förbrytarkvarter i de europeiska storstäderna. Redan på 1600-talet hade sådana farliga centra för kriminalitet och asocialt beteende över huvud taget vuxit upp i de stora städerna just på grund av bristande polisresurser, t.ex. i London.

de La Reynie stöddes emellertid så väl att han kraftfullt kunde bygga ut de många olika poliskårer, som tillsammans skulle svara för upprätthållandet av den offentliga ordningen och kampen mot brottsligheten.

Tack vare denna upprustning av ordningsmakten kunde de La Reynie en dag år 1668 bege sig till ”La Cour des Miracles” åtföljd av ett kompani ingenjörer ur schweizergardet, 150 män ur stadsvakten, ett halvt kompani av soldater ur ”La Maréchaussée” samt en poliskommissarie med några polisassistenter, alltså en ansevärd polisiär och militär styrka.

Han omringade kvarteret, bröt tre bräscher i murarna och beordrade alla invånarna i kvarteret att ge sig iväg. Av de tolv, som kom ut sist skulle sex hängas genast och de andra skulle skickas till galärerna på 20 år. Inför detta hot strömmade hela befolkningen hals över huvud ut ur kvarteret genom de tre bräscherna och det så snabbt att man inte fick tag på några att hänga eller skicka till galärerna. När de La Reynie fick rapport om detta från en officer ur stadsvakten sade han endast:

”Så mycket bättre. För att nu se till att de inte återvänder skall husen brännas, vallarna raseras och låt det inte finnas kvar någonting utom tomma marken. Må det sista spåret av forna tiders barbari försvinna med ’La Cour des Miracles’.”

Giftmordsaffären

Bland andra historiskt viktiga insatser av denne exceptionellt framstående jurist och polischef kan nämnas hans arbete med den stora förgiftnings- och häxeriskandal, som under åren 1679 till 1682 var ett allvarligt hot mot Ludvig XIV:s goda namn och rykte liksom mot Frankrikes anseende i dåtidens Europa.¹³ I skandalen var en mångfald framstående medlemmar av högadeln inblandade tillsammans med ett följe av suspekta personer av typen kvacksalvare, avsatta präster och giftblandare. Värst av allt – en av kungens älskarinnor var indragen. ”Giftmordsaffären”, som skandalen allmänt kallades i Europa handlade både om svart magi, alltså trolldom, och giftmord.

Ludvig XIV fick full insyn i affären genom att de La Reynie blev president i den juridiska kommission, som tillsattes för att utreda den, med skyldighet att rapportera direkt till kungen. Det är betecknande för affärens omfattning och politiska känslighet att utredningen bedrevs på två plan, ett officiellt och ett hemligt. Kungen gick hårt fram – 34 dödsdomar verkställdes, många blev landsförvisade och än flera blev enligt tidens praxis insatta i fängelse på livstid genom administrativt förfarande, s.k. ”lettres de cachet”, kungliga förordnanden utfärdade utan judiciell rannsakan och dom och alltså helt efter kungligt godtycke. Just dessa ”lettres de cachet” var ett institut, som väckte indignation och skräck hos anhängarna av upplysningsidéerna. De användes emellertid icke på ett tyranniskt sätt utan snarast för att hindra förfallna ättlingar ur högadeln från att förstöra familjens eller adelsklassens anseende genom t.ex. fylleri, falskspel eller allmänt lastbart leverne.

Den franska polisen – en politisk polis

Den franska polisen hade också karaktären av en politisk polis med uppgift att följa, registrera och vid behov ingripa mot den politiska opinionsbildningen. Aversionen mot polisen använd som politiskt vapen var så stark i vissa länder, bl.a. England och Holland, att man i det längsta avstod från att skapa en systematiskt arbetande polis efter franskt mönster, trots att Frankrike hade visat vägen till polisiära reformer redan i Paris. Reformerna var så framgångsrika att Ludvig XIV år 1699 föreskrev i en förordning att det i varje större stad skulle inrättas ett polisämbete, efter Paris’ mönster kallat ”Lieutenant – General de Police” (denna titel hade de La Reynie fått tidigare) med samma uppgifter som i Paris. Dessa polisämbeten skulle följa Parispolischefens föreskrifter. Förordningen innebar ju att Parispolisen fick en viss jurisdiktion över hela landet – ett drag i den av Ludvig XIV eftersträlvade centraliseringen.

13 P.J. Stead har i *The Police of France* en summarisk redogörelse för denna affär. A.a. s. 16 f. och s. 19 f.

Polisväsendet i Frankrike kom efter dessa reformer att växa i styrka och effektivitet under tiden fram till revolutionen 1789. Särskilt var detta fallet under de La Reynies efterträdare, markis d'Argenson. Liksom sin företrädare var han en i hög grad kompetent jurist och skötte sitt ämbete med sådan nit och så gott omdöme att även han fick beröm av den eljest så kritiske Voltaire. I likhet med de La Reynie drog han sig inte för farofyllda personliga insatser – både när det gällde att leda släckningsarbeten (de La Reynie hade skapat en brandkår) och att oförfärat möta upproriskt sinnade folkhopar.

Efterträdarna i polisämbetet under Ludvig XV var av växlande kvalitet, i några fall sämre, sedan hans älskarinnor skaffat sig inflytande över utnämningarna. Bland framstående polischefer bör nämnas de Sartines, som är historiskt ryktbar för sitt uttalande till Ludvig XV, att varhelst tre parisare träffas på gatan är en av dem en angivare i polischefens sold.

Men Paris förblev liksom under de La Reynie tack vare sin polis den allmänt beundrade mönsterstaden i fråga om publik ordning och rättssäkerhet – utom på det politiska planet. Där hade polisen fått ta hand om censuren och den politiska övervakningen med metoder som spionage och angiveri. På detta område gick polisen fram med en cynisk effektivitet, som gjorde den alltmer avskydd, i synnerhet bland utlänningar med större krav på politisk frihet, t.ex. engelsmän. En gästande engelsman skrev sålunda på 1780-talet att "polisen bevakar varje mål man äter".

Både på det egentliga polisämbetet och det politiska fältet hade den franska polisen stor framgång med nya arbetsmetoder, t.ex. dossiermetoden, där man för varje intressant person lade upp en särskild samling – en dossier – av dokument rörande vederbörande eller tekniken att skugga misstänkta liksom att oförmärkt öppna och läsa brev, vilket snabbt blev en polisrutin.

Parispolisen åtnjöt under 1700-talet stort anseende och användes ofta som förebild. Ett talande exempel är att Fredrik den store av Preussen kort efter sitt trontillträde utverkade att en hög preussisk ämbetsman skulle få tjänstgöra vid Parispolisen under ett år för att lära sig dess organisation och metoder.¹⁴

Beträffande det franska polisväsendets äldsta tid bör slutligen sägas att den franska polisen redan då gjorde sig känd för sin attityd av gallisk esprit.

En klassisk anekdot från den tiden kan illustrera detta.

Vid ett tillfälle rådde upprorsstämning hos en hop folk samlade på Place Maubert. Polischefen de Sartines, som aldrig brukade vara långt borta när oroligheter uppstod, gav några korta order till en av de ridande officerarna i sin polisstyrka. Denne red fram, tog artigt av sig hatten och ropade:

"Jag har fått order att skjuta, men bara på mobben. Får jag be alla som anser sig vara respektabelt folk att avlägsna sig så att jag kan öppna eld."

Folkmassan brast i skratt och man skingrades frivilligt.

14 Clive Emsley: *Policing and its Context 1750–1870*, 1983.

Polisen under upplysningstiden

Upplysningsideologin

Upplysningstiden är en period i europeisk historia, som präglades av reformidéer uttryckta av ett antal ledande samhällstänkare, de s.k. upplysningsfilosoferna, särskilt de Montesquieu, Voltaire och Rousseau. Den kan i detta sammanhang anses sträcka sig från slutet av 1600-talet till slutet av 1700-talet. Under denna tid inträffade vad man kallat "den stora demokratiska revolutionen", vari den amerikanska och den franska var de mest dramatiska skeendena. Det inflytande dessa revolutioner och deras ideologi utövade på utvecklingen i andra länder blev också avgörande för gestaltningen av samhällsskicket inom stora delar av världen utanför Europa och USA, framför allt i Mellan- och Sydamerika.

Upplysningsrörelsen som genom sin nationalistiska idé och samhällskritik ledde till fältropet "frihet, jämlikhet och broderskap", fick en revolutionerande effekt också på straffrättsskipningen – fast i begynnelsen på ett sätt som är överraskande.¹⁵

I början av 1700-talet hade man börjat få avsmak för det måttlösa tillämpandet av grymma dödsstraff i hela Europa. Tänkande människor kunde se att alla dessa avrättningar inte hade beräknad effekt. Kriminaliteten bara ökade eller minskade i vart fall inte. På den punkten fick man en viss vägledning i det senare 1700-talets nya statistik.

Kriminaliteten och "den undre världen"

Den ekonomiska och sociala utvecklingen hade emellertid givit brottsligheten en delvis ny karaktär. Storstadsbildningen hade redan under medeltiden lett till slumbildningar i de större städerna. Genom den begynnande industrialiseringen flyttade stora mängder av landsbygdens jordlösa befolkning till tätorterna. Särskilt gällde detta det industriella föregångslandet England, där framför allt London blev en veritabel kriminell pesthåla. Där formades redan under 1600-talet en undre värld, vars rånare, tjuvar, tjuvgömmare, prostituerade och professionella tiggare gjorde

15 Erik Anners: *Humanitet och rationalism*, 1965, och densamme: *Den europeiska rättens historia II*, 1980 s. 20 ff.

stora delar av staden osäker. Nattetid kunde man röra sig i staden bara i beväpnade följen. Denna undre värld slog djupa rötter i samhället under 1700-talet och började betraktas som en mer eller mindre naturlig företeelse. Liksom en annan samtida kriminell företeelse till sjöss, nämligen sjöröveriet, utvecklades i den undre världen en sedvanerätt inriktad på att främja brott och skydda brottslingar. Dessa förhållanden ligger till grund för John Gays *Tiggaroperan* (1728) och dess senare motsvarighet *Tolvskillingsoperan* av Bertholt Brecht.

Det fanns faktiskt en förebild för Gays och Brechts tjuvgömmarhövding, Peachum, nämligen Jonathan Wild. Denne blev emellertid efter många års framgångsrik verksamhet som hälare och organisatör av rån och stöld i stor skala hängd han också.

Med tiden blev Wild både fruktad och hotad även av sina egna kriminella skyddslingar genom sin verksamhet som "thiefcatcher", dvs. professionell angivare till myndigheterna.

I den undre världen hade man också sina sociala rangklasser, där tiggare och prostituerade stod lägst på skalan medan stråtrövarna till häst, som gjorde vägarna in till städerna osäkra, tillhörde den högsta. Dessa spelade ibland rollen av ett slags Robin Hood-gestalter, som troddes stjäla från de rika och ge åt de fattiga. De kallade sig gärna "kapten" och uppträdde som ett slags pseudomilitära halv-herrar. Typgestalten finns i *Tiggaroperan*. Det militära draget i deras gestaltning av sin yrkesroll var en reminiscens från tidigare århundradens verkliga militära rövarband. Ännu på 1700-talet var skillnaden mellan militärer och förbrytare inte större än att den genombröts när disciplinen sviktade. t.ex. vid nederlag i strid eller efter framgångsrika stormningar. Ofta räckte inte militärpolisens kraft till att i dylika situationer hejda excesser av mord, våldtäkt och rån.

Samtidigt som brottsligheten blev på en gång mindre grov och mera omfattande hade avrättningarna i de flesta länder genom prästerskapets deltagande i exekutionen som själasörjare berövats mycket av sin avskräckande effekt. Genom ett stilerat ceremoniel med den dömdes sista tal till den förväntansfulla publiken som höjdpunkt, blev avrättningarna på många håll, särskilt i England, veritabla folknöjen. De kunde rentav framstå som religiöst uppbyggliga förrättningar. Men i båda fallen uteblev eller förminskades den avsedda avskräckningseffekten.

Galghumorn

Den mänskliga reaktionen inför ohyggligheterna ledde i stället till den s.k. galghumorn, ett försök att skämta bort fasorna. Den humorn var en levande företeelse ännu i det senare 1800-talets Europa och USA. Det berättas om Abraham Lincoln, som gärna minskade spänningen i kritiska situationer genom ett skämt eller en rolig anekdot, att han på väg med tåg för att hålla sitt berömda tal vid Gettysburgs slagfält blev försenad. Hans minister Seward oroadе sig mycket över förseningen och den skandal, som han trodde skulle bli följden. Lincoln lugnade honom och frågade om han hade hört historien om hästtjuven i Illinois. Det hade han inte, så Lincoln berättade:

”På den tiden jag var advokat där skulle en hästtjuv köras till galgen i en kärra. På vägen dit trängdes och skuffades en massa människor runt om honom. De ville hinna fram till galgen i tid. Hästtjuven, som fått en flaska whisky till tröst, stod och vinglade i kärran. När folkhopen började pressa mot kärran skrek han: ”Lugna er, gott folk, lugna er. Det roliga börjar inte förrän jag kommer.”

Reformdebatten kring straffrätten

Den bristande effekten av de många exekverade dödsstraffen började efterhand leda till en både rättsideologisk och rättspolitisk kritik mot dödsstraffet. Man frågade sig i kretsar som debatterade samhällsfrågorna om dödsstraffet var rättfärdigt över huvud taget eftersom det uppenbarligen var ineffektivt. Ett sätt att argumentera var Voltaires kalla utilitarism. Han sade att ”döda tjuvar är inte till nytta för någon, men sätta i arbete kan de bli till nytta för samhället”.¹⁶

Det stora genombrottet för kritiken mot dödsstraffet kom emellertid med italienaren Cesare Beccarias bok år 1764: *Om brott och straff*. Få samhällsreformatoriska skrifter har haft en så snabb inverkan inom sin tids samhällsdebatt. Bokens tankar spreds som en löpeld bland de av upplysningsidéerna intresserade. Den översattes till alla dåtida kulturspråk och publicerades helt eller i utdrag i samtida tidningar och tidskrifter.

Än märkligare var att skriftens reformidéer snabbt omsattes i praktiken i alla de länder där furstarna tillhörde kretsen ”filosofer på tronen”, dvs. i första hand Preussen, Österrike, Toscana och Sverige. I dessa länder inskränkte man radikalt användningen av dödsstraffet, både genom att avskaffa det för en mångfald brott och genom att konsekvent övergå till att använda frihets- eller kroppsstraff av olika slag. I det senare fallet använde man alltmer metoden att väl utdöma dödsstraff, men sedan av nåd bevilja frihets- eller kroppsstraff – ett förfarande som tillkommit redan under medeltiden.

Orsaken till Beccarias oerhörda framgång var emellertid ingalunda att han fördömde dödsstraffet av humanitära skäl – en föreställning som länge rått i straffrättshistorien. Tvärtom – han förkastade det därför att det var ineffektivt. Avskräckningen varade en alltför kort tid för att göra intryck på åskådarna. Fängelsestraff i bur eller straffarbete i kedjor i allmän åsyn gav en mycket bättre avskräckning därför att den verkade under längre tid.

Frågan om det inte var grymt mot brottslingen att bara behandla honom som medel för avskräckning besvarade Beccaria med den tämligen svårsmälta förklaringen att fången i sin bur eller sina kedjor inte led så mycket som åskådarna trodde. Han skulle nämligen snabbt bli så förslöad av sitt lidande att han kunde fullgöra sin avskräckningsfunktion i ett tillstånd av permanent bedövning. Av likartade rationella skäl förkastade Beccaria tortyren. Erkännanden framtvungade genom tortyr saknade bevisvärde.

Beccaria vädjade alltså inte till medlidandet utan till förnuftet. Hans argumen-

16 Reformdebatten redovisas utförligt i Erik Anners: *Humanitet och rationalism*, 1965 s. 44 ff.

tation passade in som hand i handske i den samtida upplysningsrörelsens rationalistiska argumentation. Just därför fick hans bok så stor betydelse, både i teorin och i praktiken.

Det blir lättare att förstå honom om man tänker på att han till sin egentliga utbildning var matematiker och nationalekonom.

Rationalism och humanitet

Trots allt hade boken *Om brott och straff* en mycket stark humaniserande effekt på straffrättsskipningen i stora delar av Europa. Redan att man i många länder minskade antalet brott, för vilka dödsstraff stadgades, var av stor betydelse. I ett land som Sverige hade 1734 års lag dödsstraff för 64 olika brott. I England, som hade rekordet på området, var motsvarande antal över 200. I England berodde detta mycket på att polisväsendet ända fram till början av 1800-talet var så svagt utvecklat att statsmakten slog vilt omkring sig med dödsstraffet som vapen för att bekämpa den förfärande utbredda kriminaliteten. Som exempel kan nämnas att en tiggarpojke kunde bli hängd för stöld av en näsduk.

Beccarias reformförslag erbjöd alltså en utväg att med rationella motiveringar radikalt begränsa dödsstraffets användning. I vissa fall utnyttjade sannolikt "filosofer på tronen" just den kalla rationalismen i Beccarias argumentation som rättspolitiskt redskap för att driva igenom reformer, som de av humanitära skäl ville se genomförda. Så var sannolikt fallet med Gustaf III i Sverige och storhertigen Leopold av Toscana (den österrikiske kejsar Josef II:s bror). Leopold avskaffade dödsstraffet helt och hållet.

Förbättringsprincipen

Redan ett par årtionden efter Beccarias framträdande publicerade en annan italiensk författare, Gaetano Filangieri, i det magistrala arbetet i åtta band, *Om lagstiftningsvetenskapen* åren 1780–88, en mycket viktig argumentation för förbättringstanken. Visserligen hade det funnits enstaka uttryck för denna idé i tidigare straffrättstänkande, t.ex. i svensken Olaus Petris domarregler, där det sägs att "allt straff skall vara till bättring". Men i regel stannade man vid tukthusinstitutionen, vilken alltså var inriktad på att bättra genom att tukta brottslingens onda vilja. Filangieri förordade förbättring som en princip för straffrättsskipningen men gick inte längre än att humaniteten skulle tillgodoses inom ramen för det ur avskräckningssynpunkt nödvändiga. Hans metoder synes oss också väl primitiva. "Fången skulle i fängelset bringas på bättre tankar genom att läsa strafflagen." Men den grundläggande skillnaden mellan Filangieri och Beccaria framgår tydligt av deras helt olika inställning till deportationsstraffet. Beccaria var motståndare till deportationen: den förde ju brottslingen ur allmänhetens åsyn. Han kunde då inte fullgöra sin avskräckningsfunktion genom att människorna kunde se hans lidande. Filangieri däremot rekommenderade livligt deportationsstraffet. Intet kunde vara mera ägnat att bereda en brottsling större möjligheter till bättring än en

ny begynnelse under en ny himmel och på en ny jord. Tankar i den riktningen hade börjat framträda på många håll vid denna tid och ledde till att deportationen blev ett alltmer allmänt anlitat straff – i t.ex. England användes deportationen i stor skala vid koloniseringen av Australien. Detta bidrog starkt till att antalet avrättningar sjönk i England i början av 1800-talet.

Kyrkans kamp mot brottsligheten

Dåtidens starkaste opinionsbildande kraft i samhället – kyrkan – engagerade sig naturligtvis också i kampen mot brottsligheten.

Alltsedan medeltiden hade den katolska kyrkan genom sina domstolar, där kanonisk (kyrklig) straffrätt tillämpades, energiskt bekämpat gärningar, som det i kyrkans ögon var naturligt att kyrkan bestraffade, främst vad vi nu skulle uppfatta som sedlighetsbrott, t.ex. incest. Men kyrkans brottsbestämning sträckte sig av religiöst dogmatiska skäl mycket längre än våra föreställningar om incest. Kyrkans straffrätt hade – liksom den världsliga – klart terroristiska drag, särskilt i kampen mot kätteri – avfall från kyrkans lära – och trolldom, där dominikanerorden spelade rollen av andlig polis. Inkquisitionen bidrog under medeltiden och början av nya tiden mycket till straffrättsskipningens grymhet i länder, där den katolska kyrkan hade ett särskilt starkt inflytande, t.ex. i Spanien. Straffet för kätteri och trolldom var att levande brännas på bål, ett straff som här och var i Europa tillämpades även på 1700-talet.

Den från början av 1700-talet uppträdande upplysningsrörelsen påverkade emellertid även den katolska kyrkan och de protestantiska kyrkor, som växt fram i Europa efter reformationen. En hårdhet i synen på brott och synd – brott var ju alltid också synd i kyrkans ögon – mildrades under intryck av en religiös strömning präglad mera av innerlig och känslös fromhet än av den äldre tidens mer kyliga renlärighet. Därmed kom kyrkorna också att ingripa i straffrättsskipningen genom det religiösa samtalet – i katolska länder ofta i biktens form.

Från senare delen av 1700-talet skulle övergången till ett i större skala tillämpat frihetsstraff, som enligt upplysningsfilosoferna borde ersätta dödsstraffet, ge prästerskapet nya och mycket större möjligheter att bekämpa brottsligheten genom sin specialitet – den religiösa psykoterapin. I många länder blev det rentav kyrkorna och prästerskapet som förverkligade – så långt det gick – förhoppningarna hos den världsliga reformrörelsens ledande krafter om att brottslingens förbättring skulle bli ett huvudsyfte med straffet. Dessa strävanden skulle komma att bära rik frukt under 1800-talet genom att de nytillkommande fängelserna, där nya straffmetoder tillämpades, gav prästerskapet praktiska möjligheter att verka effektivt i nära kontakt med fångarna. Fängelseprästen blev en fast och central institution i straffrättsskipningen.¹⁷

17 Se för svensk rätt Göran Inger: *Institutet "insättande på bekännelse"*; *svensk processrätts historia*, 1976 s. 24 ff.

Däremot fanns det föga intresse under upplysningstiden för den religiösa vedergällningslära, som kyrkan predikat sedan medeltiden och lyckats driva igenom som allmänt rättesnöre. I den läran sades att brottslingen måste straffas enligt principen give liv för liv, eljest skulle Gud hämnas på hela folket. Tanken var hämtad ur bibelns mosaiska rätt och följdes länge järnhårt i de flesta protestantiska länder och åtskilliga katolska. Men upplysningsfilosoferna, t.ex. de Montesquieu och Voltaire, förkastade principen, som de rätt och slätt förklarade vara orimlig. De vann allmänt bifall och den s.k. teokratiska vedergällningsläran försvann ur reformdebatten.

Däremot skulle vedergällningsidén återkomma inom den världsliga filosofin genom Immanuel Kant och spela en stor roll för 1800-talets straffrättsskipning. Denna skulle framför allt komma att präglas av frihetsstraff, utdömda – som än i dag – efter tabellartade latitudsystem. Latituden angav lägsta och högsta straff för varje brott. Verkställigheten kom emellertid att äga rum i ett nytt slag av fängelser, där nya från upplysningsrörelsen hämtade idéer om straffet som förbättringsmedel kom att tillämpas.

I slutet av 1700-talet framfördes nämligen allmänt krav på reformering av fängelserna. De hade vid den tiden blivit verkliga helveten på jorden. Gamla slott och fästningar användes av ekonomiska skäl. Där packade man utan åtskillnad förbrytare, prostituerade och lösdrivare, män, kvinnor och barn om varandra. Där insattes också gäldenärer, som inte kunde betala sina skulder, s.k. bysättning. De enda som kunde ha det någorlunda uthärdligt på anstalterna var personer med rika eller mäktiga vänner. För andra kunde inskriften på ingången till helvetet enligt Dante: "*Divina Commedia*: 'I som här inträden, låten hoppet fara'" ha motsvarat deras situation.

Avgörande betydelse för reformerna av det västerländska fängelsesystemet fick insatserna av engelsmannen John Howard (1726–1790), som år 1777 utgav en mycket uppmärksammat bok, *The State of Prisons in England and Wales*.¹⁸ Hans skildringar av fängelsemiljöernas ohygglighet och deras nedbrytande effekt på fångarna liksom av det svåra moraliska och fysiska förfallet i fängelserna väckte förfäran – och reformvilja. Boken ledde till en intensiv reformdebatt och kan vid sidan av Beccarias *Om brott och straff* sägas ha varit en av straffrättshistoriens viktigaste reformskrifter.

Howards vittnesbörd om tillståndet i de engelska fängelserna vid denna tid är snart sagt otroliga. Som exempel kan nämnas Plymouths fängelse, där han beskrev en cell, storlek 5,5 meter lång, 2 meter bred och 1,6 meter hög. I den förvarades tre fångar i avvaktan på deportering. Ljus och luft fick de genom en liten öppning på 12 x 16 cm. Fångarna ställde sig turvis vid denna öppning för att kunna andas. Howard berättar:

"Dörren hade inte öppnats på fem veckor när jag, med svårighet, fick lov att inträda för att stå ansikte mot ansikte med en blek fånge. Han hade vistats tio

18 Torsten Eriksson: *Kriminalvård*, 1967 s. 50 ff.

veckor i detta rum, i avvaktan på att bli deporterad, och tillade att han skulle ha föredragit att bli hängd mot att bli inspärrad i denna cellhåla.”

Howard företog resor för att undersöka fängelserna även i Frankrike, Spanien, Portugal, Tyskland, Österrike, Italien, Ryssland, Danmark och Sverige. Om Stockholms fängelser säger han att medan landet i övrigt var mycket rent, så var Stockholms fängelser ganska lika sina motsvarigheter i London i smuts och försommelser. Mest positiva var hans intryck av de franska fängelserna.¹⁹

Eftersom fängelserna sällan eller aldrig eldades brukade fångarna i norra Europa dö bort i hopar under vintrarna. Det finns t.ex. ett brev från 1541 till Gustav Vasa från kommandanten på Örebro slott som i all korthet uppger att alla fångarna dött av köld och sjukdomar under den gångna vintern.

Genombrottet för upplysningsrörelsens humanitära idéer i slutet av 1700-talet ledde till att fångarnas förhållanden i hög grad förbättrades under 1800-talet.

Upplysningstidens polisväsen

Under upplysningstiden kan man tydligt urskilja sambandet mellan den samhällsliga reformdebatten å ena sidan och straffrätten å den andra. Samtidigt påverkades polisväsendets utveckling av reformdebatten liksom av kriminaliteten i dess olika former.

När det statliga, centralt organiserade polisväsendet först utvecklas i Europa är det att betrakta som samhällets svar på den allvarliga utmaning mot ett ordnat samhällsliv som det utbredda stråtröveriet utgjorde. Den franska kungamaktens ”Maréchaussée” och därur utvecklade gendarmeri blev förebild för centralt organiserade polisstyrkor med hög rörlighet och stor effektivitet.

Med storstadsbildningen under senmedeltiden uppkom ett annat kriminalitetsproblem av samhällshotande karaktär – nämligen uppkomsten av en undre värld i storstäderna. Även här blev Frankrike föregångaren genom Ludvig XIV:s organisation av Parispolisen under en myndighet ”Lieutenant de Police” – polismyndigheten utsträcktes ju senare till alla viktiga städer i landet.

Systemet kopierades – som ovan sagts – i tillämpliga delar i Fredrik den stores Preussen. Det kom att uppfattas och efterföljas som förebild också i andra länder, bland dem Sverige. Kännedom om den franska polisorganisationen spred sig under senare delen av 1600-talet över hela Europa genom att så många besökte Paris. Paris var kulturens och det välordnade stadslivets centrum. Kännedomen om Paris' polisväsende spreds dessutom genom litteraturen. Ett särskilt viktigt arbete spreds bl.a. till Sverige som var författat av en f.d. kvarterskommissarie i Paris, Nicolas de la Mare. Staden var nämligen under polismyndigheten indelad i tjugo kvarter med en ”commissaire de quartier”, som hade uppsikt över ordningen

¹⁹ Eriksson, a.a. s. 52 ff.

i kvarteret.²⁰ Karl XII:s förtroendeman och arkitekt Nicodemus Tessin d.y. (1654–1728) hade anskaffat en avskrift av de la Mares manus om kvarterskommisarierna, ett institut som Tessin ville införa i Stockholm. Senare lyckades Tessin förvärva hela arbetet i fyra band *Traité de la police* – en utomordentligt rikhaltig och upplysande sammanställning av uppgifter om ordningsmakt och förvaltning i Paris i början av 1700-talet. Det bör ha varit till stor nytta för reformsträvandena i Stockholm.

Idéerna om ett centralt organiserat polisväsende spred sig under 1700-talet genom reformdebatt och praktiska reformsträvanden över Europa. Emellertid hade de sociala förutsättningarna för polisverksamheten i grunden förändrats, framför allt i städerna. Det ekonomiska livet hade nått en mycket högre nivå beträffande stadsbebyggelse och stadsförvaltning. Städernas sociala liv hade över huvud taget blivit mycket intensivare genom ökade folkmängder. Det blev nödvändigt att begränsa polisens uppgifter. Tidigare hade man talat om ”god ordning och politi” och därmed förstått all slags offentlig verksamhet till stadsinvånarnas gemensamma nytta. Politipersonalen – polisen – skulle svara för organiseringen av det allmänna och med stadslivets tillväxt lades allt större uppgifter på den – polisen blev både en skyddsorganisation gentemot faror och en välfärdsorganisation som skulle täcka vitt skilda uppgifter.

I längden blev detta naturligtvis opraktiskt. De olika polisiära uppgifterna kunde inte bringas i gemensam funktion – man kunde helt enkelt inte överskåda dem. Det krävdes därför en boskillnad mellan uppgifter som gällde upprätthållandet av allmän ordning och säkerhet å ena sidan och välfärdsinsatser, t.ex. sjukvård, å den andra. Det principiella genombrottet för en ny syn på begreppet ”politi” kom genom en tysk rättsvetenskapsman Johann Stephan Pütter. I hans år 1770 publicerade arbete *Om den offentliga tyska rättens institutioner* framhölls att det avgörande kriteriet på politins väsen och funktioner var att den hade att avvärja faror och inte att främja välfärd. Pütters uppfattning godtogs efterhand i de tyskspråkiga länderna och spred sig också till Norden. Avgörande var naturligtvis behovet av att bringa ordning och reda i den begreppsapparat som skulle styra omfattningen av de polisiära uppgifterna.²¹

Det klassiska uttrycket för denna lära om polisen, som efterhand segrade i alla länder på den europeiska kontinenten, och där också blivit bestående, finns i den allmänna preussiska landsrätten av år 1774, § 10 del II, titel 17. Där sägs:

”Att träffa de nödvändiga anstalterna för att upprätthålla det offentliga lugnet, säkerheten och ordningen samt för att avvärja uppkomna faror för allmänheten eller dess enskilda medlemmar är polisens ämbetsåliggande.”

De principiella grundvalarna för polisens verksamhet kom genom denna utveck-

20 Nils Wester: *Kungl. politi och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms politiväsen under 1700-talet*, 1946. Rec. av Folke Lindberg i *Historisk Tidskrift* 1947 s. 301 ff.

21 Erik Sjöholm: *Om politimakten och dess begränsningar*, 1964 s. 10 ff.

ling under upplysningstiden att bli desamma på den europeiska kontinenten samt – med annan politisk och social bakgrund – i England och USA.

Sedan mitten av 1700-talet använde man vanligen ordet "police", "polis", "polizei" i stället för den historiskt passerade termen "politi". I Sverige kom detta förändrade språkbruk till stånd steg för steg under senare delen av 1700-talet.

Den franska polisen²²

Det ligger nära till hands att tro att det franska auktoritära och centralistiska polissystem, som skapats under Ludvig XIV förändrades genom den franska revolutionen. Revolutionen riktade sig ju mot överhetsstaten och ville ge den politiska makten till medborgarna själva. Så blev inte fallet. Visserligen blev den gamla polismyndigheten i Paris med dess personal och fältorganisation, kvarterskommissarierna, avskaffad. Den svaga polisapparat som revolutionärerna införde i stället kunde dock inte hejda den våg av kriminalitet som sköljde över staden i form av rånmord, stölder, förfalskningar och bedrägerier. Prostitutionen florerade ohöljt och tiggeriet blev en veritabel plåga. Liknande svårigheter fick man också i andra städer. När sedan vänsterns diktatur ersattes av Napoleon Bonapartes högerdiktatur – förklädd till konsulat, sedan till kejsardöme – återkom den gamla kungamaktens auktoritära polisstyrka. Den upplevdes då som en välsignelse för med den återkom säkerheten till liv, lem och egendom.

Den som reformerade vänsterdiktaturens förfallna polisväsen till högerens aristokratiskt-borgerliga maktutövning var en av polishistoriens mest intressanta och samtidigt mest skrämmande gestalter, nämligen Joseph Fouché (1759–1820). Han skulle få senare motsvarigheter i Lenins och Stalins polischefer.

Fouché kom från en högborgerlig familj och som lärare i en klosterskola tillägnade han sig ett prudentligt och förbindligt uppträdande. Men han var farlig, under masken av älskvärdhet dölde sig en skrupelfri karriärist, som inte väjde för terroristiskt våld – ändamålet helgade medlen. Samtidigt var han – i likhet med sin ministerkollega hos Napoleon, Maurice de Talleyrand-Périgord, en högst komplicerad personlighet. Han försökte liksom Talleyrand avvärja de för Frankrike farligaste utbrotten av Napoleons med tiden alltmer framträdande storhetsvansinne. När Fouché fann att kraven på polisiär effektivitet kunde förenas med ett mått av humanitet, försökte han tillgodose vissa humanitära krav. Redan i begynnelsen av sin tjänstgöring som polisminister år 1799 utfärdade han ett berömt brev till Frankrikes alla departementsprefekter, där han bland andra humanitära förmaningar påpekade vilken skada polisen kunde tillfoga en oskyldig människa enbart genom själva anhållandet, vilket skapade en presumtion mot vederbörande. Han uppmanade sina underlydande att i sitt samvetes djup reflektera över historien om alla de oskyldiga människor, som sänts till avrättningsplatsen bara för att de förts inför rätta.

22 Philip John Stead: *The Police of France*, 1983. En berömd biografi över Fouché har författats av Stefan Zweig (1948). Clive Emsley: *Policing and its Context 1750–1870*, 1983, särskilt s. 13 ff. R.B. Fosdick: *European Police Systems*, 1975.

Fouché lyckades komma in i nationalkonventet 1792 och etablerade sig som trogen revolutionär vid massmorden på oppositionella i Lyon. Under Fouchés ledning dömdes 1 667 oppositionella till döden och avrättades med artillerield.

Som hänsynslös konjunkturpolitiker deltog han i den komplott som störtade Robespierre, och närmade sig högern, som 1799 gav honom ställning som polisminister. Han stödde Napoleons statskupp och behöll sin ställning som mäktig polischef. Som konjunkturpolitiker vacklade han till och från i sin allians med Napoleon. Men under större delen av dennes maktperiod hjälpte Fouché honom att trygga sin maktställning. Hans mästerkupp var att tvinga fram Napoleons avgång efter nederlaget vid Waterloo, en kupp som gjorde honom till den återvändande Ludvig XVIII:s polisminister. Till sist blev allt detta för mycket för den segrande reaktionen mot revolutionen och Fouché fick sluta sina dagar i landsflykt i Österrike.

Bakom denna lysande, blodiga och växlingsrika karriär låg inte bara en politisk förslagenhet och en cynisk realism utan också en osedvanlig administrativ skicklighet. För Napoleon framstod han ibland som outhärlig på grund av sin professionella förmåga som polischef.

Fouchés märkliga insatser som chef för den politiska polisen liksom för det politiska underrättelseväsendet är inte av primärt intresse i våra sammanhang. Det är tillräckligt att säga att det finns få motsvarigheter i historien till den effektivitet som Fouché uppnådde på dessa områden.

Det är självklart att de underrättelsemetoder som Fouché utvecklade i ”den högre polisiära”, dvs. den politiska verksamheten också blev till nytta i kampen mot den icke-politiska kriminaliteten och snart införlivades med det normala polisarbetet. Spionage, avlyssning, brevöppning och angiveri tillhörde snart rutinerna, i den mån de inte gjort det förut, under den gamla kungliga polisens tid. Fouché själv var mycket stolt över sin effektiva kontroll av opinionsbildningen och påstod i de Sartines efterföljd att närhelst tre personer träffades i Paris rapporterade minst en av dem till honom. Lika framgångsrik var Fouché i kontrollen av den offentliga debatten.

Fouché visade också många gånger sin storartade förmåga att leda polisutredningar. Ett av de viktigaste tillfällena var då han lyckades bevisa att ett attentatförsök mot Napoleon var utfört av rojalister och finansierat av engelsmännen. Napoleon själv hade trott att attentatet utförts av jakobiner.

Här är det av särskild betydelse att hans administrativa skicklighet var så stor att han kom att lägga den organisatoriska grunden till det polisväsen som än i dag består i Frankrike.

Polis och statlig förvaltning slogs samman i ett centralstyrt system, där de av revolutionen införda 98 departementen utgjorde den avgörande basen för statens styrelse av samhället. I spetsen för varje departement ställdes en prefekt. Varje departement var i sin tur indelat i fyra till fem arrondissement med en underprefekt i spetsen. Regeringen utnämnde inte bara prefekter och underprefekter – det gör den än i dag – utan också borgmästarna i städerna. Varje samhälle med 5 000 invånare fick en poliskommissarie och för städer med 100 000 invånare tillsattes generalkommissarier. Napoleon fick på detta sätt snabbt ett polisiärt nätverk över hela landet som förstärktes genom en särskild polisprefekt för Paris – i praktiken

ett återupplivande av den gamla regimens "Lieutenant – Général de Police".

För att upprätthålla den allmänna ordningen återupplivade och förstärkte Napoleon det landsomfattande och traditionsrika gendarmeriet, som fick karaktären både av stridande elittrupp och beriden mobil polis. Men i allt detta reformarbete var det Fouché som förverkligade Napoleons intentioner genom att bygga upp en mycket omfattande polisbyråkrati med klart preciserade och noga kontrollerade uppgifter. Den franska polisen, liksom den franska straffrättskipningen över huvud taget, kom att präglas av upplysningstidens analytiska rationalism.

Det polisiära reformarbetet fick en snart sagt magisk effekt. På kort tid lyckades man återställa säkerhet och ordning i städerna, där den revolutionära oron på flera håll skapat ett bedrövt tillstånd. Särskilt viktigt blev detta i Paris, som återfick sin ställning som Europas bäst skötta stad ur administrativ och polisiär synpunkt. Än i dag bevarar Frankrikes och inte minst Paris polisväsen en tradition av logiskt uppbyggd administration, där den klara uppdelningen av funktionerna skapar goda förutsättningar för effektivitet.

Nackdelen med denna från samhällets översta maktinstans utgående polismakt var naturligtvis att den härskade över medborgarna snarare än byggdes upp med hjälp av deras medverkan. Trots revolutionens genombrott – i teorien – för idéerna om "frihet, jämlikhet och broderskap", blev den franska polisen länge en av de mest auktoritära i Europa. Detta var det pris man fick betala för dess goda administrativa ordning och dess effektivitet.

Den engelska polisen²³

I England hade polisväsendet i begynnelsen en prägel av frivilliga insatser från de lokala menigheternas sida. Därvidlag företedde polisen stora likheter med motsvarande förhållanden i de nordiska länderna. Genom den normandiska erövringen fick landet därutöver ett från det normandiska härskarskiktet utgående polis- och domarsystem, som skulle komma att bevaras i sina grunddrag – sheriffer (sheriff = gerefa = greve) och fredsdomare (Justice of Peace) under århundraden.

På landsbygden, där de lokala godsägarna bar upp fredsdomarsystemet, fungerade detta tämligen väl ännu på 1700-talet. Bördorna av den frivilliga och oavlönade insatsen som fredsdomare med biträde av likaledes oavlönade polismän var måttliga. Dessutom medförde ämbetet en god möjlighet till social kontroll, som det låg i godsägarnas intresse att upprätthålla.

23 Litteraturen kring den engelska polisens historia är överflödande rik. Här kan endast omnämnas ett antal standardarbeten av särskilt stor betydelse samt några specialarbeten av speciellt intresse. Philip John Stead: *The Police of Britain*, 1985. Les Johnston: *The Rebirth of Private Policing*, 1992. Märk särskilt inledningen *The Historical and Political Background*. C. Steedman: *Policing the Victorian Community 1856–80*, 1984. Lowman, Menzies and Palys: *Essays in the Sociology of Social Control* 1–15. Märk *Policing the Criminal Underworld in London 1550–1700*, 1987. Clive Emsley: *Crime and Society in England 1750–1900*, 1987. J.M. Beattie: *Crime and the Courts in England 1660–1800*, 1986. Leon Radzinowicz: *A History of English Criminal Law and Administration from 1750*, 1948. A.T. Chrichley, Peel, Rowan and Payne: *The British Model of Urban Police*. A.T. Chrichley: *A History of Police in England and Wales*, 1967, ny ed. 1978. Charles Reith: *The Blind Eye of History*, 1952. Richard Kinsey: *Losing the Fight against Crime*, 1986. Robert Reiner: *The Politics of the Police*, 1985.

I städerna föll organisationen emellertid samman, därför att uppgifterna som fredsdomare blev alltför betungande. Det skikt av kvalificerade personer, som tidigare svarat för lag och ordning i stadsstyrelserna befriade sig från de besvärliga uppgifterna antingen genom att vägra att anta ämbetet eller helt enkelt genom att hyra ersättare i sitt ställe. Detsamma gjorde polismännen – ”the constables”. Denna metod – att hyra ersättare i ett ämbete var allmänt utbredd i hela Europa före den industriella revolutionen. Först genom den fick nämligen statsmakten ekonomisk möjlighet att avlöna sina ämbetsmän så väl att man kunde kräva att de själva utövade de funktioner, som var förenade med ämbetet.

När ämbetena i stadsstyrelserna – magistraterna – inte längre besattes med kvalificerade personer förföll hela organisationen i många städer och särskilt i London till en parodi på en rättskipande institution.

De sociala förhållandena i London var svårartade som i nästan alla 1700-talets europeiska städer. Men till massorna av fattiga, sjuka, tiggare och – som alltid – prostituerade kom skarorna av professionella rånare och tjuvar. Dickens skildring i *Oliver Twist* av hälarer Fagin och hans band av unga ficktjuvar var inte alls överdriven och den gällde ändå förhållandena på 1830-talet. På 1700-talet var det än värre. Det säger något om den bristande säkerheten i London i mitten av 1700-talet att själve dess Lord Mayor blev rånad i en förort och premiärministern mitt i Piccadilly.

Förutom nöden och fattigdomen var de viktigaste bidragande orsakerna till detta förfall av ordning och säkerhet att det inte fanns någon effektiv polis. Borgerskapet i London – liksom de bestämmande i underhuset – ville inte ha någon centralt organiserad polismakt efter franskt mönster – trots att från Paris hemvändande engelsmän ofta högljutt prisade renligheten, den sociala ordningen och den personliga säkerheten i den franska huvudstaden.

Man var nämligen i England dödligt rädd för att en polismakt skulle utvecklas till en politisk polis. Både den engelska frihetstraditionen från Magna Charta år 1215 och 1688 års ”Ärorika revolution” liksom minnena från de politiska och religiösa förföljelserna under 1500- och 1600-talen blockerade reformerna av polisväsendet. De rika kunde reda sig ändå. Aristokratin hade sina mängder av tjänare som skydd och det förmögna borgerskapet var inte sämre utrustat. Lagerlokaler och bostadshus skyddades därtill genom särskilda vaktorganisationer, ett slags privatpolis av samma typ som vår tids ”Securitasorganisationer”.

Och varför skulle det rika och välmående överklasskiktet betala för en polis, om man var skyddad ändå? Samma argument var avgörande som skäl mot en upprustning av polisen i åtskilliga andra städer i Europa, t.ex. Stockholm. Man nöjde sig – både i London och annorstädes – med att skärpa straffen – fler och grymmare dödsstraff var ju en billig utväg.²⁴

Det är karakteristiskt för England att ansträngningarna att förbättra polisväsendet och därmed den elementära rättssäkerheten i London inte utgick vare sig från den centrala statsmakten eller stadens egna centrala myndigheter.

24 För den engelska straffrätten under 1700-talet se Erik Anners: *Humanitet och rationalism*, s. 79 ff.

Medborgarsinne, inte patriarkalisk strävan i den romerska kejsartraditionens efterföljd, var upphovet till en av historiens märkligaste insats i kampen mot brottsligheten. Den gjordes av två bröder, Henry Fielding (1707–1754) och John Fielding (1721–1780).

Bröderna Fielding

Henry Fielding var både en berömd författare och en framstående jurist. En av hans böcker *Tom Jones*, har blivit underlag för en uppskattad film. Boken är liksom hans övriga verk en ypperlig introduktion i 1700-talets engelska miljö och seder. Den visar också Fieldings intresse för och insikter i straffrättsskipningen. Som människa var han en nobel personlighet, som förenade varm humanitet, plikttrohet och handlingskraft i sin gärning som domare och polischef. Ty dessa båda uppgifter var förenade hos en dåtida engelsk magistratsperson, motsvarigheten till fredsdomaren på landet. Hans domstol låg vid Bow Street i Covent Garden-kvarteren – på den tiden ett centrum för nöjeslivet i London. Vissa delar av området var både illa beryktade och farliga.

Fielding angrep kriminaliteten på ett nytt sätt, nämligen genom en spanande polisstyrka, en tidig detektivpolis. Hans "Bow Street Runners" var visserligen fåtaliga. Men de gjorde sig snabbt fruktade genom sin effektivitet. Denna berodde inte minst på att de introducerade nya arbetsmetoder – t.ex. spaningar i förklädnad. Fielding förstod också att på ett mästerligt sätt locka brottslingar att ange varandra och lyckades på så sätt bryta upp en veritabel maffia av mördare och rövare, som var en sådan plåga i London i början av 1750-talet att regeringen väddade till honom att ingripa.

Trots att hans bräckliga hälsa inte gav honom mer tid i ämbetet än sex år innebar hans verksamhet som polischef vid Bow Street en betydande förbättring av säkerheten och ordningen i London. Hans verk kom att fortsättas av goda medarbetare och framför allt av hans bror John, som trots att han var blind, fullföljde Henrys insatser på bred front sedan denne dragit sig tillbaka år 1754. Trycket från brottsligheten var så starkt att Henrys energiska insatser i början av 1750-talet inte hade bestående effekt under någon längre tid. Men John och en förstärkt styrka av Bow Street Runners slog ner det florerande rånmördandet, som åter börjat hota säkerheten i staden, till på köpet i organiserade former. Man hade över huvud taget liknande problem i de stora städerna i Europa vid denna tid – gatorna behärskades ofta under nätterna av organiserade rövarband, som utan hänsyn mördade sina offer. Man kan säga att landsvägsrövarna från 1500- och 1600-talen hade flyttat in i städerna. Sedan legohärarna av tillfälligt hyrda knektar ersattes av kasernerade, stående arméer, som genom drakoniska krigsartiklar hölls i sträng disciplin, var säkerheten på vägarna mycket bättre. Landsvägsröveriet förekom fortfarande, men i England mest i form av "enskild företagsamhet" och inte som organiserade rövarband. Vägarna strax intill London var dock fortfarande osäkra. Efter sin upprepning av den inre stadens rövarband gick John Fielding till attack mot de beridna stråtrövare, som i närheten av London brukade dyka

upp vid förmöget folks vagnar med det klassiska kommandot "Stand and deliver". I Sverige brukade det heta "pengarna eller livet". Med hjälp av Bow Street Runners detektivarbete lyckades Fielding identifiera, lokalisera och hänga tillräckligt många av dessa bovar för att skrämma de andra att lämna yrket. Bow Street Runners visade sig vara verkliga mästare i att med okonventionella metoder leta rätt på även mycket förslagna brottslingar.

Nästa led i det systematiska angreppet på brottsligheten blev riktat mot inbrottstjuvarna – också de arbetade i professionella tjuvband. Resultaten blev goda även här liksom i en planmässig upprepning av det lösa folket på gatorna, särskilt de otaliga hoparna av butikssnattare och ficktjuvar. Förövarna av dylika mindre farliga brott kunde inte gärna hängas allihop, även om strafflagen villigt sanktionerade dödsstraff även för bagatellbrott. Fielding använde sig i stället av deportationen som straff. Till att börja med gick dessa deportationer i regel till Västindien men efter den begynnande koloniseringen av Australien år 1788 vid Botany Bay blev denna kontinent under lång tid flitigt använd som deportationsområde.

Man kan säga att deportationen var en kombinerad straffrättslig och socialpolitisk sanktion. John Fielding uppfann även rent socialpolitiska metoder att förebygga brottslighet, särskilt ungdomsbrottsligheten. Londons gator vimlade av kringdrivande barn och ungdomar. En vanlig ålder var 10–16 år. De levde ett laglöst liv som uteliggare och försörjde sig på småstöldar och prostitution. John Fielding fick idén att sända tusentals sådana pojkar till flottan som krutlangare vid kanonerna eller som betjänter hos befälet, vilket förmodligen räddade många av dem från att dö av hunger och sjukdomar eller rätt och slätt från att bli hängda. Liknande åtgärder vidtog han för att rädda de unga flickorna på gatan från det eljest snart sagt normala ödet för skyddslösa flickor vid denna tid, nämligen från att hamna i prostitutionen, som hade en enorm omfattning.

Kronan på verket i John Fieldings reformverksamhet var hans systematiska utbyggnad av informationsverksamheten kring brott och brottslingar. Från hans första publikationer i detta syfte utvecklades *Police Gazette* grundad år 1828. Den publiceras sedan 1883 av New Scotland Yard.

Erfarenheterna av bröderna Fieldings och deras medarbetares insatser som polischefer under 32 års tid vid Bow Street var alltså mycket goda. De reformvänliga krafterna i regeringen med William Pitt d.y. i spetsen vågade därför lägga fram ett förslag år 1785 om ett helt system av domstolar efter Bow Street-modellen för städerna London och Westminster med angränsande områden samt en central polistyrka jämte fast avlönade domare. Men oppositionen från de konservativa krafterna blev så stark att förslaget måste dras tillbaka. Det genomfördes emellertid i Dublin och blev där en stor framgång.

Patrick Colquhoun

Lyckosamt nog för Londons invånare efterträddes snart bröderna Fielding av en exceptionellt begåvad och handlingskraftig ledare för Londonpolisen, nämligen Patrick Colquhoun (1745–1820), förut domare i Glasgow. William Pitt d.y. hade nämligen år 1792 fått igenom en lag, som byggde på 1785 års förslag. Därmed

hade man fått möjlighet att inrätta fasta domartjänster med avlönning, vilket gav helt andra möjligheter att anställa kvalificerade personer.

Colquhoun var inte bara energiskt verksam i kampen mot brottsligheten utan även socialt medveten. Han var den förste engelske polischef, som uppfattade brott, straff och polis som ett sammanhängande problemkomplex med rötter i sociala och ekonomiska förhållanden. Han utvecklade sin syn på problemkomplexen kriminaliteten, straffrätten och polisväsendet i två arbeten, *A Treatise on the Police of the Metropolis* (1795) och *The Commerce and Police of the River Thames* (1800). I dessa böcker framträder tydligt att han företrädde den mer humanitärt orienterade skolan inom upplysningsrörelsen. Han tillhörde också kretsen kring den ledande engelske upplysningsfilosofen Jeremy Bentham, vars insatser för reformer av den föråldrade och barbariskt grymma engelska straffrätten fick stor betydelse.

Bland Colquhouns många framgångsrika initiativ, som fick bestående betydelse, är särskilt att nämna organiserandet av flodpolisen på Themsen. I Londons hamn liksom i dockorna och varven kring dem – på den tiden den största och ekonomiskt viktigaste hamnanläggningen i världen – var rättslösheten total i slutet av 1700-talet. Området behärskades av "maffiagrupper" som plundrade och stal snart sagt efter behag. Häleriet kring hamnen var en stor affärsverksamhet. Det var direkt livsfarligt för skeppsfolk och redare att försöka skydda sin egendom, och de gjorde det inte heller.

Colquhoun utvecklade en taktik för en brottsförebyggande verksamhet genom övervakning och kontroll av hamn, varvs- och dockområden. Genom noggrant urval av det folk, som skulle få arbeta där, liksom genom avlöningsregler i stället för tyst medgivande till försörjning genom stölder, sanerades hamnarna från professionella brottslingar. Reformerna finansierades av staten, som förlorade väldiga tullinkomster på brottsligheten, och av det bolag, som led de största direkta förlusterna, "The West India Merchants". Bolaget kunde rapportera att efter åtta månader hade den nya polisen reducerat förlusterna på grund av brott med 95 procent.

Themsenpolisen bestod som särskild och högt värderad organisation fram till 1839, då den inordnades som en division i den då organiserade "Metropolitan Police" – Londons nya centrala polis.

Utvecklingen i Sverige

I Sverige liksom i de andra nordiska länderna var brottsligheten under medeltiden långt ifrån samma problem som på den europeiska kontinenten. Den föga talrika befolkningen levde i små byar – och städerna var under denna tid i regel bara större byar. Dessa ekonomiskt primitiva bysamhällen var skilda åt av stora skogar, sjöar och floder. Norra Skandinavien var länge i stort sett en ödemark befolkad av små kringströvande jägar- och fiskarstammar.²⁵

25 Erik Anners: *Humanitet och rationalism*, s. 98 ff.

Vålds- och egendomsbrott utreddes och bestraffades ursprungligen inom byn. Lokala förtroendemän, med eller utan kunglig sanktion, hade hand om straffrättskipningen och fungerade som ett slags polis. Rättsvården var demokratisk och utgick från folket självt. Det besvärligaste brottet – med drakoniska regler bekämpat i lands- och stadslagarna – var stölder, framför allt kreaturstölder. Det var svårt att skydda kreatur, särskilt hästar på bete, från att stjälas.

En centralt organiserad polismakt uppkom först på 1500-talet och då i städerna. I Magnus Erikssons stadslag från mitten av 1300-talet stadgades att "alla skulle de vård och vaka i stadenom göra, som byamän äro och burskap utgivit hava", dvs. blivit antagna som borgare med särskilda rättigheter och plikter. Ur denna regel om menighetens bevaknings- och skyddsplikt utvecklades efterhand de institutioner, som skulle leda till en centralt organiserad polismakt i Stockholm på 1700-talet.

Den viktigaste av dessa var stadsvakter (1634) och stadsfiskaler (1669). Enligt 1634 års regeringsform inrättades en stadsvakt av 24 man med en stadskapten som chef. Han skulle – uppenbarligen enligt mönster från Roms liktorer – alltid åtföljas av 12 vakter. Regler gavs också om uniform och beväpning. Stadsvakten var underställd justitieborgmästaren – man hade fyra borgmästare med olika funktioner – och fick efter hand de typiska polisiära uppgifterna att ansvara för "god ordning och politi", alltså stadsinvånarnas säkerhet till liv, lem och egendom.²⁶ Men ansvarsområdet hade också belastats med ett otal administrativa kontrolluppgifter, nämligen inom ramen för den dåtida stränga och ytterligt detaljerade övervakningen av hantverksproduktion, handel, köpenskap, fiske och sjöfart.

Efterhand som befolkningen växte, utökades stadsvakten. Stockholm växte från ca 8 000 invånare på 1610-talet till ca 65 000 på 1660-talet. Under den tiden uppträdde en våg av brottslighet i form av rån, mord och överfall, som ledde till upprättandet åren 1661–1669 av en särskild, beriden vaktstyrka på 18–36 man, som efter franskt mönster kallades archerer. Förebilden var den på 1400-talet organiserade franske kungens livvakt med skotska båtskyttar (archer). I slutet av 1600-talet bestod stadsvakten av 78 soldater, med en löjtnant som stadskaptenens ställföreträdare och två vaktmästare, som underofficerare. På 1660-talet organiserades också en brandkår, tidigare en typiskt polisiär uppgift.

Genom pestepidemien 1710–1711 och den desorganisation, som följde i det stora nordiska krigets spår blev de sociala förhållandena katastrofala. Befolkningen decimerades till ca 45 000 i Stockholm. Tack vare en kraftfull handels- och industripolitik efter kriget ökade befolkningen åter och nådde år 1760 ca 70 000. Denna gynnsamma utveckling aktualiserade behovet av polisiära reformer. Polisorganisationen från 1600-talet var svag och även när den förstärktes med soldater ur garnisonen klarade den inte ens av att upprätthålla ett nödortfött mått av "god ordning och politi".

De maktcentra som hade ansvaret för polisen i Stockholm var vid denna tid det i 1634 års regeringsform tillkomna överståthållarämbetet, Stockholms motsvarig-

het till landshövdingarna på landet, samt magistraten med politikollegiet i spetsen. Historiskt sett utgjorde magistraten ett utskott av borgerskapet, som tillsynsmyndigheten utsåg vid slutet av medeltiden för att åstadkomma en effektivare förvaltning.²⁷

Dessa myndigheter skulle nu försöka skapa en effektiv polis av den under 1600-talet organiserade stadsvakten, som numera kommit upp i 148 man med stadskapten, tre officerare, fem underofficerare och sex korpraler. Men detta var blott en styrka på papperet. Stadskaptenen var ofta sjukledig och många av stadsvakterna var odugliga till tjänst på grund av ålder eller sjukdom. Än värre var att manskaper, som ofta på den tiden, var så lågt avlönat (om de över huvud taget fick ut sin lön) att de måste ha andra sysslor bredvid, t.ex. som hantverkare. Stadsvaktens tjänstgöring och befogenheter var emellertid ingående reglerad i två Kungl. förordningar från 1667 respektive 1682. Av dessa framgår att man hade alldeles orimliga anspråk på stadsvakten. Liksom snart sagt överallt i Europa – utom möjligen i Paris – rådde en skriande disproportion mellan vad man förväntade sig av polisorganisationerna och vad dessa faktiskt kunde uträtta, underbetalda och fåtaliga som de var.

Polisens arbete bestod framför allt i bevakning genom poster och patruller samt handräckning till olika myndigheter när våld behövdes för att genomdriva deras beslut. Spaning efter kriminella tycks inte ha förekommit – tog man inte brottslingar på bar gärning hände dem i regel ingenting från myndigheternas sida. Än mindre använde man sig av kvalificerade spaningsmetoder, t.ex. av den typ som Londonpolisen utnyttjade i form av detektivarbete i förklädnad.

En viss hjälp vid ordningens upprätthållande fick stadsvakten genom garnisonsvakterna. Magistraten kunde begära handräckning hos överståthållaren, som i sin tur vidarebefordrade den till chefen för livgardet. En tidstypisk polisiär uppgift där stadsvakt och garnisonsvakt samverkade var att under gudstjänsttid bevaka staden för att se till att folk inte uppehöll sig på gator och i gränder, krogar och kaffehus eller arbetade i sina verkstäder. Det rådde helt enkelt utgångsförbud under gudstjänsterna. En dansk resenär bekräftade att när han år 1720 besökte Stockholm gällde förbudet så strängt att på söndagen, när predikan begynt, blev "var och en som gick i staden förd till fängelse utan all nåd".

Detta var typiskt för den dåtida stränga religiösa kontrollen i protestantiska länder som Sverige – en kontroll som lade extra bördor på polisen.

Under det stora nordiska kriget försökte man att genom uppställandet av Stockholms stads borgerskaps militärkår förstärka polisen. Kåren var en slags militärpolis av samma typ som förekom på kontinenten och den rekryterades genom en allmän värnplikt enligt regeln om "vakt och vaka" i stadslagen. Kåren fungerade mycket dåligt på grund av bristande organisation och disciplin.

27 J. Swensk: *Stadsvaktens föregångare och tillkomst*. Samfundet Sankt Eriks årsbok 1946. H.V. Sydow: *Översigt af Stadsfiskalernas i Stockholm ställning från äldsta till närvarande tid*, 1897.

Stockholmspolisens modernisering under franskt inflytande

Uppbyggnaden av polisväsendet i Sverige kom emellertid att starkt påverkas av Karl XII:s radikala förvaltningsreformer under hans sista levnadsår.²⁸ På uppdrag av Karl XII utarbetade Nicodemus Tessin d.y. ett förvaltningssystem av fransk typ med staden Paris som förebild. I Sverige infördes ett ordningsmannaämbete bestående av en högste ordningsman med underlydande överordningsmän. I princip ställdes systemet över den ordinarie förvaltningen genom att den högste ordningsmannen ställdes över landshövdingarna. Systemet avskaffades år 1719 i den allmänna avvecklingen av Karl XII:s reformåtgärder. Missnöjet med enväldet var så stort att även framsynta reformer sågs med ogillande, t.ex. den av Karl XII påbjudna högertrafiken.

Bristerna i Stockholms förvaltning avslöjades emellertid år 1723 då stora delar av Södermalm brann ner. Brandförsvaret fungerade inte alls och regeringen utsåg slottsarkitekten och riksrådet Nicodemus Tessin d.y. att leda en deputation, dvs. utredning, som skulle utarbeta ett förslag till en politi- och brandordning. Tessin fick därmed tillfälle att försöka rädda idén om ordningsmannaämbetet över till frihetstidens parlamentariska konstitutionalism – låt vara i mycket förminskad skala. Men det skulle dröja länge innan ett rudiment av 1718 års reformtankar om politiväsendet ledde till verkliga resultat. Tessin vann nämligen inte enighet inom deputationen för idén om en högste ansvarig ledare för politiväsendet jämte lokalt ansvariga övervakningspersoner i kvarteren – alltså motsvarigheter till den franska "Lieutenant – Général de Police" och hans kvarterskommissarier. Liksom på många andra håll i Europa opponerade sig borgerskapet också mot kostnaderna. Den stora skillnaden därvidlag förstår man bäst om man betänker att Tessins förslag skulle kosta 20 000 daler silvermynt, en stor summa på den tiden, då en rådmän hade 1 000 daler silvermynt och en stadsvakt 60 daler silvermynt i årslön. 1723 års riksdag hann inte avgöra frågan utan hänsköt den till en utredning, som antog beteckningen Kungl. politi- och brandkommissionen. Den arbetade, med olika avbrott, från 1724 till 1766 och var sammansatt av högre ämbetsmän och militärer liksom representanter för magistraten. Den var från början en utredande kommitté och blev – såsom var vanligt på frihetstiden – en central förvaltningsmyndighet med både dömande och förvaltande uppgifter.

Kommissionens försök att utforma en praktisk version av Tessins förslag strandade emellertid på borgerskapets motstånd. Som vanligt fann man förslaget för dyrt och kommitténs arbete på politiväsendet avstannade. Det Tessinska förslaget hade visserligen accepterats av kommissionens ledamöter, men de hade ju inte ansvar för kostnaderna. Det hade emellertid borgerskapets representanter magistraten, stadens politikollegium och borgerskapets 48 äldste. De avvisade enhälligt förslaget och trots att frågan handlagts i kommissionen – till och från under närmare 40 år – lade man i praktiken ner arbetet på en polis- och brandkårsreform i början av 1760-talet.

28 Nils Staaf: *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*, 1950. Nils Wester: *Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-talet*, 1946.

Detta arbete fortsatte i stället under ledning av stadens högste chef, överståthållaren Johan Albrecht von Lantingshausen, som hade en god utbildning i militär förvaltning under en tid som militär chef i Pommern. Han blev t.f. överbefälhavare när Sverige år 1759 inträdde på fransk sida i kriget mot Preussen. Han förstod att ett avgörande initiativ inte längre kunde förväntas från kommissionen, där han som medlem hade insyn. I stället riktade han själv i en skrivelse till Kungl. Maj:t ett förslag om hur vakthållningen i staden borde utformas. Det hjälpte inte, lika litet som förnyade skrivelser, där överståthållaren föreslog radikala åtgärder för att förbättra ordning och säkerhet i staden.

Rån, stölder och misshandel hade numera blivit en alldaglig företeelse och von Lantingshausen framhöll att i ingen annan stad i Europa med jämförbar befolkningsstorlek – alltså ca 70 000 – var bevakningen så obetydlig och "följaktligen kan icke Polisen vara slätare än här".

von Lantingshausen hade skäl att se på situationen med oro och förgelse. Han hade nämligen befälet bara över brandkåren. Polisen leddes av borgerskapets magistrat med politikollegiet som verkställande organ. Han hade alltså inte ens befälet över garnisonen. Överståthållaren försökte förgäves få detta befäl, vilket förvägrades – naturligt nog då han tillhörde de ledande "hattarna" och regimen från 1765 års riksdag behärskades av de s.k. "yngre mössorna". Hans fortsatta ansträngningar fram till sin död 1769 ledde inte heller till några resultat av betydelse på det polisiära området. 1760-talet präglades över huvud taget av så krisartade politiska, sociala och ekonomiska förhållanden att inte ens de mest välmentade och solklart nödvändiga reformförslag kunde vinna gehör.

von Lantingshausens reformsträvanden fortsattes på vissa områden av rådmannen Peter Prinzell, utan resultat av betydelse. Men Prinzell skulle komma att göra en insats i Gustaf III:s stora polisreform.

Gustaf III:s polisreform

Liksom vid Gustaf III:s andra stora reformer tog kungen själv initiativet och arbetade efter det mönster, som han följde efter sin palatsrevolution 1772. Först tillsattes en ny utredning med av kungen bestämda ledamöter – tagna ur en krets vars uppfattningar han ansåg sig kunna lita på. När utredningsförslaget förelåg behandlades det av rådets justitierevision i november och december 1774. De vidlyftiga debatterna i rådet hade emellertid inte så stor betydelse jämfört med kungens egna preferenser. Han var en mästare i att manövrera sina riksråd fram till ett önskat resultat. Så skedde även denna gång. Utredningen – politikommissionens skrivelse – protokollen i rådets justitierevision och överståthållarens promemoria genomgicks i en hemlig konselj i februari 1775 av kungen och hans förtrogna. Ärendet uppsköts då tills ett detaljerat förslag – förmodligen efter kungens underhand angivna riktlinjer – var utarbetat.

I januari 1776 ingav så politikommissionen sitt slutgiltiga förslag till politiväsendets förbättring i Stockholm. Grundtanken i detta var – liksom tidigare – att oredan inom polisen inte hade sin orsak i bristfälliga lagar och förordningar, vilka

i de allra flesta fall ansågs goda, utan i bristfällig verkställighet genom ett omständligt rättegångsförfarande och en trög exekution.

Förslaget till ny "politiordning" ingavs till Kungl. Maj:t den 20 januari 1776. Endast fyra dagar senare kom överståthållaren Carl Sparre med förslag till tjänsteförteckning. Allt var alltså nog förberett.

För polisens ledning föreslogs en polismästare, som förde det närmaste befälet över stadsfiskalerna och övervakningspersonalen.

Vid en hemlig konselj – kungens favoritmetod – den 13 februari avgjordes ärendet i närvaro av politikommissionens två främsta drivkrafter, överståthållaren Carl Sparre och riksrådet von Stockenström. Där fanns också riksråden von Höpken och Scheffer. Överståthållarens halvbroder Fredrik Sparre satt vid protokollet. Ärendet avgjordes alltså i vad man kan kalla kungens politiska familj; de närvarande var hans personliga förtrogna.

Vid en sista konselj i ärendet den 20 februari 1776 fastställdes kostnadsförslaget för den nyinrättade poliskammaren. Kungl. Maj:t beviljade den begärda summan av 50 000 daler kopparmynt. Polismästaren fick i lön 3 000 daler kopparmynt, vilket bara var tredjedelen av vad en borgmästare vid magistraten fick. Men 24 200 daler av beloppet skulle statskontoret utanordna till Kungl. Maj:t för att främja polisväsendet i Stockholm. Kungen genomförde alltså upprustningen av polisen med statsmedel och förstatligade dess ledning genom att två statstjänstemän, över- och underståthållaren, jämte en statligt avlönad polismästare fick ersätta magistratens politikollegium som polisledning. Samtidigt behöll kungen detaljkontrollen av statsmedlen till polisväsendet i Stockholm och undandrog deras användning från offentlig insyn. Sannolikt hade han tänkt sig att använda pengarna också till en politisk spionpolis efter franskt mönster. Men hur långt sådana planer avancerade i praktiken vet vi inte då källorna helt naturligt tiger på denna punkt.

Några verkligt allvarliga principiella konflikter hade inte uppstått i reformens slutskede. Visserligen hade det rått tvekan om överståthållarens rätt att utfärda förordningar av ordningskaraktär, men med de begränsningar härvidlag som infördes accepterades detta. Ett annat område där debatt uppstod var bevisningen i de s.k. polismålen, dvs. bagatellmöten inför poliskammaren – alltså ordningsförelser av olika slag. Här möter för första gången en sedan dess evig fråga i svensk processrätt: hur skall polisens egna vittnesmål bedömas? Situationen i brottmål har ofta varit (och är) den att det enda eller de enda vittnena om vad som hänt vid ett polisiärt ingripande är poliserna själva. Gäller då polismannens eller polismännens vittnesmål mer än den anklagades nekande? På 1700-talet komplicerades problemet av den legala bevisteorin – fastställd i 1734 års lag – att två vittnen var fullt bevis "däri de överensstämma". Man försökte lösa problemet genom att uppställa ett antal processuella formaliteter till vägledning för överståthållaren, när han skulle utöva sin domsmakt. I realiteten innebar detta att man undvek att ta klar principiell ställning utan överlämnade frågan om de två vittnenas berättelse överensstämde till överståthållarens förutsatta goda omdöme.

Reformen av Stockholmspolisen och dess delvisa förstatligande var en av de många reformer, som Gustaf III genomförde i upplysningssidéernas anda. Refor-

men innebar egentligen att de från Frankrike emanerande institutioner, som Nicodemus Tessin d.y. försökt införa redan under Karl XII:s sista år, till sist accepterades i Sverige, men först genom en stark kungamakt. Den frihetstida parlamentarismen hade över huvud taget visat sig fungera illa i de stora samhälleliga reformfrågorna; alltför ofta och för länge blockerade särintressena en för hela samhället nödvändig lösning av stora samhällsfrågor. Genom reformen hade man emellertid tagit första steget till ett förstatligat polisväsende fast det skulle komma att dröja 200 år innan det slutgiltigt genomfördes.

En brist hos reformen var att man inte samordnade de olika uppgifterna såsom stads-, brand- och garnisonsvakter, vilka de nya uppsyningsmännen hade fått. Varje kategori gjorde sina insatser inom sin administrativa ram. Resultatet blev att det skulle komma att dröja ända till 1850 innan Stockholm fick en kontinuerligt patrullerande bevakningspersonal, som upprätthöll ordning och säkerhet under hela dygnet.

Som sammanfattande omdöme om reformen kan sägas att den var i högsta grad nödvändig. Detta framgår bl.a. av den stora skillnaden mellan myndigheternas och befolkningens ideliga och högljudda klagomål över den bristande ordningen och den allmänna osäkerheten till liv, lem och egendom å ena sidan, och de blygsamma siffror beträffande lagförda som redovisas i statistiken. Övervakningsapparaten fungerade inte därför att organisationerna, de polisiära och militära, var för svaga – de hade helt enkelt för små personella och ekonomiska resurser.

I stället gjorde man till och från desperata försök att förbättra rättssäkerheten mot det ständiga stöldhotet genom hårda strafflagsreformer.²⁹ I en kunglig förordning 10 december 1745 stadgades sålunda ovillkorligt dödsstraff för inbrottsstöld och sådan delaktighet som lagen beskrev "var som bjuder, eller leger, hjälper eller råder annan till någon missgärning, så att den därigenom sker". År 1746 infördes dödsstraff för stöld av brev och en kunglig förordning 2 december 1766 skärpte straffet för fickstöld. I 1745 års förordning föreskrev man till yttermera visso att särskilda galgar, s.k. vippgalgar, skulle uppsättas till allmänhetens varning på de allmänna torgen i Stockholm. Vippgalgarna var konstruerade så att hängningen skulle bli särskilt plågsam för den dödsdömde.

Men verkligheten var en annan. Riksrådets justitierevision, som ju fungerade som högsta domstol, dömde inte i något enda fall till döden för inbrottsstöld under åren 1736–1778, trots de nya lagarna 1745–1748. Eftersom hovrätterna endast i två fall av tjugo, där underrätt dömt till döden, fastställt straffet, torde hovrätterna i mycket stor utsträckning ha nedsatt dödsstraffet för inbrottsstöld. Man kan uttrycka förhållandet så att samtidigt som lagstiftaren på klassiskt sätt försökte höja avskräckningseffekten genom straffet gick praxis sin egen väg i straffmildrande riktning.

29 Erik Anners: *Humanitet och rationalism*, s. 127 och 135.

Det förindustriella europeiska samhällets kriminalpolitik – en sammanfattning

När det förindustriella europeiska samhället började nå fram till mer utvecklade rättsliga former under medeltiden var straffrättskipningen ett av de centrala reformområdena. Övergången från ett samhälle, där familjer, ätter och feodal hierarki var de centrala institutionerna, till ett av offentlighetsrättsliga maktcentra – furstemakt och stadsmakt – dominerat samhälle, gav straffrätten och efterhand dess primära exekutiva organ – polisen – en alltmer betydelsefull social funktion.

Under detta övergångsskede blev straffrätten terroristisk och trögheten i samhällsutvecklingen gjorde att dess terroristiska karaktär bestod ännu in i begynnelsen av industrialismens samhälle – alltså ännu i slutet av 1700-talet. Som exempel kan nämnas att grymma dödsstraff, som rådbräkning (stegling) kunde tillämpas i praktiken ännu under senare delen av nämnda århundrade för kvalificerad stöld i staden Paris.³⁰ Straffprocessen, där tortyr enligt lag eller praxis ingick som en självklar metod för att klarlägga sanningen i ett mål, hade också som primärt syfte att effektivt bekämpa brottsligheten – inte att hävda krav på rättssäkerhet. Man hade även godtyckliga bedömningar av brott och straff. Domaren kunde döma till straff för en gärning, som han fann vara straffvärd och till det straff han ansåg lämpligt utan varje stöd i lag. Det krävdes bokstavligen en revolution, nämligen den franska, för att principerna ”intet brott, intet straff utan strafflag” skulle accepteras som rättesnören.

Det är emellertid svårt att göra säkra kvantitativa bedömanden beträffande den faktiska omfattningen av brott och straff under detta skede. Följaktligen är det också svårt att mer ingående bedöma hur effektiv polisen var och hur dess metoder fungerade. En tillförlitlig och tillräckligt detaljerad kriminalstatistik finns först från början av 1800-talet. Ett problem är t.ex. differensen mellan straffrättskällornas mängder av straffstadganden med dödsstraff och den ofullständiga och osäkra äldre kriminalstatistikens siffror om exekverade dödsstraff. Vad man brukar kalla mörkertalen, dvs. antalet företeelser som icke sätter spår i källorna, var naturligtvis mycket stora. Folk dog i hopar i fängelserna på grund av sjukdom både före rannsakan och efter dom. Det fanns en allmänt utbredd sjukdom, den s.k. fängelsefebern, som John Howard – 1700-talskriminologen framför andra – ger viktiga upplysningar om.³¹ Den härjade överallt i fängelserna och kunde till och med drabba hela skaror av domstols- och polispersonal. De förvånande låga siffrorna i kriminalstatistiken på avrättningar under perioden 1500–1800, t.ex. i Nürnberg 1573–1617 med åtta årliga avrättningar på 50 000 invånare eller i London 1607–1616 med 70 på 250 000 invånare, för att inte tala om Paris 1755–1785 med 12 på 650 000 invånare, måste ses mot denna bakgrund. Likaså bör man observera att det mest frekventa brottet i städerna då (som nu) var småstölderna. I Paris gällde åren 1755–1785 87 procent av fällande domar just stöld. Det mest använda straffet

30 *Crimes et criminalité en France 17–18 siècles*, 1971. Cahiers des Annales, Porphyre Petrovitch: *Recherches sur la criminalité à Paris dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, s. 211.

31 Torsten Eriksson, a.a. s. 50 ff.

mot dessa brott var sedan medeltiden förvisningen, vilket betydde att städerna i stor utsträckning bytte brottslingar med varandra. Det vanligaste sättet att motverka denna trafik var brännmärkningen – flitigt anlitad ännu på 1700-talet. På så sätt kunde man lätt identifiera dömda förbrytare. Däremot hade inte inbrottsstölden på långt när samma relativa frekvens som nu. Orsaken var helt enkelt att i de hem där det fanns värdefulla saker att stjäla var man tillräckligt förmögen för att hålla sig med bevakande tjänare. Polisens väsentliga uppgift var alltså inte att utreda inbrottsstölder och spåra dyrbart stöldgods utan att hjälpa till med bevakningen på de allmänna platser, särskilt salutorgen, där stölderna florerade.

Ännu vid slutet av den förindustriella perioden var polisen fortfarande och framför allt en offentlig ordningsmakt. Denna uppgift beskrevs på ett tidstypiskt och exakt sätt i 1794 års allmänna preussiska landslag. Motsvarande regel hade för den franska rättens del stadgats i en förordning av den 22 december 1789, där det fastställdes att polisen hade att sörja för den allmänna sundheten, säkerheten och ordningen (*de la Salubrité, de la Sûreté et de la Tranquillité Publiques*), en förordning som fortfarande gäller.³²

Sedan den tiden hade man alltså på den europeiska kontinenten ett rättsunderlag för polisorganisationens kompetensområde och maktbefogenheter i form av generalfullmakter. Det är betecknande för hur starkt man upplevde behovet av en fast legal grund för polisens verksamhet i dåtidens Europa att såväl Preussens upplysta despoti som den franska revolutionens nationalförsamling formulerade samma slag av generalfullmakter för sin polis. I de länder, där sådana fullmakter antagits, t.ex. Österrike och Schweiz, samt i instruktionens form i Sverige, markerade dessa en övergång från en polis som ett politiskt maktinstrument till ett offentligt skyddsorgan i en rättsstat. Men det skulle dröja länge innan de vackra principerna trängde igenom i den samhälleliga verkligheten.

Slutligen, polisen var före den stora demokratiska revolutionen ett maktinstrument i ett ståndssamhälle. Människorna hade inte generella ”mänskliga rättigheter” utan deras rättsställning och rättigheter bestämdes av privilegierna för det stånd man tillhörde. Det gapade en djup klyfta mellan adeln och de ofrälse stånden, liksom det rådde stora skiljaktigheter dem emellan. Ståndsskillnaderna avspeglade medeltida religiösa betraktelsesätt – statussamhället var en bild av den himmelska ordningen.

Med sekulariseringen föll den ideologiska förutsättningen för detta ståndssamhälle bort. När de franska ständerna under revolutionen den 4 augusti 1789 avskaffade själva adelsbegreppet och antog ett av jämlikhetsidéen präglat medborgarideal som grundval för samhällslivet, hade man också berett väg för en ny syn på polisväsendet. Det skulle i fortsättningen tjäna medborgare, inte kontrollera undersåtar. Men även i detta hänseende skulle det dröja innan verkligheten närmade sig idealen.

Av historiska skäl blev det – som vi skall få se – tidigast i England som idéen om ett demokratiskt polisväsen slog igenom.

32 Erik Sjöholm, a.a. s. 28 ff.

Avdelning II

Industrialiseringens samhälle

Från den franska revolutionen till det första världskriget

Drivkrafterna bakom utvecklingen under perioden

Först är det nödvändigt att säga några ord om periodindelningen i detta arbete. Jag har låtit avdelning I omfatta tiden 1500–1800, eftersom det är under denna tid som ett polisväsende i egentlig mening återkommer efter det romerska imperiets undergång. Med den begynnande industrialiseringen i Europa (som började i England i slutet av 1700-talet) förändrades de ekonomiska och sociala förutsättningarna för polisväsendets utveckling på ett avgörande sätt. Kriminaliteten fick delvis en annan karaktär och straffrätten reformerades radikalt. Polisväsendet började omvandlas från en auktoritär apparat för överhetens kontroll av undersåtarna till ett medborgerligt organ för det demokratiska samhällets självförsvar mot inre störningar.¹

Man kan naturligtvis diskutera om det första världskriget representerar en självklar slutpunkt i övergången från agrarsamhället till industrisamhället. Det avgörande synes mig vara fördelningen av befolkningen på näringsgrenarna jordbruk och industri. Därvidlag representerar början av 1900-talet en vändpunkt i större delen av Europa – från agrarsamhälle till industrisamhälle. Det fullt utvecklade industrisamhället med dess mängd av tekniska hjälpmedel av alla de slag, inte minst de kommunikativa transport-, kontakt- och styrmedlen, framträdde i Väst-europa under det första världskriget. Den hänsynslösa kampen om slutsegern (gaskriget!) framtvängde ett så fullständigt utnyttjande av den nya industriella produktionstekniken som över huvud taget var möjligt på dåtida tekniska nivå. Övergången från industrisamhället till vår egen tids "kunskapssamhälle" kom i

1 Det grundläggande arbetet för denna period är Sir Leon Radzinowicz: *A History of English Criminal Law and its Administration from 1750*, vol. 1–5, 1948–1986. I detta behandlas även det engelska polisväsendets historia.

Eftersom mitt arbete i detta avsnitt har tyngdpunkten på det engelska polisväsendets historia anges i det följande i första hand den engelska litteraturen. Beträffande denna litteratur hänvisas till bibliografierna i Radzinowicz arbete samt till serien *Crime and Justice*, vol. I, edition Leon Radzinowicz, *The Criminal in Society*, 1971–1977, Sir Leon Radzinowicz and Joan King: *The Growth of Crime*, 1977; Martin J. Wiener: *Reconstructing the Criminal; Culture, Law and Policy in England 1830–1914*; Robert Reiner: *The Politics of the Police*, 1985; Philip John Stead: *The Police of Britain*, 1985.

sin tur under och genom det andra världskriget. Detta skede skall behandlas i avdelning III av detta arbete.

Straffrätt och polis sedda som funktioner av kriminaliteten

Om man ställer frågan vilken företeelse som är äldst i historien, brottet eller straffet, ter sig detta i förstone som en typ av det sofistiska skenproblemet, vad kom först: hönan eller ägget? Men det gäller endast så länge man diskuterar problemet inom rättsordningens ram, som rättsvetenskapligt fenomen. Vidgar man perspektivet till människans sociala beteende över huvud taget blir det tydligt att föreställningarna om brott och straff har utvecklats under lång tid före tillkomsten av rättsordningar.² Brottet är en handling som stör den sociala gemenskapen och dess funktioner, straffet är ett sätt för det sociala kollektivet att genom sanktioner skydda sig mot sådana störningar. Den äldsta sanktionen är den av störningen kränkta individens eller kollektivets (familjens eller släktens) hämnd.³ Denna reaktion är än i dag så djupt bevarad i människornas medvetande att vedergällningen fortfarande framstår som ett överallt på jorden tillämpat motiv för straffet – även om det i många högt civiliserade samhällen skjutits i bakgrunden. Av det sagda framgår att brottet – störningen – är det primära och straffet – sanktionen – det sekundära i utvecklingen.

Men, som utvecklats i avdelning I i denna bok, polisen är en organisation, som växer fram som en del av samhällets mekanism för att upprätthålla det skydd mot störningar i form av brott, som bestämts genom straffrätten. Andra delar av mekanismen är åklagare, domstolar, exekutiva myndigheter och andra institutioner av olika slag, t.ex. fängelser. Polisväsendet kom till i Europa under renässansen för att vid sidan av den dittills använda militära organisationen bekämpa brottsligheten. Dess uppgifter bestämdes av kriminalitetens karaktär och straffrättens utformning. Den organiserades som en självklarhet av den nya tidens nationalstat och inom dess ram. Då kriminaliteten och därmed straffrätten blev och är en funktion av de avgörande ekonomiska, sociala och ideologiska drivkrafterna i samhället kom emellertid polisväsendet över hela Europa med dess i stort sett gemensamma kultur att formas av samma historiska drivkrafter och alltså att förete stora likheter ännu vid det första världskrigets början.

Vi bör därför inledningsvis stanna inför frågorna kring dessa drivkrafter. Vilka var de och vilken betydelse hade de?

Under perioden ifråga, alltså från ungefär 1790-talet till 1910-talet, kan man urskilja tre avgörande drivkrafter till förändringar av samhällsinstitutionerna, nämligen industrialiseringen, demokratiseringen och sekulariseringen.

2 För den allmänna straffrättshistoriska teorien, se särskilt Bernhard Rehfeldt: *Einführung in die Rechtswissenschaft, Grundfragen, Grundgedanken und Zusammenhänge*, 1962, s. 282 ff.

3 Se Rehfeldt, a.a. s. 294 ff.

Industrialiseringen

Industrialiseringen var en process av genomgripande socialekonomisk betydelse. Dess fabriker och kommunikationer – hamnar, kanaler, ångfartyg, järnvägar och landsvägar – skapade en helt ny socialekonomisk miljö. Ytterst avgörande för denna process var tillkomsten av ångkraften. Tidigare var de tekniska och ekonomiska framstegen begränsade av att man endast hade vattenkraft, vindkraft och muskelkraft att tillgå.

Genom urbaniseringen i industrialiseringens tecken förändrades människornas levnadsvillkor på flera avgörande sätt.⁴ Agrarsamhällets arbetsförhållanden, där små kollektiv arbetade i långsam takt på landområden med i regel gles befolkning, omvandlades efter hand till industrisamhällets fabriksstäder, där stora mängder människor arbetade i en mycket högre takt, bestämd av maskinernas effektivitet. Människorna arbetade och bodde i tätt sammanhängande arbets- och levnadsmiljöer och ofta under svåra förhållanden. Efter hand förbättrades emellertid den grundläggande levnadsstandarden, tillgången till mat, kläder och värme, på ett avgörande sätt jämfört med agrarsamhällets och det tidiga industrisamhällets förhållanden. Det uppkom en alltmer riklig tillgång på nyttigheter av en mängd olika slag för människornas försörjning. Men slummen rotade sig i storstäderna.

Kriminaliteten och därmed straffrätten kom därför att ändra karaktär. Egenombrotten blev i mindre utsträckning förenade med våldsbrott än tidigare, då den allmänna fattigdomen ledde till en vida utbredd desperat våldsbrottslighet. I en stor del av Europa sänktes straffen för rån och stöld. Redan under de första årtiondena av 1800-talet avskaffades eller begränsades på många håll i Väst Europa tillämpningen av det urgamla dödsstraffet för stöld genom hängning. Under en period av ca 50 år försvann i stort sett städernas galgbackar, som sedan århundraden utgjort ett karakteristiskt inslag i stadsbilden. Med det högre utvecklade ekonomiska livet följde i stället en ökad frekvens av andra ekonomiska brott såsom förskingring, förfalskning och bedrägeri.

Den rikligare tillgången på objekt för förmögenhetsbrottet stöld borde rimligen ha lett till att brottsligheten på detta område tilltog i omfattning. Det gjorde den också, såvitt man kan bedöma av den från senare delen av 1700-talet utvecklade kriminalstatistiken. Men dess siffror är osäkra av många skäl, och mörkertalen kan antas vara stora. Därför går det inte att säga mer än att det fanns en allmän tendens i hela Europa under industrialiseringen till ökad stöldbrottslighet. Undantaget var möjligen England, där kriminaliteten i allmänhet – detta sagt med reservation för statistikens brister – kan visas ha sjunkit.⁵ Vad detta kan ha berott på är inte tillfredsställande utrett. Man har hänvisat till den omfattande deportationen fram till 1850-talet av kriminella element till Australien liksom till det effektiva engelska polisväsendet, som särskilt i London uppnådde en förut okänd nivå

4 För en populär, men mycket åskådlig framställning av industrialiseringens genombrott, se Paul Johnson: *Det modernas födelse 1815–1830*, 1992, särskilt s. 497 ff.

5 Se Leon Radzinowicz: *A History of English Criminal Law and its Administration from 1750*, vol. 5, s. 114 ff.: *The English Miracle*.

av effektivitet. Vi skall återkomma till problemet vid behandlingen av Londonpolisens tillkomst.

Demokratiseringen

Med den stora demokratiska revolutionen, som började under senare delen av 1700-talet, förändrades i grunden också de maktpolitiska förutsättningarna för kriminaliteten, straffrätten och polisväsendet.⁶

Det gamla överhetssamhället med dess i furstemakten förankrade maktelit, som strikt grupperades efter börd, status och privilegier, efterträddes i stora delar av Europa under 1800-talet av ett medborgarstyre, där makteliterna alltmer växte fram genom ekonomisk styrka grundad på marknadsekonomin resultat. Även om detta tillstånd icke uppnåts i större delen av Europa ännu år 1914, så var det dock mot detta mål de ekonomiskt ledande krafterna i samhället strävade. I längden blev den ekonomiska styrkan avgörande för borgerskapets politiska regler.

Med acceptandet av medborgarstatens ideal följde en avkriminalisering av den politiska straffrätten, som förlorade sin terroristiska karaktär. Den skulle visserligen återfå en terroristisk prägel under 1900-talet i de totalitära diktaturerna, men detta framträder i efterhand som ett av de många återfall i primitiv grymhet, som historien kan uppvisa. Terrorismen i straffrätten blev inte bestående.

Som exempel på den humanisering av straffrättens politiska brott som blev en följd av den totalitära furstemaktens avveckling kan nämnas att alla de brott, som tidigare konstruerats som varianter av majestätsbrott – öppen kritik av furstens politik eller speciella brott såsom högförräderi, falskmynteri, strejker och andra mot statsmakten riktade handlingar – graderades om i brott- och straffskalorna. Särskilt belysande är falskmynteriet, ursprungligen ett av ohyggliga straff präglat majestätsbrott. Det inordnades under 1800-talet bland andra förfalskningsbrott och lades på samma straffnivå som andra grövre förfalskningsbrott.

I det under medeltiden utvecklade statussamhället var den politiska maktkampen bokstavligen talat en kamp på liv och död.⁷ Den som segrade blev härskare av Guds nåde eller härskarens förlängda maktpolitiska arm. Den som förlorade dömdes i värsta fall att mista liv, ära och gods, i bästa fall tvingades han i landsflykt. Ännu så sent som under Gustaf III straffades i Sverige vissa av ledarna av Anjalaupproret under kriget mot Ryssland 1788–1790 med landsflykt. Endast en av dem straffades med döden. Detta innebar en akt av för sin tid ovanlig humanitet. Genom demokratiseringen mildrades klimatet i det politiska livet på ett avgörande sätt. Högförräderi- och landsförräderiåtalet, som tidigare varit vanliga inslag i den politiska maktkampen, kom att bli av underordnad betydelse. De förbehölls fall av uppenbart och grovt åsidosättande av trohetsplikten mot statsledning och eget folk.

⁶ Se även här Paul Johnson: a.a. s. 786 ff.

⁷ Erik Anners: a.a. s. 23 ff.

Sekulariseringen

Vid sidan av industrialisering och demokratisering blev sekulariseringen, dvs. den kristna religionens starkt försvagade betydelse, under 1800-talet den allmänt verkande ideologiska faktor, som i grund omgestaltade det europeiska samhällets tänkesätt. Än i dag har vi svårt att göra klart för oss hur genomgripande denna förändring blev.

I början av 1800-talet behärskades hela Europa fortfarande av de klassiska kristna kyrkorna, den katolska, den ortodoxa och de olika protestantiska kyrkorna. Främst i de protestantiska områdena fanns också frireligiösa rörelser på kristen grund, flerstädes utvecklade till fast organiserade frikyrkor, som så småningom tolererades av statsmakten. Eftersom kristendomen – liksom islam – är en religion med anspråk på att företräda den absoluta sanningen om människan, livet och samhället, slog den – med statsmaktens hjälp – sträng vakt om den kristna läran, sådan den utvecklats i bibeln och i klassiska bekännelseskriter. Trosbekännelserna – olika i skilda kristna kyrkor – upprätthölls med järnhård konsekvens. Det värsta brott man kunde tänka sig var ännu i början av 1700-talet att avfalla från kristendomen – t.ex. till dödsfienden islam. Avfall var att komma i djävulens våld. Näst värst var länge att bli kättare, dvs. att icke tro på den kristna doktrin man var skyldig att bekänna sig till. Detta var kätteri. Straffen för avfall eller kätteri var i regel döden eller i bästa fall landsflykt. Kristendomens totalitära krav på ovillkorlig giltighet gällde också gudsbegreppet och lärans olika moment. De uppfattades såsom heliga och fick inte smädas eller ens kritiseras. Gudsförsmädelse – blasfemi – straffades ännu i början av 1700-talet hårt – på sina håll med tungans avskärande. Viktigt var också att enligt den kristna lära, som låg till grund för individens och samhällets moraliska synsätt, var brotten synd mot Guds vilja. I den världsliga straffrättskipningen behandlades därför brottslingen som en moraliskt förfallen syndare. Prästerskapet var självklart verksamt på avrättningsplatser och i fängelser.

Genom den sekulariseringsprocess, som under 1700-talet inleddes i hela Europa under inflytandet av upplysningsidéerna, ehuru olika snabbt i olika områden, kom synen på kriminaliteten att förändras. Eftersom religionsbrotten hade en religiöst-ideologisk karaktär kom denna brottslighet att till stor del försvinna eller bedömas mildare.

Sekulariseringen ledde också till en annan syn på brottsligheten över huvud taget. Trodde man inte på Gud, trodde man ju inte längre att brotten var synd mot Guds vilja. De framstod då som en kränkning av de för samhällslivet nödvändiga normerna för människornas samlevnad. Brottsligheten skulle alltså studeras som samhälls- och rättsvetenskaplig företeelse – inte ur teologisk synpunkt.

Riktigt så långt hade man inte nått ännu i början av 1900-talet. Det stora genombrottet för sekulariseringen kom först under intrycket av det första världskriget. Men den begynnande avkristningen under 1800-talets senare del bidrog starkt till den nya syn på straffrätten, som skulle tränga igenom mot seklets slut.

Den "kopernikanska vändningen" inom straffrätten

Inom modern historieforskning talas ibland om en "kopernikansk vändning" i den filosofiska eller över huvud taget den idéhistoriska utvecklingen. Man syftar då på Kopernikus (1473–1543) upptäckt att jorden rör sig runt solen och inte tvärtom, som man tidigare trott. Denna upptäckt medförde radikala nytolkningar av uppfattningarna i många vetenskaper. Den "kopernikanska vändningen" inom straffrätten uttrycktes mest radikalt av den tyske rättsvetenskapsmannen Franz von Liszt (1851–1919), som vann gehör för tanken att man skulle ta *brottslingen*, icke den brottsliga *gärningen* till utgångspunkt för straffrättsvetenskapen.⁸ Dessförinnan hade straffrättsteorierna varit förankrade i själva brottet som primärt forskningsobjekt och fasta underlag för argumentationen. Därigenom hade den europeiska straffrättsdebatten i början av 1800-talet kommit i ett ytterst komplicerat läge. Samtidigt som de amerikanska Auburn- och Philadelphiasystemen⁹ syntes erbjuda nya möjligheter att realisera den yngre upplysningsskolans humanitära förbättringstanke, fick Immanuel Kants lära om straffets nödvändighet som en rättvis vedergällning av brottet och Anselm von Feuerbachs lära om strafflagens psykologiska tvångsverkan allt vidare utbredning. Men dessa straffteorier var svåra att förena. För Kants anhängare var straffets ändamål att realisera rättvisans idé genom straff som stod i rättvis proportion till brottet. För von Feuerbachs anhängare var straffhotet i lagen det väsentliga – det antogs skapa ett tryck på människorna att avstå från brott. Vidare: varken Kants sekulariserade vedergällningslära eller von Feuerbachs förfinade avskräckningslära tog hänsyn till möjligheten att brottslingen kunde förbättras genom lämpligt utformade straff. Hänsynen till en sådan möjlighet – ja, frågorna kring straffverkställigheten över huvud taget – låg väsentligen utanför blickfältet i dessa båda tankesystem.

Det stora och för framtiden bestående framsteget i denna teoribildning var emellertid den bayerske juristen Anselm von Feuerbachs lära om strafflagens psykologiska tvångeffekt – alltså en förfinad avskräckningslära med den brottsliga gärningen i centrum.

Längre kunde man inte komma utan en vändning i tänkandet – en ny utgångspunkt. Åran av att ha gått i spetsen för den straffrättsskola, som beredde väg för en fördjupad syn på brottslighetsproblemet tillkommer som bekant Franz von Liszt. Hans studier ledde honom till en straffteori, som han uttryckte i teserna:

"Förbättring av den förbrytare, som *kan förbättras* och *behöver förbättras*.
Avskräckning av den förbrytare, som *inte behöver förbättras*, oskadliggörande
av den förbrytare, som *inte kan förbättras*."

Dessa tankar var i och för sig inte helt nya – men förankrade i von Liszts allmänna

8 Eberhard Schmidt: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, 1947, s. 350 ff. Uttrycket "den kopernikanska vändningen" myntades av Immanuel Kant. Thomas Kuhn använde det i sitt arbete *The Copernican Revolution* (1957).

9 Se sid. 83 och 124.

åskådning framstod de som nya och revolutionerande. Med utgångspunkt i dessa krav, till vilka han fogade bevarandet av rättssäkerheten, utvecklade von Liszt en reformpolitik, som byggde på en kombination av straff och skyddsåtgärder. Genom *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, utgiven från år 1881, och genom grundandet år 1889 av "Die internationale kriminalistische Vereinigung" (den internationella kriminologiska föreningen) blev von Liszt ledare för en reformrörelse, som sträckte sina verkningar över stora delar av Europa och inte minst vann inflytande i Sverige. Tanken bakom hans argumentation kan uttryckas sålunda på svenska:

"Det gäller att så långt den empiriska iakttagelsen är möjlig utforska *hela den verklighet* som ligger bakom fenomenet brott ur *biologisk och sociologisk synpunkt*."

Det är viktigt att observera den sist återgivna satsen i Liszts straffteori om *oskadliggörande* av den förbrytare, som inte kan förbättras. Realiseras inte den delen av programmet försvagas ju verkningarna av hela det övriga. I den intensiva ideologiska konflikten under 1700-talet mellan den i princip övervägande antireligiösa upplysningsrörelsen och de kristna kyrkorna betonade upplysningsfilosoferna människans naturliga godhet – det var denna egenskap som ingav hopp om att de radikala reformförsöken skulle lyckas. Mot detta ställde kyrkan läran om arvsynden, en religiös omtolkning av människans biologiska karaktär av rovdjur. Människan hade emellertid möjlighet att genom att ta emot Guds nåd och Kristi vägledning bli en god varelse, både i sitt personliga liv och som samhällsvarelse. Som belöning kom den eviga saligheten i himmelen – som straffhot den eviga fördömseln i helvetet.

Den kristna läran innebar onekligen en stark position i konkurrensen om opinionen. Den lovade ju den, som levde kristligt, ett evigt liv. Understödd av de kristna kyrkornas ofantliga opinionsbildande resurser i form av lokaler, ritualer och predikan var denna position så överlägsen den antireligiösa att den formligen tvingade upplysningsrörelsen till att starkt accentuera sin människooptimism.

Väktliga uttryck för denna positiva människosyn finns t.ex. i debatterna och motionerna i den franska revolutionens lagstiftande församling.¹⁰

Dessa båda åskådningar, den religiösa och den profanhumanistiska, balanserade i stort sett varandra fram till slutet av 1800-talet.

Men då hade sekulariseringen och den upplysningsradikala liberalismen fått så långtgående återverkningar på opinionsbildningen i de ledande europeiska kulturstaterna att den optimistiska människosynen och tilltron till sociala reformers genomslagskraft segrade över kyrkornas och kulturpessimisternas varningar. I dessa kulturstater och främst då i Väst- och Nordeuropa fick man en humanitär kriminalpolitik, som trots avbrott på grund av nazismens, fascismens och kommunismens maktperioder, kom att präglade utvecklingen under större delen av 1900-talet.

10 Se t.ex. Erik Anners: *Remiss till allmänheten, Festskrift tillägnad Halvar Sundberg* (Uppsala universitets årsskrift 1959:9).

Tillkomsten av en kriminologisk forskning

Samhällsvetenskaper av verklig betydelse för kampen mot brottsligheten tillkommer först på 1800-talet genom utvecklandet av sociologi, socialpsykologi, statistik och deras systervetenskap – kriminologin. De har alla sina rötter i upplysningstidens vetenskapliga tänkande och framsteg. Dessförinnan var kriminologin – vetenskapen om brottslighetens natur och orsaker – en del av kyrkans moralteologi och framställdes i dess terminologi. Utgångspunkten för beskrivandet av brottets natur och orsaker var den kristna föreställningen att brottet var en synd, en gärning i strid mot Guds vilja, så som denna vilja kommit till uttryck i bibeln och där framför allt i tio Guds bud. Därför var det inte ovanligt att strafflagen och läroböcker i straffrätt disponerades med ledning av de tio budorden eller att de tillfogades utdrag ur bibelns straffrättsliga stadganden.

Sedan man brutit med dylika föreställningar utvecklades på bred front sekulariserade samhällsvetenskaper, som empiriskt diskuterade människans tänkande och beteende som samhällsvarelse. Till detta kom en profan individualpsykologi, för vilken frågorna kring viljans frihet spelade en särskilt viktig roll.

Genombrottet för en kriminologisk forskning skedde genom tillkomsten av en kriminalstatistik. När man tidigare skulle försöka utforma en rationalistisk kriminalpolitik kunde man vid kvantitativa bedömanden endast bygga på generaliseringar av subjektiva intryck, dvs. man rådfrågade en grupp erfarna människor. Först genom utbildandet av register och statistik blev det möjligt att klarare och säkrare bedöma kriminaliteten som kvantitativ företeelse och därmed t.ex. olika brotts relativa betydelse och relativa skadeverkningar i samhället.

Männen bakom detta genombrott var belgaren Lambert Adolphe Quetelet (1794–1874) och fransmannen André Michel Guerry (1802–1866).¹¹

När de framträdde på 1830-talet kunde de bygga på ett nytt forskningsunderlag, nämligen den franska kriminalstatistiken av år 1827. De kunde påvisa det för samtiden skrämmande förhållandet att, trots alla olikheter människorna emellan som individer, förededde brottsligheten en märklig uniformitet och regelbundenhet. Denna regelbundenhet gällde såväl från år till år, som från region till region, som från årstid till årstid, som för de olika typerna av brott och för förbrytarnas kön, ålder och yrke. Till och med detaljerna i hur brotten utfördes visade sig bli upprepade enligt ett mönster.

Quetelet¹² formulerade på grundval av dessa iakttagelser satsen:

”Vi kan i förväg beräkna hur många individer, som kommer att fläcka sina händer med sina medmänniskors blod, hur många som kommer att bli bedrägare, hur många som kommer att bli giftmördare, nästan så som vi kan beräkna hur många födelser och dödsfall som kommer att äga rum ...”

11 Radzinowicz, a.a. s. 50 ff.

12 Radzinowicz, a.a., s. 51.

Guerry¹³ uttalade att:

”Det är förvånande att handlingar av fri vilja så rigoröst skulle anta en så enhetlig karaktär. Från den synpunkten finns det inga förnuftiga skäl att förneka att moraliska likaväl som fysiska tilldragelser styres av oföränderliga lagar ...”

Guerrys arbete *Essai sur la Statistique Morale de la France* (1833) utmanade en utbredd föreställning att en allmän förbättring av skolväsendet skulle i sig själv leda till en nedgång i brottsligheten. Tvärtom visade Guerry övertygande att i de departement där den största delen av befolkningen lärt sig läsa och skriva, där hade brottsligheten stigit högst. Denna iakttagelse var en av de första stora insatser som den kriminologiska forskningen gjorde i sin uppgift att i likhet med andra vetenskaper motverka vanföreställningar och bereda väg för reformer, som grundar sig på säkrare insikter om verkligheten.

Kriminalstatistikens material beredde onekligen också väg för en extrem ståndpunkt just ifråga om brottslingens ansvarighet för sina gärningar – nämligen ett förnekande av det personliga ansvaret. Quetelet och Guerry aktade sig emellertid för att ifrågasätta viljans frihet. Det hade på deras tid och i deras miljö betytt att de förlorat varje utsikt att vinna gehör. I stället försökte de undvika att dra generella moralfilosofiska slutsatser av sina forskningsresultat.

Men det gjorde inte den s.k. positivistiska skola som uppträdde under 1870- och 1880-talen, genom tre italienska kriminologer, Cesare Lombroso med arbetena *L'uomo delinquente*, 1876, Enrico Ferri, *Criminal Sociology*, 1878, och Raffaele Garofalo, *Criminologia*, 1885.¹⁴ De kallade sig positivisterna i anslutning till fransmannen Auguste Comtes samhällsfilosofiska metodlära. Enligt denna lära var det inte den idealistiska, dvs. på idésammanhangen byggda analysen utan observationen av och experimenten med iakttagbara fakta, som utgjorde den rätta vetenskapliga metoden. Positiv betydde alltså i detta sammanhang ”iakttagbart såsom faktiskt existerande”. Inom rättsvetenskapen kom därför termen positiv rätt helt enkelt att betyda ”gällande rätt”.

Den positivistiska kriminologin kom att på nästan alla punkter inta motsatt ståndpunkt till föregångaren (och motståndaren) ”den klassiska skolan”. Där klassikerna koncentrerade sig på brottet, satte positivisterna gärningsmannen i förgrunden – såsom ovan skildrats beträffande von Liszt. Medan klassikerna uppfattade gärningsmannen som rationell och ansvarig för sina gärningar, såg positivisterna hans beteende som starkt påverkat av hans inre konstitution och omedelbara omgivning. Motsatserna mellan skolorna var i vissa avseenden betydelsefulla.

13 A.a. s. 54. Jfr den engelska debatten refererad i noter i a.a. s. 59–60, noterna 36 och 37. Charles Dickens hade en stark men uppenbart överdriven tilltro till möjligheterna att förebygga brott genom utbildning.

14 Radzinowicz, a.a. s. 3 ff. Alla dessa arbeten var ursprungligen publicerade på italienska. *L'uomo delinquente* blev aldrig översatt i dess helhet till engelska, men den tredje delen av verkets utvidgade version av år 1878 utgavs i USA som *Crime, Its Causes and Remedies* år 1912. Genom att dessa italienska författares verk alltså till största delen utgavs på engelska kom de att spela en stor roll i den allmänna opinionsbildningen i Europa och USA.

la. Medan klassikerna motsatte sig hänsynstagande till brottslingens framtida farlighet krävde nämligen positivisterna att denna skulle vara det centrala kriteriet för om brottslingen skulle hållas inspärrad av hänsyn till andras säkerhet.

I åtskilliga viktiga hänseenden kom positivisternas läror att influera kriminologin och därmed straffrätten intill vår egen tid. Dock slutade man tidigt att tro på Lombrosos förbrytarmänniska – den födde brottslingen – som man kunde känna igen på hans brutala och aplika anletsdrag och kroppsform.

Likaså övergav man efterhand de mera svepande generaliseringarna i den positivistiska läran. Entusiasmen över de förmodat epokgörande framstegen hade nämligen fått den positivistiska skolan att på flera områden "kasta ut barnet med badvattnet". Den olyckliga slutsatsen drogs att vid en tillämpning av straffrätten uppfattad som samhällets sociala försvar mot brottsligheten behövde man inte vara så noga med strikt legalitet (eller humanitet) vid behandlingen av brottslingen. Denna tanke upptogs med tillfredsställelse i Stalintidens Sovjetunionen där mycket riktigt straffrättstillämpningen präglades av godtycke och terror.

Under flera årtionden utövade dock den positivistiska läran ett viktigt inflytande i hela Europa, särskilt naturligtvis då i hemlandet Italien, där Ferris argument starkt påverkade både teori och praktik. I grunden utgjorde givetvis positivisternas föreställning om viljans ofrihet en spärr mot försök att genom sociala reformer av olika slag, t.ex. genom bättre fångvård och alkoholistvård eller modernare polisiära metoder effektivare bekämpa brottsligheten. Den som var född till brottsling kunde ju inte gärna förbättras på ett avgörande sätt.

I det europeiska land, där industrialismen först fått fäste och snabbast förverkligats i praktiken, nämligen England, hade man redan under 1800-talet nått längst både ifråga om liberala reformtankar och ett mer demokratiskt och humanitärt inriktat polisväsen.

Det europeiska polisväsendets rationalisering och humanisering

Polisväsendets utveckling i England.¹

Bakgrunden till polisväsendets utveckling var i England liksom på kontinenten bättre ekonomiska förutsättningar för en rationell kriminalpolitik och fastare social ordning jämte kriminologiska och straffrättsliga framsteg.

Föregångaren på dessa områden var upplysningsreformatorn Jeremy Bentham.² Han föreslog i en skrift av år 1778 att man skulle skapa en brottsstatistik, som skulle ge lagstiftaren data att arbeta med. Idén följdes upp år 1805 genom en centralt samlad, dock på flera sätt bristfällig, statistik över utdömda dödsstraff och deras exekution. Detta var en blygsam början jämfört med ansträngningarna i Frankrike att utveckla en vägledande kriminalstatistik. Vilket ledde – som ovan anmärkts – till ett av kriminologins banbrytande arbeten, *Compte Général de l'Administration de la Justice Criminelle en France* av år 1827, som blev förebild för liknande statistik i många tyska stater, liksom i Belgien, Österrike och Sverige. Även i England följde man det franska exemplet.

Straffrättsreformerna på den europeiska kontinenten under 1700-talet fick först långt senare motsvarigheter i England. Man hade i den engelska lagstiftningen dödsstraff för ett otal brott och vågade länge inte minska den avskräckning gentemot brott, som dessa stadgade straff ansågs medföra.³ En orsak härtill var den industriella revolutionens radikala omgestaltning av samhället. Den medförde en allmän oro och starka sociala spänningar. Därtill kom intrycken av den franska revolutionens terrorperioder. De politiskt makthavande i England vågade helt enkelt inte ge efter för upplysningsrörelsens reformkrav. Resultatet blev att från

1 Radzinowicz, a.a., del I-V, är huvudkällan till denna framställning. Därjämte hänvisas i första hand till det översiktliga arbetet av Philip John Stead, *The Police of Britain*, 1985. Ett modernt straffrättshistoriskt arbete är Martin J. Wiener: *Reconstructing the Criminal; Culture, Law and Policy in England 1830-1914*, 1990. Detta är liksom flera engelska böcker i ämnet från senare tid präglad av kultur- och rättssociologiska infallsvinklar. Ett mer på polishistorien inriktat modernt arbete är Robert Reiner, *The Politics of the Police*, 1985.

2 Radzinowicz, a.a. V, s. 91 ff.

3 1734 års lag i Sverige upptog dödsstraff för 64 olika brott. I England var motsvarande antal mer än 200, däribland för stöld av näsduk! Straffet ingick som ett led i kampen mot de allmänt florerande fickstölderna.

1751 då upplysningsmannen doktor Samuel Johnson framförde ett antal centrala reformidéer och till 1819 då den ledande straffrättsreformatorn i England Samuel Romilly, dog, hände just ingenting. Ändå hade en stor kraftansträngning gjorts av de engelska upplysningsmännen att föra en straffrättsreform genom parlamentet år 1787. Men den hade misslyckats, trots att William Pitt d.y. ställt sig bakom.

Tillkomsten av "Metropolitan Police" i London

Liksom i hela Europa fanns det i England radikala strömningar, som yttrade sig i offentliga demonstrationer med krav bl.a. på parlamentsreformer. En sådan demonstration år 1819 på St. Peters Field utanför Manchester skulle komma att i England betraktas som ett klassiskt exempel på faran med att använda militär för att upprätthålla den allmänna ordningen.

En stor mängd människor – ca 60 000 – hade samlats till en fredlig demonstration för att lyssna till en känd talare, som skulle agitera för en parlamentsreform. Myndigheterna fick för sig att talaren borde arresteras, vilket ledde till tumult. De satte in kavallerister i form av en milis, som var helt handfallen i denna för dem främmande situation. I sin första attack bringade de folkmassan i raseri genom att döda ett tvåårigt barn. Sedan kallades reguljärt kavalleri in till hjälp, vilket ledde till femton döda och flera hundra skadade – offer för sablar och hästtramp. "Peterloomassakern" – en bitter kombination av ortsnamnen St. Peters Field och Waterloo – fick efterföljare i form av andra lokala upplopp eller våldsamheter med tillkallad militär och hårdhänt bestraffning. Oroligheterna ledde till flera dödsstraff och hundratals deportationer. Polisväsendet var nämligen otillräckligt. Den engelska polismakten var helt enkelt för svag, inte minst i London. När den framstående politikern och samhällsreformatorn Robert Peel (1788–1850) tillkallades som inrikesminister år 1822 var alltså tiden i hög grad mogen för en stor polisreform, främst i London. Peel var rätt man på rätt plats vid rätt tidpunkt.⁴ Han hade som chefsadministratör på det oroliga Irland åren 1812–1818 lärt sig handskas med den offentliga ordningens problematik och hade organiserat en civilpolis för att ersätta militären som ordningsmakt. På Irland innebar denna civila polis ett stort framsteg.

I England blev det emellertid svårare. Här måste parlamentet ge sitt bifall. Reformisterna var skeptiska inför en polisiär tvångsmakt, som de befarade kunde komma att utnyttjas för en reaktionär politik. Samtidigt var de konservativa starka motståndare till en polis över huvud taget. De fruktade att den skulle komma att fungera efter fransk förebild med spionage och hemliga agenter⁵ och komma att bli ett hot mot den engelska frihetstraditionen – en doktrin, som den engelska högern särskilt slog vakt om.

Peel fick flera gånger se sina förslag falla i parlamentet, inte minst besvärande

4 Stead, a.a. s. 34 ff.

5 Radzinowicz, a.a. s. 247 not 47 med litteraturhänvisningar. Se även David Ascoli: *The Queen's Peace. The Origins and Development of the Metropolitan Police, 1829–1979*, 1979.

år 1823, då en kommitté under hans eget ordförandeskap stod bakom förslagen. Till sist uppkom en gynnsam situation, när hertigen av Wellington, segraren vid Waterloo, blev premiärminister år 1828. Wellington fruktade att soldaternas disciplin skulle undergrävas om de användes som civil ordningsmakt och ville se en organiserad civil polis. Därmed stod vägen öppen för Peel.

Han lyckades driva igenom en polislag, *Act for improving the Police in and near the Metropolis* av år 1829, utan opposition i parlamentet. Termen "Metropolitan" valdes för att markera att man av politiska skäl höll "The City of London" utanför polisens verksamhetsområde. "City" fick och har fortfarande sin egen polis.

Rekrytering ur arbetarklassen

På en rad områden genomförde Peel lösningar, som var kloka både ur politisk och administrativ synpunkt. Vid sidan av den stora polisreformen verkade Peel energiskt för en avkriminalisering. Han avskaffade sålunda straff för otaliga gärningar, som tidigare uppfattades som brott. Därtill avskaffades dödsstraffet för över 100 brott.⁶ Polismännens status anknöts till den urgamla engelska titeln "constable" och därmed var de inordnade i en klassisk engelsk rättstradition av frivillig rättsutövning. Å andra sidan var han noga med att rekrytera det stora flertalet poliser ur arbetarklassen och avvisade i regel försöken från "officers and gentlemen" att vinna inträde. Även chefsbefattningarna, "sergeants, inspectors and superintendents" rekryterades ur samhällsskikt, som man i England på den tiden betraktade som lägre – nämligen ur underbefäls- och underofficerskategorierna.

Detta gav redan från början Londonpolisen möjligheter att få en god hand med sina likar bland arbetare, hantverkare och låglönetjänstemän. En fatal följd av Peels något orealistiska syn på "avlöningsproblemen" – han var själv mycket rik – blev dock att konstaplarna betalades så illa att de hade svårt att leva på sin lön och alltför ofta levde farligt nära ekonomisk misär. De blev ofta alkoholiserade eller måste avskedas av andra skäl. I början blev därför personalomsättningen mycket stor, den kunde uppgå till flera tusen under några år.

Polisen skulle vara en civil organisation, låt vara arbetande i militär ordning – med militär disciplin och exercis som formella yttre kännetecken. Men uniformen blev i hög grad civil – hög hatt, läderväst och en blå frackliknande rock.⁷ Beväpningen var allt annat än militär. En batong och en koskramla – senare en visselpipa – för att tillkalla hjälp var allt de meniga polismännen utrustades med.

6 I många fall hade i olika statuter – det fanns mängder av sådana – stadgade straff sällan eller aldrig utdömts eller verkställts. Peels straffrättsreformer förändrade emellertid helt den kriminalpolitiska miljön i 1800-talets England. Se Martin J. Wiener, a.a. s. 14 ff., 46 ff. och 92 ff.

7 Det blir lättare att förstå denna civila klädsel om man tänker på att det vid den tiden togs lätt på uniformsvånget i den dåtida engelska officerskåren – särskilt gjorde hertigen av Wellington det. Typiskt är att generallöjtnanten Sir Thomas Picton, som föll vid Waterloo, brukade slåss i frack och hög hatt och leda sitt folk med paraply i hand.

Organisationen utvidgades snabbt. I juni 1830 omfattade den 17 "superintendents", 68 "inspectors", 323 "sergeants" ledande 2 906 "constables". Rekryteringen var omsorgsfull och byggde på personliga intervjuer – något mycket ovanligt på denna tid, då ett handbrev från en hög herre var det vanligaste sättet att försäkra sig om en anställning.

Trots att polisen, som skulle svara för ordning och säkerhet inom ett område med en befolkning på nära 1 250 000 människor, alltså var relativt fåtalig, blev dess insatser snabbt märkbara. De ekonomiska förlusterna på grund av stöld och rån sjönk från 900 000 pund år 1829 till 20 000 pund år 1834.

Organisationen och de principer på vilka dess verksamhet byggde visade sig så väl anpassad för en civil polisiär insats i stor skala att den i lämplig omfattning utsträcktes till hela England. Den engelska polisens anseende blev med tiden så högt att den blev mönsterbildande i åtskilliga länder med institutionella förutsättningar att tillgodogöra sig den engelska förebilden.

De första åren var naturligtvis svåra. Hur väl organisation, mentalitet och beteende än var anpassade efter engelska förhållanden fick man länge kämpa hårt mot brottslighet och oordning i storstadsslummen, liksom mot mer eller mindre organiserade upplopp. Men "Metropolitan Police" bestod provet.

Peel hade turen – och skickligheten – att finna de rätta männen att leda denna civila och obehäpnade polis, så i grunden skild till mentalitet och beteende från den franska. Ledningen skulle utövas av två "commissioners" och en "receiver", dvs. skattmästare. Den senare skulle få anslag direkt från inrikesdepartementet och var i all ekonomisk förvaltning ansvarig inför detta – ett arrangemang viktigt för organisationens självständighet.

Till "commissioners", en titel med högre status än vår "kommissarie", utsåg Peel en pensionerad överstelöjtnant Charles Rowan och en praktiserande advokat Richard Mayne. Båda var personer med hög administrativ kompetens och beprövad rådighet. Rowan hade deltagit i slaget vid Waterloo och där blivit svårt sårad. Han hade tillhört det berömda 52:a lätta infanteriregementet, något som gav särskilt anseende i dåtidens England.

Det allra viktigaste vid upprättandet av denna polisstyrka var att man medvetet strävade efter att ingjuta en medborgaranda hos den och därtill ett beteende av på en gång humanitet och genomtänkt effektivitet.

"Metropolitan Police" fick sålunda vid inrättandet år 1829 sina s.k. *General Instructions*, som fortfarande är i kraft. Det anses klarlagt att Rowan, den f.d. officeren, skrev den mer reglementsbetonade delen, medan juristen Mayne författade den mer juridiska. Särskilt intressanta är de personligt hållna anvisningarna om polismannens beteende, som riktades till de enskilda konstaplarna. De gäller som sagt än i dag och kraven på självdisciplin, att alltid hålla temperamentet i styr, är ju lika viktigt nu som då – inte bara i England. Detsamma gäller deras principiella utgångspunkt: det viktigaste av allt är att förebygga brott. "Välvillig prevention är bättre än repression!"

Dessa *General Instructions* utdelades i bokform till varje man, så att han skulle veta sina skyldigheter, en teknik som var vanlig inom det militära, jämför begrep-

pet "soldatinstruktion".⁸ Till anvisningarna för verksamheten hörde också de s.k. *Nine Principles of Police of the London Metropolitan Police Force*, likaså av år 1829. De är med all sannolikhet författade av juristen Richard Mayne. De ingick i den första handboken för Londonpolisen och är uppställda i systematiserad form och med juridiskt språkbruk. Eftersom dessa nio principer är en av polishistoriens mest intressanta källställen, skall jag återge vissa delar av dem i svensk översättning med kommentar.⁹

Polisens uppgift sägs vara

1. Att förebygga brott och oordning som ett alternativ till deras undertryckande genom militärt våld och hårdhet i lagstadgade straff.
2. Att alltid inse att polisens förmåga att fullfölja sina uppgifter och plikter beror på allmänhetens gillande av dess existens, handlingar och uppträdande och på förmågan att bevara och upprätthålla allmän respekt.

Liksom uttrycktes i *General Instructions* är alltså förebyggandet av brott en primär uppgift. Just omnämnandet av "militärt våld" visade vilka olyckliga erfarenheter man hade i tankarna.

Detta var hur som helst ett nytt tonfall i sättet att tala om polisen och dess uppgifter. På kontinenten hade man efter århundraden av furstligt envælde en strävar och mer patriarkalisk syn på förhållandet mellan statsmaktens förlängda arm – polisen – och *undersåtarna*. Det blev först genom den franska revolutionen som undersåtarna blev medborgare i Frankrike! Men Napoleons kejserliga diktatur och den reaktionära politiken i den heliga alliansens namn skulle under större delen av 1800-talet sätta sin prägel på synen på polisen och dess relationer till allmänheten – utom just i England.

Principerna vidareutvecklade de metoder, vilka måste prägla polisens arbete, om den skulle kunna vinna ett gott förhållande till allmänheten och få dess stöd. De slutar i nr 6 med uppmaningen att använda fysiskt våld *endast* när övertalning, rådgivning och varning befinnes vara otillräckligt för att uppnå allmänhetens samarbete för att upprätthålla laglydnaden eller för att återställa ordningen.

8 Detta slags pedagogik hade blivit använd i det militära redan på 1700-talet, då det var vanligt att krigs- och sjöartiklarna regelbundet lästes upp för manskapet i t.ex. Sverige en gång i månaden, i Ryssland en gång i veckan. Se Erik Anners, *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, 1961, s. 20 f. Rowan hade som ung officer fått lära sig de nya humanitära principer, som introducerats av generalen Sir Thomas Moore i det militära. Rowan bearbetade Moores idéer om "Military training and moral training" och gjorde dem vägledande för polisen.

9 De nio principerna är tryckta bl.a. som appendix till Robert S. Clarks *Police and the Community*. An analytic Perspective, 1979.

The *Nine Principles* were incorporated in the first working manual for Constables of the London Metropolitan Police District, established in 1829 under the authority of Parliament. The "Principles" themselves, while not specifically attributable to anyone, have been cited as being clearly the work of the draftsmanship of Commissioner Richard Mayne, Robert S. Clarks a.a., Om relationerna mellan Peel, Rowan och Mayne, se *Pioneers in Policing*, 1977, ed. Philip John Stead, uppsats av A.T. Chritchley.

Den polisiära verksamheten skulle utövas i en anda av hövlighet och "friendly good humour".

Man kunde tycka att dylika principförklaringar var i rosigaste laget under en tid, då dödsstraff och prygel fortfarande präglade straffrätten. Richard Mayne, om det nu var han som författat detta märkliga aktstycke, gick emellertid ett steg längre. Han utvecklade i ett stycke, nr 7, en tanke som var djupt förankrad i engelsk politik och social tradition, och vars efterföljd gav den nya Londonpolisen redan från början den prägel av "medborgarpolis" som den alltjämt har. Det sades där att polisens uppgift var att alltid vidmakthålla en relation till allmänheten, som gav realitet åt den historiska traditionen att "the police are the public and the public are the police" (polisen är bara medlemmar av allmänheten som är betalade för att på heltid fullgöra plikter, som åvilar varje medborgare) "in the interest of community welfare and existence".

Denna föreställning om polisens betydelse för "community welfare" betecknar ju ett stort socialhistoriskt framsteg i förhållande till synen på polisen som ett patriarkaliskt socialt instrument under de upplysta despoternas tid på kontinenten.¹⁰ I England blev alltså legitimationen en helt annan: polisen var en del av allmänheten, vilken i sig var skyldig att svara för att lag och ordning rådde.

Som synes var Londonpolisen vid sin tillkomst långt före alla andra polisorganisationer i Europa (och därmed i världen) beträffande demokratisk grundval – både i teorin och i praktiken. På en punkt misslyckades Peel emellertid helt. Det gick inte i längden att rekrytera polisbefälet genom befordran underifrån. Begåvade ungdomar accepterade inte mångårigt polispatrullerande som förutsättning för en professionell karriär.

En orsak till detta är självklar. Det tidiga 1800-talets engelska samhälle var högre utvecklat – ekonomiskt och socialt – än samhällena på den europeiska kontinenten. Den industriella revolutionen hade givit engelsmännen ett försteg i fråga om rikedom och teknologisk utveckling, som gav den liberala och humanitära reformopinionen en självmedvetenhet och därmed en stark tilltro till möjligheten att förverkliga radikala reformidéer. Ytterst hade dessa reformer eller idéer sitt fäste i den engelska frihets- och rättssäkerhetstraditionen. Reformen eller mer korrekt nyskapandet av Londons polisväsen var ett av de verkligt stora framstegen i sir Robert Peels politik och över huvud taget i Englands reformpolitik under 1800-talet. Men den var icke ett uttryck för social harmoni.¹¹

10 Jämför ovan angående innebörden av begreppet "Guter Polizei". Se även A.T. Chrichley: *A History of Police in England and Wales*, 1977.

11 Sociologen Robert Reiner påpekar med rätta i sitt arbete *The Politics of the Police*, 1985, s. 51: "The architects of the benign and dignified English police image, Peel, Rowan and Mayne, adopted the policies they did because of the strength of opposition to the very existence of the police. They encouraged a low-profile legalistic stance precisely in the teeth of the bitter political conflict and acute social divisions of English society in the first half of the nineteenth century, not as an expression of underlying harmony."

Man kan tillägga att de hårda klasskillnaderna i England som gick tillbaka på den normandiska erövringen år 1066 tillsammans med trycket från den hastigt avancerande industriella revolutionen skapade extremt starka sociala spänningar i det engelska 1800-talssamhället.

När reformen genomfördes i början av 1830-talet var det emellertid länge en öppen fråga om så avancerade idéer verkligen kunde genomföras i praktiken. Peel hade, som ovan nämnts, länge stora svårigheter att få gehör för sina reformförslag. Mot honom stod ju såväl politiskt inflytelserika reaktionära konservativa, som helst inte ville ha annat än en liten "privat polis", som en extremvänster som uppfattade reformidéerna som ett ovanligt raffinerat sätt av de rika att skapa en organisation till skydd för sina särintressen.

Än i dag diskuteras problematiken kring tillkomsten av 1829 års Londonpolis livligt i England. Mot vänsterkritiken av reformen kan onekligen hävdas att så som det starkt klassskiktade engelska samhället faktiskt såg ut var reformen med dess humanitära (inga vapen) och demokratiska prägel (rekrytering ur arbetarklassen) en märklig prestation.¹²

Reformens förutsättning låg inte bara i en gynnsam ekonomisk och social miljö utan också – och kanske främst – i en praktiskt inriktad social reformdebatt med större inverkan än motsvarigheterna på kontinenten. I och för sig fanns på kontinenten både den blixtrande intellektualismen i fransk upplysningstradition och djupet och metoden i den tyska traditionen. Men i England rådde en ojämförlig bredd i debatten genom insatserna från en talrik samhällsengagerad medelklass. Särskilt spelade dåtidens media, tidningspressen och böckerna – såväl fack- som skönlitteratur – en viktig roll för framstegen.

Det är faktorer av dessa slag som förklarar att Peels polisreform lyckades så väl, trots åtskilliga svårigheter i början med polisens primära uppgift – att upprätthålla den offentliga ordningen.

Polisens betydelse för minskningen av brottsligheten i England¹³

I början av 1800-talet såg man i England mycket pessimistiskt på utvecklingen av brottsligheten. Den primitiva statistik som fanns visade på en ständig ökning. Mellan 1810 och 1821 steg antalet häktningar för brott med 275 procent medan befolkningen hade stigit med bara 35 procent. Häktningarnas antal steg ända till år 1842, då de började sjunka. Under hela senare delen av 1800-talet fortsatte den mätbara brottsligheten att minska. I takt med denna oväntat lyckliga utveckling blev synen på kriminaliteten och möjligheterna att radikalt hålla den nere alltmer optimistisk. Den ledande engelske straffrättshistorikern L.O. Pike uttryckte i ett arbete från år 1876 hur tryggt han ansåg att England blivit.

"Det kan hävdas med ringa risk för opposition att det aldrig har funnits en nation, om vilken vi har en historia, en tid under vilken liv och egendom var så

12 Jämför just Robert Reiner, som i ovan a.a. ger en mycket intressant analys av problemet med sociologisk metod. Han redovisar i dialektisk form de olika "skolornas, den ortodoxas och den 'revisionistiska' syn på 'the Birth of the Blues'. Det är av stort intresse att den revisionistiska (marxistiska) skolan framträdde först på 1970-talet.

13 Radzinowicz, a.a. s. 113, kapitlet The English Miracle.

tryggade som de är för närvarande i England.¹⁴ En man kan vandra till fots vid vilken timme som helst på dagen eller natten genom de största städer eller deras förorter, längs huvudvägarna eller genom oanvända landsvägar utan fara för överfall och aldrig ägna en tanke åt att oroa sig för att något skall hända ifall han inte själv vill söka upp faran.”

Man erinrar sig att hundra år tidigare kunde man inte annat än i betryggande sällskap gå genom centrala London på natten utan att – som en självklarhet – utsätta sig för överhängande risk att bli rånad eller rentav mördad.

Mellan 1867 och 1906 hade det registrerade antalet våldsbrott mot person – då med hänsyn tagen till befolkningsökningen – sjunkit med en femtedel och brotten mot egendom med över en tredjedel. Ändock hade straffrätten moderniserats genom introduktionen av en mångfald nya brottstyper inom kategorier såsom bedrägeri, förskingring, bestickning liksom brott mot allmän ordning och sedlighetsbrott. Det enda brott som ökade var inbrottsstölderna, som under perioden ifråga steg med ca 14 procent. Men antalet av dessa brott var lågt, endast 2 500 per år för hela England och Wales.

Förklaringen till ökningen av stölderna är emellertid att just detta brott utövades av professionella tjuvband. Detta stämmer nämligen väl med den av experterna, däribland cheferna för de stora fängelserna, gjorda iakttagelsen att brottsligheten framför allt utgick från en relativt smal sektor av den undre världen, nämligen återfallsförbrytarna. Under tiden närmast före det första världskriget gjorde man också i England betydande ansträngningar för att effektivt angripa just de problem som återfallsförbrytarna representerade. Detta gav upphov till flera nya straffrättsliga institut, där särskilt den villkorliga frigivningen skulle ha framtiden för sig.

Den intressantaste frågan i här behandlade sammanhang är naturligtvis den engelska polisens betydelse för den gynnsamma utvecklingen av kriminaliteten i England.

Först och främst skall fastslås att denna utveckling var unik och i de andra europeiska länderna betraktades såsom något av ett mirakel. Överallt annorstädes i Europa steg nämligen brottsligheten.

Orsakerna till brottslighetens nedgång i England är naturligtvis omdiskuterade. En till synes självklar orsak var den högre civilisationsgraden, såväl ekonomiskt som kulturellt och socialt, som var en följd av industrialiseringen. Men å andra sidan medförde den snabbt ökande befolkningen en ofta otillräckligt planerad urbanisering med alltmer iögonenfallande sociala orättvisor. Skillnaden mellan rik och fattig blev grotesk i London, där det talrika proletarietet ännu i början av 1900-talet fortfarande led svårt av massfattigdomen.¹⁵ En annan orsak till tvivel på de ekonomiska och kulturella framstegens avgörande betydelse är iakttagelsen i 1800-talets början att höjd kulturell nivå ifråga om utbildning, dvs. läs- och skrivkunnighet, snarast syntes medföra ökad brottslighet.

14 L.O. Pike: *The History of Crime in England*, 1876. Cit. efter Radzinowicz, a.a.

15 Se Jack London: *Afgrundens folk*, 1913.

Om man försöker diskutera den engelska problematiken med komparativ metod och ser brottsutvecklingen i England som del av ett allmänt europeiskt problem blir frågan vilka orsakande faktorer det fanns i England, som inte gjorde sig gällande på kontinenten med samma styrka.

Det faller i ögonen att två sådana faktorer kan ha haft avgörande betydelse för utvecklingen i England, nämligen deportationerna och den höga effektiviteten hos den engelska polisen.

Deportationerna till Australien

Det är uppenbart att deportationerna – närmare bestämt till Australien – måste ha spelat en viktig roll. De hade nämligen en stor omfattning, mycket större än motsvarande företeelser på kontinenten, där man inte i någon av de större staterna hade med Australien jämförliga lämpliga mottagningsområden för de deporterade. Fransmännens Guayana och Nya Kaledonien hade marginell betydelse, än mera de begränsade försök att ta efter de engelska förebilderna som gjordes i andra länder.¹⁶

Men deportationerna från England, som började redan på 1600-talet och då gick till de engelska kolonierna i Nordamerika och Västindien, blev med tiden en hävdvunnen straffform av allt större omfattning. Först uppfattades de som ett straff för personer, som levde ett oförbätterligt lättjefullt och vanryktat liv, sedan för olika samhällsgrupper som vid denna tid ansågs avskyvärda och farliga för den sociala ordningen – rövare ute i skogarna, irländska katoliker på Cromwells tid, upprorsmän, senare alla brottslingar som genom kunglig nåd eller privilegium slapp det ordinarie straffet för brott – vanligen dödsstraff – men för vilka lagen inte föreskrev annat adekvat straff. Härigenom kom deportationerna att användas som andrahandsstraff för mera vanhedrande och lindrigare brott liksom för vissa grövre brott över huvud taget.¹⁷ De fick genom praxis en enorm utbredning.

Den första deportationen till Australien avgick den 13 maj 1787 ombord på en flotta, som omfattade sex transportskepp med 550 män och 191 kvinnor ombord. Den sista deportationen avgick år 1867.¹⁸

Antalet deporterade är osäkert – men man beräknar deporteringarna till Amerika till mellan 30 000 och 50 000. Till Australien blev antalet långt större, nämligen minst 163 000. Frågorna kring deportationernas effekt som medel för avskräckning eller förbättring är inte tillräckligt utredda för att säkrare omdömen

16 Radzinowicz, a.a. s. 465.

17 Redogörelsen här följer H.B. Simpson: *Law Quarterly Review*, 1899, vol. 15. Stycket återges hos Radzinowicz, a.a. s. 466 f. Hos Simpson användes den engelska brottsklassificeringen misdemeanours och felonies. Vi har inte samma gradering i Sverige, vårt begrepp "förseelse" är mer begränsat än misdemeanour. Jag har därför skrivit om texten något så att den skall motsvara vårt juridiska språk.

18 Deportationer kunde ådömas på minimum sju år, men även längre tid, 10, 14 eller för livstiden var vanliga. Nästan alla stannade kvar i Australien, då resan hem var för lång och kostsam. Som illustration kan nämnas att den 1 januari 1850 fanns det 76 000 personer i Australien, som var eller hade varit straffångar. 28 000 var fortfarande under deportationsstraff, medan 48 000 hade avtjänat sin tid. Men de återvände inte till England.

skall vara möjliga. Däremot kan påstås att verkningarna för den deporterade på ett alldeles avgörande sätt berodde på vilken husbonde och vilket slags arbete han påtvingades i Australien – han behandlades nämligen i praktiken som en av staten utlånad arbetskraft. Med en god husbonde kunde han (eller hon) med tiden få både egendom och en socialt aktad ställning som familjeförsörjare. Hamnade den deporterade hos en snål eller sadistisk husbonde blev livet ett eländigt slaveri. Än värre kunde det bli i ett fångläger, som också användes som metod för att hålla deporterade under kontroll. Fångbehandlingen i Australien skulle mot slutet av 1800-talet få en ödesdigert betydelse i England.

Beträffande frågan om deportationerna medförde en minskning av brottsligheten i England uttalar Englands ledande straffrättshistoriker Leon Radzinowicz år 1986:

”Vilken effekt, om någon, hade avlägsnandet av en mängd förbrytare från England fram till mitten av 1800-talet på kriminaliteten i deras fäderneland? De var för det mesta unga män och vid rådande förhållanden kunde både de och deras avkomma, om de inte blivit bortsända, ha förväntats att påtagligt bidra till den framtida kriminaliteten i England. Vi är inte i en situation att kunna göra dessa *demografiska* och *kriminologiska* bedömanden. Inte heller finns det något sätt att uppskatta verkningen på brottsligheten av det enorma flödet av emigranter till andra sidan haven. Men det är anmärkningsvärt att trots att deportationerna avslutades fortsatte kurvan för brottsligheten, efter en kortvarig uppgång, att sjunka.”

Radzinowicz stora arbete, *A History of English Criminal Law*, i 5 band i storleksordningen 1 000 sidor vardera, präglas av en enorm detaljrikedom och noggrannhet. När han inte vågar ange ett bestämt omdöme om deportationernas betydelse för kriminaliteten i England under 1800-talet lär ingen annan våga göra det heller. Men vissa sannolikhetsbedömanden i stora drag bör vara tillåtna.

I flera andra moderna arbeten diskuteras vissa detaljproblem kring frågan om deportationernas betydelse för kriminaliteten i England, bl.a. nedgången av stöld- och våldsbrott i det viktorianska och edwardska England (alltså 1830–1910-talet).¹⁹ För utvecklingen inom dessa brottsområden spelade troligen deportationerna en stor roll, de drabbade särskilt ett klientel som man i vår tid kallar ”små-tjuvar och gråtjuvar”, liksom notoriska våldsförbrytare av typen försupna slagskämpar. Även när det gäller polisreformernas verkan på brottsligheten är modern engelsk forskning med rätta försiktig. Men klart är att man inom denna forskning allmänt tillmäter just polisens effektivare insatser i kampen mot brottsligheten stor om än inte uteslutande betydelse.²⁰

¹⁹ Radzinowicz, a.a. s. 123 f.

²⁰ Radzinowicz, a.a. s. 123, not 41. Å andra sidan hävdar Charles Reith i *A new study of police history*, 1956, att Londonpolisen icke behöll sin effektivitet efter Rowans död år 1852. Mayne var ”mest jurist”.

Om utvecklingen av polisväsendet i England under 1800-talet är slutligen att säga att reformen av Londonpolisen år 1829 innebar ett genombrott för reformer även i de andra städerna och på landsbygden, där förhållandena ifråga om kriminalitet och bristande rättssäkerhet på många håll var lika svårartade som i London. Men de lokala reformerna genomfördes bara steg för steg – i England hade man av tradition stor respekt för lokala myndigheters auktoritet.²¹ En riksomfattande polisorganisation hade man i England endast haft i form av Cromwells "Military Police" åren 1655–1657. Genom tillkomsten av the Country and Borough Police Act av år 1856 fick man en modell för ett standardiserat polisväsen, som utsträcktes över hela landet. Lagen föreskrev att alla grevskap (counties) skulle organisera polisstyrkor, för vilka inrikesministern skulle ge instruktioner liksom för polischeferna (chief constables). Dessa chefer skulle godkännas av honom före utnämningen. Städerna skulle behålla rätten att organisera och reglera sina egna polisstyrkor, fast inrikesministern förbehöll sig rätten att genom "Inspectors of Constabulary" utöva en viss kontroll över dem. I realiteten uppstod ett slags kompanjonskap mellan statliga och lokala myndigheter på detta område. Staten åtog sig nämligen att bära en del av kostnaderna för de lokala polisstyrkorna, om de av inspektionsorganet "Inspectors of Constabulary" förklarades vara effektiva och upprätthålla disciplinen. Detta flexibla system, genialt i sin enkelhet, fungerar än i dag.

England kom också att bli ett föregångsland ifråga om organisationen av en detektiv polis.²² År 1842 tog cheferna för Londonpolisen upp idén från "Bow Street Runners". De satte upp en till att börja med blygsam styrka vid "Scotland Yard", bestående av två inspektörer och sex sergeant, däribland just en förutvarande "Bow Street Runner".²³ Detta var naturligtvis alldeles för litet i en stad av Londons storlek. År 1862 beordrades 200 man ur polisen att tjänstgöra som civilklädda detektiver. De översvämmades snart av arbetsuppgifter. När deportationerna drastiskt minskade på 1850-talet för att ersättas av straffarbetet som hårdare strafform näst intill dödsstraffet, fick man att göra med frigivna straffångar, som snart etablerade ett veritabelt skräckvälde i vissa delar av London i form av s.k. "garrotting-gangs" (strypargång) som anföll sina rånoffer med strypsnaror. Tekniken påminde nämligen om den spanska exekutionsformen strypning – garrottering.²⁴

En annan lika obehaglig nyhet för polisen blev den i Amerika baserade irländska självständighetsrörelsen, som uppställt "Home Rule for Ireland", som ett mål helgande snart sagt alla medel.

21 Philip John Stead, a.a. s. 47 ff.

22 Stead, a.a. s. 51 ff.

23 Scotland Yard låg ursprungligen bredvid polisens huvudkvarter. När detta flyttades döptes den nya centralen för polisverksamheten till "New Scotland Yard" och namnet följde med vid nästa flytt också; se Stead, a.a. s. 40.

24 Man kan fråga sig om själva idén att mörda eller infånga rånoffer med snaror tillkommit under inflytande av den i engelsk press mycket dramatiserade indiska stryparsekten, thug, som vid denna tid huserade i vissa delar av Indien och faktiskt givit upphov till termen thug, på engelska lika med bandit eller mördare.

Den engelska polisens sociala arbetsmiljö

Om Peel och hans medarbetare hade föreställt sig att tillkomsten av en reguljär poliskår i London skulle kraftigt motverka risken för kravaller bör de med tiden ha blivit besvikna.

Efter nära fyrtio år som en av de höga cheferna (commissioners) för "Metropolitan Police" blev Richard Mayne år 1866 illa skadad i ansiktet av stenkastning från en demonstrerande mobb under de s.k. Hyde Park Riots. Han blev till och med tvingad att kalla in militären, vilket inte hade skett sedan 1829.²⁵ Det var onekligen förödmjukande, då den nya polisen tillkommit just för att man skulle slippa använda militär.

Säkerheten till liv och lem lämnade också mycket övrigt att önska i de engelska storstäderna under senare delen av 1800-talet. Mot optimistiska uttalanden i parlamentet står sålunda vittnesbörden från "männen vid fronten", t.ex. av Londons främste detektiv, Frederick Porter Wensley, som inträtt i "Metropolitan Police" år 1887. Efter fyra års tjänstgöring i stadsdelen Lambeth överfördes han till Whitechapel, likaledes ett av de ruskigaste distrikten i London. Sina erfarenheter av tillståndet i dessa permanent förslummade och av kriminaliteten härjade delar av staden sammanfattade han sålunda:

"Gäng av huliganer hemsökte gatorna och bedrev utpressning mot skrämda butiksägare. Det förekom en mängd våldsamma rån av privatpersoner. Mängden av smala och illa upplysta gränder erbjöd lättillgängliga flyktvägar sedan ett offer slagits ner och bestulits på klocka och pengar."²⁶

Det var i den miljön den ryktbare, aldrig gripne massmördaren "Jack Uppskäraren" hade begått seriemorden på prostituerade.

Trots dessa svåra arbetsförhållanden förblev polisen i det stora hela effektiv. Ändå var den illa avlönad och tvingades till sträng och ibland småaktig disciplin. Rekryteringen, som redan från början var omsorgsfull, tycks ha bevarat prägeln av omdömesgill selektivitet. En viktig faktor var förmodligen de hårda metoderna, med vilka man höll nere fylleriet inom polisen – en eljest svårartad störning vid denna tid i England.²⁷

De högsta ansvariga myndigheterna höll också fast vid de grundläggande demokratiska principer, som varit vägledande vid tillkomsten av "Metropolitan Police". Ett belysande exempel ger ett uttalande av inrikesministern i parlamentet efter de s.k. "Featherstone Riots", upplopp, som tillkommit i samband med en strejk och berett polisen stora svårigheter.²⁸ Polisingripandena föranledde en utredning om polisens sätt att lösa sina uppgifter. Ministern framhöll inför parlamentet att:

25 Stead, a.a. s. 59 ff.

26 Citerat efter Stead a.a. s. 60.

27 Stead, a.a. s. 60.

28 Hattenhauer, a.a. s. 622 ff.

”Poliser och soldater åtnjuter inga särskilda privilegier och har inget särskilt ansvar än vad som följer av rättsordningens allmänna principer. En soldat, som skall återställa den offentliga ordningen är intet annat än en särskilt beväpnad medborgare. Om han i onödan berövar en människa livet kan han inte ursäktas sig med att han är soldat.”²⁹

Bevisbördan för att statliga åtgärder var rättsenliga åvilade staten; i det enskilda fallet de tjänstemän, som handlade i statens namn.

Strävandena till rättssäkerhet låg alltså på en mycket hög nivå i det engelska samhället – en politik som innebar ett viktigt skydd mot socialt kaos. Ty vid denna tid hade industrialiseringens vådor i form av en socialt förödande slumbildning i massfattigdomens tecken kommit att präglade flera engelska storstäder.

För att man skall få en verklighetstrogen bild av den engelske polismannens yrke, särskilt då inom Londonpolisen, bör hans arbetsuppgifter ses mot bakgrund av de två sociala miljöer som spelade en särskild roll för honom, nämligen å ena sidan just slummen och å den andra fängelserna. I slummen skulle polisen upprätthålla ordningen och ta fast brottslingarna som spärrades in i fängelserna för drastisk avskräckning eller blygsam vård. Återfallsförbrytarna var polisens ständiga bekymmer.

Industrialiseringens sociala vådor

Ännu vid sekelskiftet hade de av stora förhoppningar omgivna liberala socialreformerna i det mesta stannat på papperet över hela Europa. Eländet var helt enkelt så gigantiskt och behoven i de europeiska industristäderna så omätliga att de ekonomiska resurserna var hopplöst otillräckliga. Framför allt gällde detta dåtidens stora hamnstäder, särskilt London, där hamnkvarteren med deras otaliga lager- och fabriksbyggnader härjades av fattigdom, kriminalitet och sjukdomar.

Förhållandena där vid tiden ifråga kan närmast jämföras med eländet i vår tid i Rio de Janeiros kåkstäder eller Calcuttas ”rännstenskvarter”. Skillnaden var – till Londons nackdel – att klimatet i stora delar av Europa är mycket hårdare. I Europas storstäder ledde därför strömmarna av människor till fattigkvarteren till en hopplös bostadsbrist. Det ständiga tillflödet av unga människor, som sökte sig till städerna i förhoppning om arbete och därmed bättre försörjning, skapade ett överflöd på billig arbetskraft. Lönerna blev därefter, likaså försörjningen med mat och kläder.

Litteraturen kring dessa industrialiseringens sociala vådor är snart sagt oöverskådlig och materialet outtömligt. Det finns emellertid en källa, som i *koncentre-rad form* ger en realistisk bild av förhållandena i Londons slum kring sekelskiftet, nämligen den amerikanske författaren Jack Londons bok *Afgrundens folk*.³⁰

Jack London hade i sin ungdom fört ett äventyrligt liv, bl.a. som sjöman på en valfångare och som guldgrävar i Klondyke. I hans romaner fann den engelske för-

29 Citerat efter Hattenhauer, s. 623.

30 Jack London: *Afgrundens folk*. Svensk utgåva 1913 (tredje uppl.). Förordet.

läggaren inslag av socialt reportage som föranledde honom att år 1902 föreslå Jack London att bege sig till Londons East End för att skriva om förhållandena där. En dag någon tid därefter dök han upp på förläggarens kontor i London och berättade att han varit i staden i två månader – helt okänd för alla utom den amerikanske konsuln. Han hade gått till en affär för begagnade kläder, köpt sig lämpliga fattigplagg och försvunnit in i East End, där han lyckats hyra rum hos en polisfamilj.³¹ Från denna operationsbas hade han bedrivit ett slags sociala studier i olika delar av London, främst då i East End och i trakten av dockorna. Även om man bör korrigera för en viss överdramatisering i hans skildringar av de sociala och ekonomiska förhållandena i Londons fattigkvarter – han var ju till yrket främst författare av färgrika romaner – är hans arbete en viktig källa. Det stämmer för det första med andra historiska vittnesbörd³² och bär en prägel av klartänt och indignerat socialt reportage, som inte var alldeles vanligt vid denna tid. Jack London hade ju också vant sig vid att skriva för amerikansk publik, som hade höga anspråk på både precision och realism i tidningspressens beskrivning av fakta.³³

Slummen – polisens värsta arbetsplats

Jack Londons bok ger över huvud taget många beviskraftiga belägg om klasskillnaderna i det dåtida engelska samhället och hur de påverkade polisens arbete. Disraelis expressiva omdöme att England bestod av två nationer var slående riktigt. Londons bok ger ett talande vittnesbörd om skillnaden i reaktioner hos hans omgivning mot honom mellan den period då han var klädd som gentleman och då han kostymerat om sig i en proletärs begagnade kläder. Före förklädnaden bemöttes han nere i fattigkvarteren med krypande vördnad; iförd de slitna och smutsiga plaggen med kamratlig och öppen förtrolighet. Det var just tack vare denna förtrolighet, som han fick se så mycket av eländet och kunde få dess orsaker beskrivna.³⁴

Hans måleriska skildring av skillnaden i beteendemönster, som avspeglade klasskillnaderna i England, är också ett belägg för genialiteten hos Robert Peel och hans medarbetare, när de bestämde sig för att Londonpolisens meniga i regel skulle rekryteras ur arbetarklassen.

Polismän rekryterade ur skiktet av "gentlemän" skulle säkerligen aldrig ha fått den goda kontakt med den stora allmänheten och då särskilt arbetarna, som "bobbies" eller "de blå" notoriskt hade och har.

Det fanns inga möjligheter att följa lagens föreskrifter om bostadsutrymmen per person eller familj – utrymmen som till på köpet var mindre än vad som stadgades för soldater i barack. Det bedömdes att 900 000 människor levde under olagliga villkor – det var inte ovanligt med en familj på upp till 10 à 12 personer i ett rum.

I boken *Afgrundens folk* finns en bild av det öde, som drabbade en till staden

31 Förf. företal och första kapitel.

32 Se t.ex. Radzinowicz, a.a.

33 Se t.ex. Erwin Rosen: *En odågas äventyr i Amerika, Minnen och intryck*, 1914, s. 244 ff.

34 London, a.a. s. 15 ff.

inflyttad familj. Den hade avhysts från sitt arbete på ett gods. Avskiljandet av allmänningarna till enskild egendom, i regel till storgodsägarna, hade ända sedan senare delen av 1700-talet starkt bidragit till landsbygdsbefolkningens proletarisering. Jack Londons text får tala för sig själv – den okonstlade svenska översättningen motsvarar väl originalets nyktra redovisning av fasaväckande sociala realiteter.

”Hvart skulle de nu taga vägen? Naturligtvis till London, där de trodde, att det skulle finnas godt om arbete. De hade några små besparingar, och de trodde, att de skulle kunna få ett par ordentliga rum att bo i. Men den obevekliga frågan hvar de skulle hamna mötte dem äfven i London. Då de försökte skaffa sig en anständig bostad, funno de, att två rum skulle kosta tio shillings i veckan. Födan var dyr och dålig, vattnet var dåligt, och det dröjde icke länge, förrän deras hälsa började lida. Arbete var svårt att få och ersättningen så låg, att de snart kommo i skuld. De blefvo allt klenare och alltmera förtviflade öfver den osunda omgifningen, öfver mörkret och de långa arbetstimmarna, och de måste ut och söka en billigare bostad. De funno en sådan i en gård, som jag mycket väl känner till – en drifbänk för brott och obeskrifliga ohyggligheter. Där fingo de ett enda rum mot oskälighyra, och det blef ännu svårare för dem att få arbete nu, då de bodde på ett så illa beryktadt ställe. De föllo i händerna på sådana, som pressa ut den sista svett-droppen ur män, kvinnor och barn för en betalning, som endast kan nära deras förtviflan. Och mörkret och smutsen, den dåliga födan, klenheten och bristen på vatten var värre än förut. Den usla omgifningen beröfvade dem den sista återstoden af själfaktning. Dryckenskapsdämonen högg sina klor i dem.” Författaren fortsätter: ”Det kan icke finnas någon bedröfligare syn här på jorden än denna ”hemska öster”, med dess Whitechapel, Hoxton, Spitalfields, Bethnal green och Wapping till de ostindiska dockorna. Hufvudfärgen är grått och smutsbrunt. Allting är hjälplöst, hopplöst, enformigt och smutsigt. Badkar äro någonting fullkomligt obekant där i trakten, lika sagolika som gudarnas ambrosia. Människorna själfva äro smutsiga, därför att hvarje ansats till renlighet här blir en skränande fars, då den icke blir ömkansvärd och tragisk. Underliga dunster komma drifvande med den förorenade vinden, och när regn faller, liknar det snarare slaskvatten än vatten från skyn. Själfva gatstenarna äro öfverdragna med smuts.

Och här lefver en befolkning lika slö och fantasilös som de milslånga sträckorna af smutsgråa tegelhus. Religionen har i verkligheten gått dem förbi, och där råder en krass och slö materialism, lika olycksbringande för den andliga utvecklingen som för lifvets bättre instinkter.”³⁵

Till de otaliga förnedrande följderna av trångboddheten hörde själva den elementära bristen på personligt utrymme. Jack London ger en kväljande illustration.

”När kvällen kommer, samlas familjen ånyo i den sammansatta lukten efter dagens alla sysselsättningar, för att helt dygdigt gå till sängs. Det vill säga så många som möjligen kunna få rum i den enda sängen (om det finns en sådan) och de öfriga lägga sig på golfvet. Detta är deras dagliga lif, månad efter månad, år efter år, ty de ha det aldrig annorlunda, utom då de bli vräkt. Då ett barn dör, och några måste ju alltid göra det, eftersom femtiofem procent af barnen i East End dö, innan de fylla fem år, står

barnet lik i samma rum. Och om familjen är mycket fattig, dröjer det alltid någon tid, innan den döda kan begravas. Om dagarna ligger då liket i sängen; om nätterna, då de levande måste ha den platsen, lägges det på bordet, hvarifrån det flyttas tillbaka i sängen på morgonen, då man skall äta frukost. Ibland lägges också liket upp på hyllan, som tjänar till förvaringsplats för födan. För blott ett par veckor sedan var en kvinna i East End i trångmål, därför att hon hade varit oförmögen att låta begravva sitt döda barn och därför behållit det hos sig i tre veckor.”³⁶

En grotesk bild ger skildringar av hemlöshetens följder. Man skulle föreställa sig att gator, torg och andra offentliga platser nattetid var överfyllda av sovande hemlösa. Men det var strängt förbjudet att sova i sådana områden nattetid, och polisen ”som fanns överallt” vakade noga över att folk inte gjorde så. Däremot var det inte förbjudet att sova ute på dagtid. Jack London berättar:

”Vi gingo uppför den smala, grusade gången (till kyrkan). På bänkarna, som stodo på ömse sidor om densamma, hade en massa eländiga varelser tagit plats, hvilka skulle ha inspirerat Doré till ännu mera diaboliskt fantastiska bilder, än han någonsin utfört. Det var en sammangyttrad massa af trasor och smuts, af alla slags ohyggliga hudåkommor, öppna sår, blånader, slöhet, oanständighet, vanskaplighet och djuriska ansikten. Det blåste kallt och rått, och där hade de nu krupit ihop i sina trasor, mestadels sofvande eller åtminstone försökande att få sofva. Där låg först ett dussintal kvinnor af olika åldrar, från tjugu till sjuttio år. Därefter ett barn, som möjligen kunde vara nio månader, sofvande utsträckt på den hårda bänken, utan både hufvudkudde och täcke, och utan den ringaste tillsyn. Sedan ett halft dussin män, som sofvo i sittande ställning, eller lutade sig mot hvarandra under sömnen.”³⁷

Försörjningen med mat och dryck låg på samma motbjudande och hälsovådliga nivå. Födan utgjordes i stor utsträckning av en frän och grov majsavvälling, samma rätt som var baskosten i fängelserna.

I en social miljö av detta slag var naturligtvis polisens uppgift väsentligen att upprätthålla elementär ordning, t.ex. att förhindra eller beivra misshandel. Någon nämnvärd brottsförebyggande eller lagförande insats kunde den inte göra bland nära en miljon utfattiga och uthungrade människospillror i slummen. Vad som behövdes i den vägen gjorde de fattiga själva. Egendomsbrottsligheten var naturligen låg; de hade inte mycket att stjäla från varandra.

Polisens uppgift i de rika kvarteren blev helt enkelt att hålla dem fria från inkräktare ur slummen och att upprätthålla gatufriden. Brottsligheten var länge påfallande låg i dessa rika stadsdelar och i den mån det förekom stölder gällde dessa ofta – kanske oftast – tjänstefolks stölder från husbönderna eller från varuhus och affärer. Att hålla nere sådan kriminalitet torde inte ha berett polisen några större svårigheter. Den hade – som vi skall få se – god hjälp av fängelsernas drastiska avskräckningsmetoder.

Jack London omfattade vid den tid, då han skrev boken, en radikal vänsterupp-

36 London, a.a. s. 241 ff.

37 London, a.a. s. 54.

fattning med starka krav på större social rättvisa, framför allt ekonomisk och social jämlikhet. Han hade också en varmt ideell tro på fackföreningarnas möjligheter att förbättra de fattigas läge.

För att illustrera de sociala orättvisorna i rättsordningen tog han i boken med ett antal rättsfall från olika polisdomstolar i England.³⁸ De är säkerligen valda mer för att stödja hans reformkrav än för att skildra verkligheten. Men även med denna reservation är det slående hur mycket strängare de tämligen oskyldiga egendomsförbrytelseerna behandlades i polisdomstolarna jämfört med misshandelsbrott. En vägledande princip var att tjuvskyttar och småtjuvar skulle hållas efter med höga böter, vilka de kriminella oftast inte kunde betala och därför hamnade i fängelset. Vid polisdomstolarna var det också främst poliserna som agerade tillsammans med underdomare av olika slag. Den vardagliga lagföringen vid dessa domstolar, avsedda att hålla nere proletarietets tämligen beskedliga vålds- och egendoms kriminalitet, var en viktig uppgift för den engelska polisen.

Jack London återger bl.a. ett typfall som säger åtskilligt om straffrättstillämpningens hårdhet i East End vid tiden ifråga:

”Polisdomstolen i Lambeth, London. Inför mr Hopkins. Nittonåriga ”Baby” Stuart, föregifven korist, anklagad för att under falska föregifvanden ha förskaffat sig föda och bostad till ett värde af 5 sh., i afsikt att bedraga klaganden Emma Brasier, som hyrde ut rum vid Atwell road. Fången tog rum hos henne under förklaring, att hon var anställd vid Crown-teatern. Sedan fången hade vistats i hennes hus två eller tre dagar, hade mrs Brasier gjort förfrågningar och upptäckt, att flickan hade ljugit, hvarför hon öfverlämnade henne åt polisen. Fången svarade på domarens fråga, att hon skulle ha arbetat, om hennes hälsa icke vore så klen. Dömdes till sex veckors hårdt straffarbete.”³⁹

Vad det straffet kunde innebära skall vi nu få se.

Det engelska fängelsestraffet

Den häftiga kritiken från slutet av 1700-talet i hela Europa mot dåtidens massfängelser ledde fram till de revolutionerande idéerna om fängelser med individuella celler – ensamfängelser som skulle skydda fången mot den kriminella miljöns smitta. Idéerna från Philadelphia och Auburn slog igenom i England under 1840-talet. Ett stort upplagt försök att genomföra dem i praktiken gjordes av kaptenen vid ingenjörstrupperna Sir Joshua Webb, som 1838 fick i uppdrag av dåvarande inrikesministern att utreda formerna för ett fängelsesystem, som kunde ersätta deportationerna.⁴⁰

Webbs mycket ambitiösa reformförsök, som han själv fick leda under lång tid,

38 Polisdomstolar hade vid denna tid utbildats i större delen av Europa för handläggning av ordningsförseelser och kriminalitet av lägre grad, typfall: enklare misshandel, småstöld, prostitution (då för tiden i regel kriminaliserad utanför reglementerade bordeller), tjuvskytte etc.

39 London, a.a. s. 156.

40 Radzinowicz, vol. 5, *The Emergence of Penal Policy*, s. 490 ff.

lyckades emellertid bara delvis. I början omfattades det med stor entusiasm av radikala reformvänner, som trodde att man funnit den stora och allmängiltiga lösningen på problemen att på en gång avskräcka från brott och återanpassa brottslingen. Men man hade inte räknat med den förslöande effekten av ensamfängelsets isolering. Charles Dickens, som under 1840-talet var en framsynt och inflytelserik debattör i många reformfrågor, varnade enträget för följderna av isoleringen.⁴¹ Han beskrev utvecklingen av fångens psykiska undergång från den inledande chocken över depression, överkänslighet, verklighetsflykt, likgiltighet och anpassning ner till ett stadium av mental hjälplöshet och försvunnen ansvarskänsla vid tiden för fångens frigivande. Dickens kritik var ett av de många exemplen på hur skönlitterära författare ibland kunde och kan se djupare in i den egna tidens problematik än aldrig så entusiastiska och professionellt skolade reformvänner.

Men man trodde inte på honom. Ännu 50 år senare förekom det kritik mot honom i pamfletter från reformorganisationen "the Howard Association", som fått sitt namn efter 1700-talets stora reformideolog.

Den kritik som riktades mot "Philadelphiasystemet" byggde i regel på andra och mindre humanitära argument. Man ansåg att fångarna hade det för bra – de hade trygghet, tak över huvudet, mat, kläder och till på köpet genom fängelseprästers religionens tröst. Så som det såg ut i den samtida slummen vann sådan kritik lätt gehör.⁴² Kritikerna påstod att fängelserna alls inte hade någon avskräckande effekt och det spreds mer eller mindre vilda historier om välståndet i fängelserna jämfört med yttervärlden. Korrespondenter till *The Times* rapporterade att standarden på maten på fängelserna verkade demoraliserande inte bara på fångarna, som vande sig att ha det för bra, utan även på allmänheten utanför anstalterna. Det fanns exempel, sades det, på hur ursinniga och hungriga arbetare stoppade kötttransporterna till det största centralfängelset Dartmoor. Det spreds till och med historier om hur barn från trakten runt Dartmoor brukade komma dit dagligen med korgar för att samla upp det bästa av den föda som förkastats av fångarna och att många familjer runt Dartmoor levde på denna mat, ja, till och med att den insamlade fångmaten mer än väl räckte till att föda upp dessa familjers grisar.⁴³

Eftersom förhållandena på den engelska landsbygden på sina håll var väl så svåra som i städerna under industrialiseringsskedet kan denna och annan missnöjespropaganda mot fängelserna ha haft ett verklighetsunderlag.

Avgörande för att man tillgrep hårdare avskräckningsmetoder blev dels fångupproren, där särskilt ett i fängelset Chatham år 1861 med omkring 850 fångar väckte oro, och dels den terror som de s.k. strypargängen av frigivna fångar vid samma tid utövade i vissa delar av London.⁴⁴

41 Philip Collins: *Dickens and Crime*, 1962, s. 117 ff.

42 Att göra en säkert underbyggd jämförelse mellan slummen i de engelska storstäderna i mitten av 1800-talet och vid 1900-talets början är inte möjligt. Men med tanke på att den sociala katastrofen hade sin yttersta orsak i urbaniseringsens bostadsbrist (och arbetsbrist) är det antagligt att förhållandena hade förvärrats under dessa 50 år.

43 Radzinowicz, a.a., s. 508 ff.

44 Jämför ovan s. 77.

Dessa händelser utlöste en veritabel opinionsstorm mot det "alltför lindriga" straffarbetsstraffet. År 1863 tillsattes en utredning, "A Royal Commission", på högsta politiska och juridiska plan.⁴⁵ Utredningens slutliga resultat blev att straffarbetsstraffet (pénal servitude) inte var tillräckligt fruktat. Men det blev det snart nog. År 1864 antogs en Penal Servitude Act som blev den rättsliga grundvalen för ett järnhårt avskräckningssystem. Man fick också i ledningen för fängelseväsendet en disciplinfanatiker, som lärt sig handskas med fångar i Australien. Edward Du Cane, senare Sir Edward, hade tillsammans med en vän och kollega, Sir Edmund Henderson, utbildats vid "Military Academy" i Woodwich. Därefter hade de blivit officerare vid ingenjörstrupperna. Henderson hade sedan blivit generaldirektör för fängelseväsendet i Australien under 13 år och Du Cane hade under honom tjänstgjort i fem år som överdirektör för straffångarnas offentliga arbete. En lämpligare miljö för att lära sig nödvändigheten av sträng disciplin kunde Du Cane knappast ha kommit till. Han utvecklades till en auktoritär pedant, för vilken ett strängt och stelt avskräckningssystem måste vara ett fängelseväsendets kärna.

Det relativt humana systemet från Webbs tid ersattes nu av militära principer om likformig ordning och strikt lydnad i varje detalj. Någon anpassning av fängelsesets regler efter fångens individualitet fick icke förekomma.

Förklaringen till att Du Cane, i likhet med åtskilliga fängelsechefer på kontinenten som rekryterats från det militära, präglades av en dylik enkelspårighet är naturligtvis att den dåtida militära miljön utövade ett starkt tryck på officerarna till rigid anpassning till formella beteendemönster. Det skulle dröja till början av 1900-talet innan erfarenheterna från boerkriget i Sydafrika i slutet av 1800-talet och det rysk-japanska kriget åren 1904–1905 började omvandla det militära systemets bindning till exercisen i sluten ordning, även på slagfältet, till en friare och rörligare taktik. Den strikta kontrollen av truppens rörelser ansågs dittills helt avgörande för den militära effektiviteten.

Du Cane var visserligen en bildad och kultiverad människa. Men han var låst till sin yrkesmiljös betraktelsesätt. Rättesnöret för Du Canes utformning och tillämpning av straffarbetet var helt enkelt att straffen pålades i syfte att avskräcka den enorma massans *möjliga* brottslingar från brott och inte för att uppnå någon effekt på den enskilde brottslingen. Prygelstraffet – utdelat i vanhedrande former – var därför ett viktigt medel att upprätthålla disciplin i fängelserna. Det gällde framför allt att förhindra nyrekryteringen av brottslingar. En annan grundtanke bakom Du Canes system var att de domstolar, som utdömde straffet skulle ha en klar och exakt föreställning om vad straffet innebar. Följaktligen skulle fängelsemyndigheterna inte ha någon rätt att ändra straffet medan det pågick genom regler för en individuell anpassning efter t.ex. fångens karaktär. Alla fångar skulle passera systemet i samma takt och under exakt samma behandling.

45 Radzinowicz, a.a. s. 526 ff. Det är intressant att såväl Webb som Henderson och Du Cane var officerare vid ingenjörstrupperna. Förklaringen är att de vid detta truppslag utbildats just till arbetsledare för stora kollektiv, där fast ledning och disciplin var särskilt nödvändiga. De hade fått den då för tiden bästa tänkbara utbildningen till just fängelsechefer.

Straffens nedbrytande effekt

Den omänskligt hårda strafftillämpningen i de engelska fängelserna under Du Canes tid – från 1864 till 1895 – var naturligtvis inte enbart att tillskriva dennes personliga karaktär. Många som var verksamma inom det engelska fängelseväsendet under denna tid omfattade samma föreställningar: livet i fängelset måste uppfattas som ett hårt straff. Den framstående läkaren, Dr. William Guy, som 1864 fick i uppdrag att utreda regler för fångarnas diet, förklarade att dieten skulle bidra till deras förbättring (correction) genom att vara *oaptitlig och enformig*. Eftersom fångarna låg samhället till last, det samhälle som de skadat och gjort fattigare, borde mathållningen vara så ekonomisk som möjligt.

Utredningen bestämde att dieten skulle bestämmas till det minimum som krävdes med hänsyn till det slag av arbete som fången utförde. Detta innebar att Webbs dietnivå genomgående sänktes med 20 procent och att alla extra förbättringar, t.ex. öl, porter och te, föll bort samt att det uttryckligen föreskrevs att födan skulle vara enkel och grov. I praktiken ledde detta till att en maträtt vanlig i fattigutspisningarna, ”skilly”, en grov majsavvälling, kom att bli en standardrätt.

Denna ”straffdiet”, som medförde att fångarna upplevde fängelsestraffet som ”en enda lång hunger”, var i kraft i 35 år och reformerades inte förrän 1899. Som vi skall få se har just dietens tillämpande under 1890-talet sitt särskilda intresse därför att den kom att drabba Oscar Wilde som under åren 1895–1897 avtjänade de två års straffarbete han ådömts för homosexuell otukt. Vi har nämligen ett litterärt vittnesbörd av Oscar Wilde om hur fängelsestraffet kunde verka på en sensitiv människa, ovan vid brutalitet och terroristiska disciplinära metoder. Wildes dikt, *The Ballad of Reading Gaol*⁴⁶, är ett både litterärt och historiskt dokument av högt värde. Den återger intrycken av Wildes första fängelsetid. Den skall också tas för vad den är – ett litterärt verk.

Diktens röda tråd är en avrättning och hur den upplevs i fängelsemiljön. Wilde ger en gastkramande skildring av fängelset såsom en förgård till helvetet:

”The vilest deeds like poison weeds
Bloom well in prison-air;
It is only what is good in Man
That wastes and withers there:
Pale Anguish keeps the heavy gate,
And the Warden is despair.

For they starve the little frightened child
Till it weeps both night and day;
And they scourge the weak, and flog the fool
And jibe the old and grey,
And some grew mad, and all grew bad,
And none a word may say.”⁴⁷

46 Oscar Wilde: *The Ballad of Reading Gaol and Other Poems*, 1892. Dikten publicerades år 1898.

47 Han syftade alltså på tystnadskravet från Philadelphiasystemet, vilket fortfarande strängt upprätthölls.

Som historisk källa är det just genom den ytterliga pregnansen i Wildes formuleringar både trovärdigt och talande. Wilde anlidade det engelska språkets alla resurser och nyanser för att skildra vad han och hans medfångar upplevde i fängelset i Reading.

För att man riktigt skall förstå honom är det nödvändigt att i korta drag skildra några väsentliga inslag i en fånges liv i ett dåtida engelskt fängelse.

Så snart domen på straffarbete fallit fördes fången till fängelset för att undergå nio månaders straff i ensamcell.⁴⁸ Han (eller hon) fick börja med att bada varmbad – för många fångar en ny upplevelse – men det var ofta enda gången under fängelsetiden han fick bada i rent vatten. Vid det var fjortonde dag återkommande varmbadet fick i regel 7–8 fångar dela på vattnet. Vidare klipptes håret av, han ikläddes den grova och vanprydande fångdräkten – avsedd att på en gång förödmjuka och identifiera honom som fånge. Därpå låstes han in i det veritabla rått-hål, där han skulle tillbringa de närmaste nio månaderna i total isolering, med undantag för tilldelningen av mat tre gånger om dagen genom fångvakterna och sporadiska besök av fängelsedirektör och präst. Cellerna i de stora centralfängelserna Dartmoor, Portland och Chatham var konstruerade av korrugerad plåt med skiffergolv – ”glödgheta på sommaren och iskalla på vintern”.⁴⁹ De var sannskyldiga krypin, 7 fot höga, 7 fot långa och 4 fot breda. Den korrugerade plåten ledde in fuktig kyla i cellerna, som ofta saknade varje dagsljus. Nattläget var smala träbritsar med hårda fibermadrasser. Vad som förbittrade fångens liv än mera var det med hjärtlöshet utformade poängsystem, vars syfte var att upprätthålla hård disciplin och samtidigt pressa fram största möjliga arbetsprestationer. För varje år krävdes viss poäng för uppflyttning inom det system av klasser, i vilka fångarna var indelade. Varje klass hade sina blygsamma privilegier. Hur dessa privilegier såg ut får man en föreställning om inför det första provårets regler, varav alltså nio månader innebar vistelse i ensamcell med uppgift att repa drev eller andra liknande meningsfulla sysselsättningar. Fången fick under denna tid *inga förmåner i kosten*, han fick *inte motta besök, ej heller motta eller sända brev*. Den enda motionen var en stunds vandring i cirkel på fängelsegården på söndagar. Han fick inte tala med andra fångar under hela strafftiden, trots att han efter de nio månadernas isolering skickades ut på ett ofta hårt och hälsovådligt arbete i stora arbetsgrupper. Systemets genomgående tanke var att förhindra kriminell ”smitta” mellan fångarna – den bestående reaktionen inför minnena från de äldre gemensamhetsfängelsernas tid. När fången kommit upp i den högsta klassen hade han förvärvat rätten till ett besök under en halvtimme och ett inkommande och utgående brev *var tredje månad*. En förkortning av strafftiden krävde också full poäng. Vad som gjorde poängsystemet än mer plågsamt var att tilldelning av poäng krävde fullgörande av en viss, tämligen högt satt arbetsprestation. Utan arbetsresultat ingen poäng – även om fången på grund av sjukdom inte kunde arbeta. Enbart gott uppförande gav inga poäng. Om fången var sjuk eller svag och därför tillde-

48 Radzinowicz, a.a. s. 531 ff.

49 Se ovan citerade arbete, som återger samtida skildringar av fängelselivet.

lats lättare arbete kunde han inte heller få full poäng. Du Cane motiverade denna småaktigt elaka regel på ett karakteristiskt inhumant sätt:

”Regeln var bara en analogi till vad som händer i det vardagliga livet; varje person som inte är i stånd att arbeta hårt *får lägre lön* än den som verkligen arbetar hårt.”

I denna miljö infördes den av lyxliv och allmänhetens beundran bortskämde Oscar Wilde. För hans sensitiva natur blev fängelsemiljön ett dråpslag som ytterligt krossade honom. Han dog i fattigdom i Paris, skild från hustru och barn, några år efter det att han frigivits.

Rättsfallet Oscar Wilde

För oss – 100 år senare – förefaller domen över Oscar Wilde snart sagt lika absurd som den terroristiska straffrätten under 1600- och 1700-talen.⁵⁰

Wilde dömdes till det högsta straffet – två års hårt straffarbete för ”Acts of gross indecency under section 2 of The Criminal Law Amendment Act 1885”, dvs. för homosexuellt umgänge med en manlig prostituerad, som ådömdes samma straff. Wilde var notoriskt bisexuell och gjorde ingen hemlighet av sina sexuella vanor.⁵¹ Hans obotliga fåfänga och exhibitionism blev hans fall; en förbindelse med en lord Alfred Douglas förargade dennes far, markisen av Queensbury, som beskyllde Wilde i ett brev till dennes klubb för att ”posera som sodomit” – alltså homosexuell. Wilde begick det huvudlösa misstaget att stämma Queensbury för ärekränkning. Han förlorade processen – svaranden presenterade en övertygande sanningsbevisning. Nu tog den allmänne åklagaren vid och åtalade Wilde enligt ovannämnda lagrum. Wilde försvarade sig med elegans och kvickhet, men den formella briljansen i hans försvar snarast förvärrade hans sak. Han begick ett liknande misstag under fängelsetiden, då han i en skrivelse till inrikesdepartementet försökte bli fri från fortsatt straff därför att han höll på att bli galen. Hans framställning var så klar, redig och stark i argumenten att man uttryckligen tog just detta till motivering för att avslå hans yrkande. Något sådant kunde inte ha skrivits av en galning.

Fängelsestraffet hade emellertid inte brutit ned Wildes litterära genialitet. Det är omöjligt att läsa hans *The Ballad of Reading Gaol* utan att gripas av djup rörelse, tillika av indignation över ett dåtida europeiskt samhälles grymhet i behandlingen av en inför verkligheten förvirrad kulturpersonlighet. Men det är att märka att Wildes fängelsestraff efter hand lindrades till en nivå, som även i vår tid skulle ha uppfattats som mild. När han i november 1895 flyttades till Reading – hans sista fängelse – sysselsattes han ungefär tre timmar dagligen med trädgårdsarbete, om vädret var gott. Eljest fick han arbete hos fängelsets lärare och bibliotekarie

50 H. Montgomery Hyde, *The Trials of Oscar Wilde*, 1948, och Radzinowicz, a.a. s. 588 ff. och 627.

51 Han hade hustru och två söner.

med att sortera, reparera och distribuera böcker. Han hade också stor frihet vid valet av litteratur till egen läsning.

Hans fall blev naturligtvis mycket uppmärksammat i pressen liksom frågorna kring hans behandling i fängelset.⁵²

Fram till 1890-talet förekom det chockerande fall av fängelsestraff för minderåriga, till på köpet för bagatellbrott. Ett klassiskt exempel är från staden Durham år 1881. Där blev två pojkar, 10 och 12 år gamla, dömda till två respektive en månads fängelse för att de stulit äpplen till ett värde av tre pence.

De liberala reformvännerna hade emellertid under senare delen av 1800-talet utvecklat ett program för djupgående reformer av straffrätt och straffverkställighet i England. Dessa program genomfördes steg för steg genom punktvisa reformer när liberalerna under Gladstone kom till makten. Det fick också stor betydelse att en ny ledning för fängelseväsendet tillkom år 1897.⁵³

Ett genombrott för den villkorliga domen kom år 1907 genom "The Probation of Offenders Bill". Lagen kunde anknyta till principen i Common Law att straff kunde hållas tillbaka under särskilda omständigheter. Principen fanns klart uttryckt i William Blackstones, *Commentaries on the Laws of England* (1769) – ett arbete som varje engelsk jurist var väl förtrogen med.

Men det skulle dröja innan de goda avsikterna trängde igenom i verkligheten. Uppgiften var helt enkelt för stor. Detsamma gällde uppgiften att slussa ut frigivna fångar till ett socialt anpassat liv. De frivilliga sällskap som i all välmening kämpade med denna nya typ av socialt arbete sköttes amatörmässigt och hade alldeles för svaga resurser. En föreställning om disproportionerna mellan de sociala hjälpanstalterna och behovet får man om man betänker att *varje år* under 1880-talet frigavs 3 000 straffarbetsfångar ur de stora anstalterna och 100 000 fångar ur lokala fängelser. Man försökte i början av 1900-talet att hålla nere återfallsbrottligheten genom polisiär övervakning. Men det visade sig snarast ha negativa verkningar. Här som på så många andra områden kunde Winston Churchill – (inrikesminister 1910–1911) genom sitt rörliga intellekt och sin livliga fantasi göra en värdefull insats.⁵⁴ Trots ett motspänstigt finansministerium lyckades Churchill år 1910 driva igenom en av statsmedel finansierad "Central After Care Association" och avskaffa polisövervakningen av frigivna fångar. Men de anslagna medlen var så små att reformen bara kan betecknas som ett första steg i rätt riktning. Polisen befriades emellertid från en besvärlig uppgift, som den alls inte hade resurser för. Det skulle dröja till efter det första världskriget innan reformerna på detta liksom på andra områden av kriminalpolitiken och socialpolitiken kunde föras vidare till verkliga praktiska resultat.

52 Typiskt för tiden är att Wildes medbrottsling, som alltså dömdes till samma straff, aldrig omnämndes i pressen.

53 Radzinowicz, a.a. s. 627.

54 Den nye fängelsechefen, Ruggles-Brise, var inte rekryterad ur officerskåren utan var en humanitär och socialt sinnad representant för den engelska lantadel, "the gentry", som alltsedan medeltiden med fast men ofta faderligt välvillig hand styrde på den engelska landsbygden.

Kriminaliteten, straffrätten och polisen i det engelska samhället under 1800-talet – en sammanfattning

En skämtsam anekdot berättar att den engelska ledande tidningen *The Times* en gång utkom med rubriken: "Dimma i kanalen. Kontinenten isolerad."

Rubriken träffar rätt även omvänt och gäller i särskilt hög grad den straffrättsliga och polisiära utvecklingen liksom brottslighetens omfattning. Det har sagts ovan att den europeiska straffrättshistorien innehåller ett "engelskt mirakel, dvs. nedgången av kriminaliteten under 1800-talet. Som alla kvantitativa historiska problem kan detta mirakel bara förklaras med hjälp av mer eller mindre plausibla antaganden.

Ett antagande ligger särskilt nära till hands. Genom den normandiska erövringen blev England efter hand en politisk enhet, som lyckades avrunda sitt område genom erövringen av Wales och Irland liksom genom unionen med Skottland. Tack vare utvecklandet av en alldeles speciell rättsordning, Common Law och dess kompletterande system "Equity", fick England en juridisk teknik, som skilde sig i grund från de andra ländernas i Europa. Tekniken byggde på rättsfall, inte som på kontinenten på lagstiftning. Straffrätten präglades också av denna teknik. Man kompletterade rättsfallen med ett otal "statutes", som icke representerade en genomtänkt och systematisk rättslig reglering av olika straffrättsliga områden utan korta kasuistiska avgöranden av typen, den och den gärningen skall bestraffas med det och det straffet. Straffrättsskipningen på kontinenten var godtycklig nog; domarna hade flerstädes rätt att tillämpa lagen eller bristen på lag efter i hög grad fritt skön. Men i England var straffrättsreglerna själva präglade av att de tillkommit som regleringar av enskilda fall. De behövde inte och tänktes inte hänga samman med andra fall.

En sådan rättsordning kunde ju likaväl utvecklas till ett redskap för terroristiskt förtryck som för ett humanitärt och demokratiskt samhälle. Det märkliga är att den engelska tekniken i början av 1900-talet kunde omvandlas till en straffrättslig reformlagstiftning som innebar stora humanitära framsteg. Detta trots det hopplösa utgångsläget i form av ett kaotiskt tillämpande av dödsstraffet och ett rigoröst avskräckningssystem, som under tre decennier präglat de engelska fängelserna i slutet av 1800-talet.

Kontinenten var i hög grad isolerad från detta märkliga skeende. Märkligt är också att England, trots att landet var ett starkt skiktat klassamhälle skulle ge upphov till ett i sina privilegier mer demokratiskt och humanitärt inriktat polisväsen än i något annat land i Europa vid denna tid. Detta polisväsen – i förening med engelsk politisk tradition – visade sig i stånd att upprätthålla en samhällsutveckling i balans mellan olika politiska krafter – varken anarkister, kommunister, fascister eller nazister skulle få något nämnvärt inflytande i England. Mot dylika terroristiska strömningar stod i sista hand "den tunna blå linjen" av obehäpnad polis som uttryck för den engelska demokratin.

Polisväsendets utveckling på den europeiska kontinenten under 1800-talet

Frankrike

Den napoleonska polisen under Fouchés ledning hade inneburit en återgång till "ancien régimes" auktoritära polissystem efter de kortvariga demokratiseringsförsöken under den franska revolutionens första år. Prägeln av en av statsledning- en organiserad och styrd polis med uppgift både att bekämpa kriminaliteten och vara ett inrikes politiskt vapen i den härskande statsledningens händer har den franska polisen – och dess halvmilitära motsvarighet gendarmeriet – bevarat än i dag. Under 1800-talet skedde emellertid en viss demokratisering efter den III:e republiken tillkomst år 1871. Dessförinnan var polisen utpräglat politiskt styrd med inrikes underrättelsetjänst som en central uppgift. Polisen kom emellertid att ändra yttre gestalt. År 1829 upprättades i Paris en uniformerad polis, "les sergents de ville". Från det blygsamma antalet 100 man utvecklades den uniformerade poliskåren till att år 1864 omfatta 3 864 man. Vid samma tid hade man i London i "Metropolitan Police". 8 963 man. De flesta franska poliser bar uniform, resten arbetade som detektiver. Som jämförelse kan nämnas att i New York fanns vid samma tid 2 000 polismän. Omorganisationer och namnbyte följde på revolutionerna i Frankrike 1830 och 1848 (juli- och februari-revolutionerna), men omfattning och inriktning av polisverksamheten förändrades dock inte nämnvärt. Ej heller hade namnbytet år 1871 till "Gardiens de la Paix" (fredsbevarare) någon principiell eller praktisk betydelse.⁵⁵

Däremot spelade det en stor roll att Parispolisen år 1893 fick en chef, som kan sägas vara en sentida motsvarighet till Ludvig XIV:s framstående "polislöjtnant" i Paris, de La Reynie. Den polishistoriskt berömde gestalten hette Louis Lepine och var polisprefekt 1893–1913.⁵⁶ Hans intelligens, charm, ledaregenskaper och tjänstenit gjorde Parispolisen till ett föredöme bland de europeiska polisväsendena. Inte minst blev den känd för sin effektiva detektivorganisation.

På detta område hade man i Frankrike en tradition, som gick långt tillbaka i tiden. Redan under l'ancien régime hade man skapat en organisation "La Sûreté", som kunde utnyttja den inrikespolitiska bevakningen även i kriminalpolitiken. Verksamheten fick ett stort uppsving genom rekryteringen av en yrkesförbrytare, Eugen Vidocq, som detektivchef i början av 1800-talet. Vidocq hade avtjänat flera perioder av ett av dåtidens hårdaste straffarbetsstraff, nämligen galärstraffet (i praktiken roddarslaveri på statliga galärer). Därigenom hade han fått en vidsträckt och ingående kännedom om den samtida franska förbrytarvärldens personer och yrkesteknik. Han arbetade systematiskt med två polisiära metoder, som skulle komma att få än större betydelse för den polisiära verksamheten i framtid-

55 Stead, a.a. s. 58 f. John Roach: *The French Police*, i Roach-Thomaneck, a.a. s. 107 ff. Se vidare J.R.J. James: *Effective Policing, The French Gendarmerie*, 1982.

56 Med ett avbrott åren 1897–1899. Stead, a.a. s. 59 f.

den, nämligen utnyttjandet av betalda angivare ur brottslingarnas egna led liksom av systematiska register på kända eller misstänkta brottslingar. Vidocq hade själv varit polisspion i fängelserna och hans resultat hade varit så uppseendeväckande goda att polischefen i Paris rekryterade honom till uppgiften att etablera en detektivkår. Den visade sig – inte minst genom Vidocqs personliga insatser – bli en veritabel skräck för yrkesförbrytarna.

Rekryteringen av Vidocq till polistjänst och de stora framgångar som härigenom uppnåddes är ett klassiskt exempel på möjligheten att effektivt bekämpa brottslingar genom originella metoder – metoder, som förutsätter en viss fördomsfrihet. Sådana metoder har emellertid med framgång använts många gånger i historien – inte minst visade de sig användbara i kampen mot sjööveriet.

En annan källa i det polisiära reformarbetet, som spelade stor roll för den franska polisen, särskilt i Paris, var den sedan medeltiden utövade direkta kontrollen av prostitutionen. Bordellväsendet florerade livligt under 1800-talet och man beräknade på 1890-talet att det enbart i Paris fanns ca 40 000 kvinnor som arbetade som prostituerade. Fram till 1946, då den reglerade prostitutionen avskaffades i Frankrike, erbjöd denna en viktig kontakt med förbrytarvärlden, just därför att polisen hade en övervakningsplikt över de prostituerade.

Angiverimetoderna och kontrollen av prostitutionen var emellertid farlig för polisens integritet. Kontakterna innebar åtskilliga frestelser och kunde lätt medföra att polisen blev korrupt.

”Metropolitan Police” i London hade liknande problem. År 1877 fick den en första klassens skandal på halsen, då fyra av de i tjänsten äldsta detektiverna blev åtalade som medbrottslingar till en grupp svindlare på kapplöpningsbanorna. Avslöjandena väckte intresse hos en ung advokat, Howard Vincent. Han hade hört talas om Parispolisens effektivitet, begav sig dit för studier av denna och blev väl mottagen av polisprefekten, som visade stor hjälpsamhet.⁵⁷ Han var förmodligen smickrad av att engelsmännen sökte fransk hjälp.⁵⁸ I London kunde Vincent lägga fram en utförlig rapport, som ansågs vara av så stort värde att Vincent utnämndes till chef för ett nyligen, år 1878, organiserad Criminal Investigation Department (C.I.D.) som hade påtagliga likheter med sin franska förebild (det franska organet ”La Sûreté”). C.I.D. skulle komma att bli en i polishistorien (och detektivromanen) uppskattad institution. Dess praktiska kriminalpolitiska betydelse blev så stor att den länge uppfattades som förebild både i Europa och i USA i det klassiska detektivarbetet.

Den nya kriminalpolitiska situationen

Med industrialiseringen och de nya kommunikationerna – järnvägar, kanaler och ångbåtar – följde en helt ny kriminalpolitisk situation. Brottsligheten hade tidigare väsentligen varit en lokal företeelse, bunden till städer, andra bebyggda orter och stora kommunikationsleder. Med de nya kommunikationerna kunde farliga

⁵⁷ Stead, a.a. s. 61.

⁵⁸ Stead, a.a. s. 64 f.

brottslingar flytta sig snabbt och billigt för att begå brott på olika orter eller för att gömma sig efter en framgångsrik flykt. Den politiska sidan av problemet väckte tidigt Napoleon III:s intresse. Då han gjort sin karriär till kejsartronen med revolutionära metoder var han starkt intresserad av polisiära problem. Han återupplivade sin farbrors institution "polisministern" och tillsatte särskilda statliga poliskommissarier i alla större städer, tjänstgörande under departementets prefekt.⁵⁹ Detta centralistiska system kompletterades år 1855 med en specialpolis för järnvägarna, som till att börja med främst syftade till kontroll av den politiska oppositionen. Med tiden skulle denna polis också bli ett effektivt vapen i kampen mot den alltmer utbredda och rörliga brottsligheten.

Men vad hjälpte det att man kunde fånga in misstänkta kriminella element om man inte kunde identifiera dem. Det var ju en förutsättning för att de skulle kunna lagföras och bestraffas. Problemet blev alltmer påträngande i och med de nya snabba kommunikationerna, som gjorde det allt lättare att röra sig anonymt från ett människovimmel till ett annat.⁶⁰

Genombrottet för en ny kriminalteknik inriktad på identifikation av misstänkta kom genom en fransman, registrator vid polisprefekturen i Paris sedan slutet av 1870-talet, Alphonse Bertillon. Han uppfann ett mätningssystem som han kallade antropometri. Genom att efter ett noga fastställt detaljssystem mäta och beskriva en människas kropp skulle man få en så detaljerad bild av kroppen att man hade ett objektivt underlag för en identifikation. Dessutom tog man fotografier i profil och en face. Antropometrin blev med sitt "portrait parlé" den första vetenskapliga metoden för identifikation av brottslingar, som användes av någon polis. Fram till början av 1900-talet, då engelsmannen William Herschels uppfunna fingeravtryckstekniken överträffade Bertillonsystemet i exakthet, var Bertillons teknik den allmänt använda. Den används än i dag, fast i mera begränsad form.

Sedan fingeravtryckstekniken började tillämpas vid Scotland Yard i London blev den det främsta polisiära redskapet för identifikation.⁶¹

Vid sidan av de under 1800-talet utvecklade franska polisorganisationerna, som under 1900-talet skulle komma att utgöra stommen i den samlade civila polisapparaten "La Police Nationale", utvecklades den äldsta franska polisinstitutionen – det halvmilitära gendarmeriet – till ett rikstäckande maskineri med särskild betydelse för det polisiära arbetet på landsbygden liksom för upprätthållandet av den allmänna ordningen och säkerheten.

Gendarmerie Nationale

Genom "Gendarmerie Nationale" disponerade den franska statsledningen över en centralstyrd, militärt utbildad och utrustad polis. Gendarmeriet var under Napoleon I:s tid snarast en del av kejsardömetts militärmakt, fast det också gavs po-

59 John Roach i Roach-Thomaneck, a.a. s. 110 f.

60 Stead, a.a. s. 68 f.

61 John Roach i Roach-Thomaneck, a.a., s. 119 ff. Stead, a.a. s. 70 ff. och Stead: *Pioneers in Policing*, s. 166 f.

lisiära uppgifter som bland annat spioneri och annan hemlig verksamhet – i civil klädsel. Trots berömliga insatser i fält – Napoleon skattade sina gendarmeriförband högt – fick det dåligt anseende genom sin delvisa karaktär av hemlig polis – ett slags tidigt Gestapo. I en förordning av år 1820 bestämdes därför att gendarmeriet skulle utföra sina plikter offentligt och i uniform. Det kan erinras om att den ordinära franska polisen då ännu ej var uniformerad och ännu ej åtnjöt större anseende.⁶² Men en halvmilitär polismakt betraktades i Frankrike liksom i många andra europeiska länder präglade av turbulent inrikespolitik, såsom outhärdlig. Som vi skall få se var detta fallet också i de stora nationalstaterna på den europeiska kontinenten: Tyskland, Italien och Spanien liksom de äldre imperierna Ryssland och Österrike. I dessa länder spelade också halvmilitära polisorgan en viktig roll för den offentliga ordningen.

I England och de skandinaviska länderna (Finland tillhörde ju under 1800-talet Ryssland) hade man däremot inte någon motsvarighet till kontinentens gendarmeri. De sociala spänningarna var i Skandinavien mindre än på kontinenten. Framför allt ingick riksomfattande halvmilitära polisorganisationer med långtgående befogenheter att arrestera eller skjuta på folk inte i dessa länders sociala tradition. I England hade man ju tillskapat den i princip obehäpnade Londonpolisen för att slippa använda militärmakt eller organisera ett halvmilitärt organ för att upprätthålla ordningen.

En logisk följd av att gendarmerierna var halvmilitära organ blev att de inordnades i krigs- (försvars-) ministerierna med motsvarande konsekvenser för rekrytering till och befordran inom respektive organisation. Andan och attityderna i förhållande till allmänheten präglades därför ofta av militär hårdhet och formalism. Detta förklarar i mycket den ovilja eller olust, med vilken gemene man betraktade statsmaktens hårdhanta redskap.

Å andra sidan bör man hålla i minnet att gendarmerierna hade en både besvärlig och otacksam uppgift. Alltsedan medeltiden hade befolkningarna på den europeiska kontinenten plågats både av soldaterna under de värvade arméernas tid och av otaliga följn av vagabonder – ”det lösa och farande folket”, som det hette i lagarna. Tillvaron i små städer och byar kunde ibland förpestas av detta proletära skikt, i regel kriminellt belastat men dock i allmänhet inte våldsamma. Det rörde sig inte om verkliga rövarband utan om små skaror av tjuvar, tiggare, prostituerade och löst folk i allmänhet, t.ex. desertörer, som försörjde sig på vad de kom över genom bedrägerier, stölder och rån av mindre våldsamt karaktär. Men det var svårt för den bofasta befolkningen att skydda sig mot det lösa folket. I städerna kunde man koncentrera dem – och de valde ofta detta själva – till särskilda slum- och bordellkvarter. På landsbygden var ju detta omöjligt. Här trädde de riksomfattande och brutalt effektiva gendarmerierna in vid sidan av de lokala polisorganisationerna.

62 Typiskt är det förakt med vilket polisen behandlas i t.ex. Alexandre Dumas och Victor Hugos romaner, tillkomna vid denna tid.

En särskilt viktig roll spelade de naturligtvis också för att slå ner eller åtminstone begränsa upplopp och andra större eller mera våldsamma uttryck för allmän oro. Faran för sådana företeelser har varit och är alltid stor inom större befolkningscentra. Masspsykologiskt styrda beteendemönster med inslag av mord, mordbrand och plundring har också varit och är ett särskilt bekymmer för polisen – vare sig den varit helt civil eller halvmilitär till sin karaktär.

Just behovet att hålla nere upprorsrörelser och upplopp ledde i Frankrike med begynnelse år 1871 till upprättande av ett rörligt gendarmeri. Detta skulle komma att kraftigt förstärkas och bli av allt större betydelse under 1900-talet.

I Paris finns fortfarande en särskild gendarmeriorganisation, "La Garde Républicaine". Denna gendarmeristyrka fick år 1870 det namn den fortfarande bär. Den stod och står till polisprefektens förfogande och har inte bara representativa funktioner som vakt- och paradtrupp.

Spanien och Italien

Utvecklingen av polisväsendena i dessa länder företer sedan Napoleontiden stora likheter med motsvarande utveckling i Frankrike. Dessförinnan fungerade både i Spanien och det politiskt så starkt splittrade Italien väsentligen militären som polis.

Spanien

I det stramt centralistiska Spanien recipierades ur fransk rätt främst Napoleons Code Civil (tillkommen 1804). Även hans handelsrättsliga, straffrättsliga och processuella lagstiftningar fick starkt inflytande under 1800-talet.⁶³ I de större städerna organiserades lokala polisväsen med Parispolisen som förebild, fast i mera lösliga och svaga former. Landets djupa fattigdom – det skulle dröja långt in på 1900-talet innan industrialiseringen tog fart – gjorde att denna lokala polis fick en mycket dålig ekonomi – liksom spansk byråkrati över huvud taget.⁶⁴

Det stora framsteget under 1800-talet på det polisiära området kom med inrättandet av "Guardia Civil" år 1844. Meningen var att etablera en i verklig mening civil polis under inrikesministeriet, därav beteckningen *Guardia Civil*.⁶⁵ Men de liberala krafterna som stod bakom polisreformen, kom att ersättas av en konservativ regim av utpräglat militär prägel. Den utformade Guardia Civil till en organisation nära påminnande om det franska gendarmeriet. Det fick tidigt hand om så gott som alla kvalificerade polisuppgifter av allmän statlig karaktär: allmän ordning, gränskontroll, kommunikationernas säkerhet, osv. – allt under bevarande av en militär tradition av sträng disciplin.

Samtidigt växte det i städerna fram polisorganisationer inriktade på det lokala behovet av ordning och rättssäkerhet – framför allt skyddet av liv och egendom.

63 Beträffande receptionen av fransk rätt i Spanien, se Franz Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 1967, s. 346 f.

64 Se art. *Spain* i The Encyclopedia Britannica.

65 Jan R. McDonald i *The Police System of Spain*, Roach-Thomaneck, 2. 215–254.

Man fick efterhand en civilklädd "stadspolis" med sådana uppgifter, "Vigilancia"; en annan lokalt förankrad polisorganisation med i stort sett liknande uppgifter blev "Seguridad". Skillnaden var egentligen att den senare var uniformerad.

Särskilt stadsstyrelserna i de stora städerna var angelägna om att hålla den i hög grad självständiga Guardia Civil utanför städernas inre sociala och ekonomiska liv. Guardia Civil präglades visserligen av plikt känsla, lojalitet och stram militär effektivitet. Men å andra sidan var dess maktmedvetna chefer med deras starka förankring i klassisk spansk militär tradition inte lätta att ha att göra med. Efterhand blev därför Guardia Civil en polis, som i likhet med det franska gendarmet framför allt utövade den sociala kontrollen på landsbygden. Det uppstod också flera andra polisorganisationer med varierande uppgifter av allmän statlig karaktär. En sådan var "Carabineros", tillkommen år 1829 för att bekämpa den i Spanien särskilt besvärande smugglingen. För den alltid fattiga staten var tullinkomsterna av största vikt och smugglandet bekämpades så gott man kunde. "Carabineros" fick med tiden även andra uppgifter och svällde ut så att det år 1936 hade en personal på 15 306 man. Som jämförelse kan nämnas att Guardia Civil vid samma tid omfattade 31 150 man.⁶⁶

Sammanfattande kan sägas om det spanska polisväsendet att dess mentalitet och sätt att fungera är så starkt präglade av i Spanien historiskt framvuxna tänkesätt att de kan förefalla som ett främmande inslag i europeisk polistradition. Särskilt gäller detta den spanska polisens notoriska hårdhet. Detta är i så fall en synvilla. Denna beror på att de nationalistiska mönstren i den mångfald kulturkretsar, varav Europa består, försvårar upptäckten av det gemensamma – nämligen arvet från antikens kulturvärld, idéerna och institutionerna från Jerusalem, Aten och Rom. I Spaniens fall sammanhänger detta i viss mån med påverkningarna från den tid då större delen av Spanien var en del av det arabiska väldet.

Italien

Om det spanska polissystemet alltså var dualistiskt genom att man sedan mitten av 1800-talet hade och fortfarande har två i grunden skilda polisapparater: en *civil* och en – trots namnet Guardia Civil – *halvmilitär* gäller detta än mer för Italien.⁶⁷

I Spanien, ett sedan högmedeltiden bestående rike med en fast statstradition, var dualismen lika naturlig som i Frankrike. Tillkomsten i Italien av "L'Arma Dei Carabinieri" har en speciell historisk bakgrund. Den franska revolutionens och de Napoleonska institutionella reformerna spelade en stor roll som förebilder inom det kontinentala europeiska statssystemet. Inte minst gällde detta Italien, som under en period erövrats av Napoleon och till större delen ockuperats av franska trupper. Konungariket Sardinien – den mest stabila av de partikulära italienska statsbildningarna – blev efter Napoleons fall den naturliga politiska grundvalen för ett enat Italien. Detta medförde att viktiga sardinska institutioner kom att ut-

⁶⁶ McDonald i Roach-Thomaneck, s. 219.

⁶⁷ Richard O. Collins, *The Blunt Instrument. Italy Awd. The Police*, i Roach-Thomaneck, s. 185–214.

sträckas till hela Italien. När det italienska enhetsverket påbörjades år 1848 upprättade Sardinien ett dualistiskt polisväsen av fransk modell. Redan tidigare hade Sardiniens kung efter fransmännens återtåg organiserat en egen version av det franska "Gendarmerie Nationale". Detta blev då den ena polisorganisationen inom det enade Italiens inrikesdepartement. Den andra blev departementets egen polis, lydande under inrikesministerns polischef.

Receptionen av det franska polissystemet koordinerades med upptagandet av Napoleons prefektorganisation – Italien kom sålunda att bestå av 92 provinser, var och en styrd av en prefekt ansvarig direkt inför inrikesministern. Därmed hade man emellertid skapat förutsättningar för en permanent konflikt mellan de halvmilitära Carabinieri och det civila polisväsendet (inrikesministeriets egen polis). Ty även om Carabinieri formellt lydde under inrikesministern var organisationen i praktiken i hög grad självständig. En stark animositet och rivalitet uppstod snart mellan de båda systemen. Genom bristfällig rättslig avgränsning av deras funktioner kom de att konkurrera med varandra och därvid tränga in i varandras områden.⁶⁸ Än i dag kan detta ge olyckliga resultat redan i det "normala" brottsbekämpandet.

En annan orsak till den inbördes rivaliteten var att med tjänst i Carabinieri följde ett högt socialt anseende. Officerarna, som hade och har militära titlar, rekryterades från armén och chefen för Carabinieri var, och är alltid en trestjärnig general, hos oss motvarande närmast generallöjtnant. Deras sociala ursprung var den högre och rika borgerligheten eller aristokratin, och de utvecklade tidigt en speciell elegant stil ifråga om uniformer och beteendemönster. Den vanliga "civila" polisen rekryterades däremot ur den breda medelklassen och dess arbetsmiljö blev mera färglös.

Den nybildade italienska staten led naturligtvis av alla de barnsjukdomar, som brukar följa med en ny statsbildning, bl.a. bristande politisk, ekonomisk och social stabilitet. Mer än de flesta länder i Europa kom därför Italien att lida av sociala störningar i form av en allestädes florerande kriminalitet. Till och med stråtröveriet var en vanlig företeelse i 1800-talets Italien, så även upplopp, upprorsrörelser och politiska mord. Landet föredde ännu fram till det första världskriget en rik provkarta på politiska extremister av de mest varierande ideologiska slag.

En naturlig följd av denna sociala oro var att Carabinieri kom att betrakta sig som statens yttersta garant för ordning och rättssäkerhet – ja, rentav för statens bestånd. Den alltsedan senantiken bestående djupa politiska splittringen av landet hade medfört ett återvändande till uråldriga uppfattningar om familjens och släktens centrala roll för individen. Statliga institutioner måste visserligen accepteras, närmast som ett nödvändigt ont, men familjen var samhällets kärna och dess intressen stod över statens. Denna mentalitet var utbredd inte bara i Italien utan i stora delar av Sydeuropa över huvud taget.

⁶⁸ Richard O'Collins, a.a. s. 188 ff. Om den italienska polisens historia, se närmare John A. Davis: *Conflict and Control. Law and Order in the Nineteenth Century, Italy*, 1988, särskilt s. 290 ff. om Camorran och maffian.

Så mycket större betydelse fick Carabinieri i ett dylikt politiskt klimat. De kunde länge, inte utan skäl, säga "staten det är vi".⁶⁹

Den italienska reformtraditionen

Det italienska rättsväsendet och därmed den italienska polisen hade en annan tillgång, som emellertid låg på det intellektuella planet. Den romerska traditionen, befast genom kyrkan och återupplivad under högmedeltiden och renässansen vid Italiens universitet, inte minst vid deras juridiska fakulteter, skapade ett underlag för en filosofisk och straffrättslig reformdebatt av allmäneuropeisk betydelse och särskilt för Italiens egna rättsliga institutioner. Straffrättsligt och kriminalpolitiskt avgörande framsteg kom genom Beccaria och Filangieri i teorin och genom den österrikiske storhertigen Leopold av Toscana (sedermera år 1790 Österrikes kejsare som Leopold II) i praktiken.⁷⁰ Hans nya strafflag för Toscana var en av de viktigaste reformerna av straffrätten i Europa före den avgörande reformperioden i slutet av 1800-talet.

Det är då lätt att förstå att den italienska rättsutvecklingen blev starkt påverkad av den kriminologiska reformdebatten, där särskilt Lombroso med sin idé om "den födde förbrytaren" och den kriminalpolitiska skola han gav upphov till spelade en central roll.

För de italienska domstolarna och den italienska polisen viktigast i denna kriminalpolitiska tradition var den efterhand mildrade determinismen (föreställningen om viljans ofrihet). Denna nya uppfattning fick ett allmäneuropeiskt inflytande genom Gabriel Ferris förslag till italiensk strafflag av år 1921. Detta "Progetto Preliminare" (preliminära projekt) var i mycket bestämt av Ferris radikalism. Han försökte skapa ett slags syntes mellan vissa sociala filosofier, som slog igenom under hans tid. Särskilt drogs han till Darwin, Spencer och Marx,⁷¹ men var inte heller främmande för fascimens ideologi. Hans ideologi väckte ett enormt intresse över hela Europa, därför att man därigenom fick en enkel och konsekvent teori av individualpreventiv karaktär och ett i praktiken lättare hanterligt påföljdssystem byggt på arbetskolonier och arbetsläger. Man slapp de filosofiskt svåra frågorna om skuld och försoning eller kollektiv avskräckning såsom straffrättens "egentliga grund". För polisen skulle också dess verksamhet bli lättare i ett dylikt system; rättssäkerheten skulle bli av mindre betydelse jämfört med effektiviteten i lagföring och sanktionstillämpning. Allt hängde ju nämligen på bedömningen av brottslingens individuella farlighet.

69 Det bör kanske påminnas om att när Ludvig XIV uttalade den ryktbara frasen "L'État c'est moi" (Staten, det är jag) menade han inte att han själv var en statlig diktator utan att i det dåtida starkt splittade Frankrike med alla dess i hög grad självständiga städer och provinser var han den ende sammanhållande kraften.

70 Se ovan s. 35.

71 För utvecklingen av läran om La défense sociale, se Marc Ancel: *Die neue Sozialverteidigung, eine Bewegung humanistischer Kriminalpolitik*. 1970.

Den sydeuropeiska polisens gemensamma tradition

Efter dessa översikter över Frankrikes, Spaniens och Italiens polishistoria faller det i ögonen att det finns åtskilliga viktiga gemensamma drag i dessa länders utveckling på det polisiära området. Här skall jag bara stanna inför ett sådant drag, nämligen de halvmilitära polisorganisationernas stora makt, autonoma ställning och starka traditionsbundenhet. Likheten i militär mentalitet och yrkesmiljö mellan officerare i "Gendarmerie Nationale", "Guardia Civil" och "L'Arma Dei Carabinieri" är stor.⁷² Dessa halvmilitära institutioner ansåg sig – inte utan skäl – ha ett särskilt stort ansvar för statens yttre och inre säkerhet liksom rentav för dess bestånd. En dylik attityd inom halvmilitära polisorganisationer med aristokratiskt och högborgerligt rekryteringsunderlag och starka nationalistiska traditioner är ju inte förvånande.

Dessa föreställningar om ett speciellt ansvar för statens bestånd hade emellertid också en annan sida. Medeltidens feodala förhållanden bevarades längst i Sydeuropa. I Frankrike krossades visserligen de feodala samhällsinstitutionerna genom den franska revolutionen. Men under Napoleons diktatur återfick både aristokrati och borgerlighet för lång tid framåt mycket av sin forna makt, fast då mera byggd på kapitalistiska snarare än feodala institutioner.

Eftersom de tre ländernas centrala halvmilitära polisorganisationer uppfattade sig som ordningens och säkerhetens främsta garanter representerade de en starkt konservativ opinion. Därigenom blev de också i praktiken motståndare till sociala reformer. De ansåg det vara deras skyldighet att försvara de traditionella institutionerna.

Camorran och Maffian

En särskild kriminalpolitisk uppgift för dessa sydeuropeiska polisinstitutioner blev från 1800-talets mitt att bekämpa den ytterst samhällsfarliga organiserade brottslighet som växte fram särskilt i Italien.⁷³ I regionen kring Neapel och provinserna söder därom på det italienska fastlandet uppträdde en förbrytarorganisation som fick namnet Camorran. Den fick stor makt. Camorran kom fram till 1900-talet att i vissa provinser rentav skaffa sig större reellt inflytande än de statliga och feodala institutionerna. Den bestod från början av lokala rövarband sammanhållna utåt och inåt av en järnhård disciplin.

Stråtröveri på landet, bankrån i städerna, utpressning av typen tvångsvisa "skyddsavgifter", exploatering av prostitution och olagliga spel, liksom smuggling och "beställningsbrott", t.ex. mord,⁷⁴ gav Camorran ett starkt finansiellt un-

72 Man bör erinra sig att det franska gendarmeriet har en starkt militär tradition. Det tillhörde, som sagt, Napoleons favorittrupper och höjde sig med ära under hans fälttåg.

73 I Frankrike skulle man längre fram få en liknande typ av organiserad brottslighet, som utgick från Korsika och antog (eller fick) namnet "Union Corse".

74 Alla de här brottstyperna skulle under 1900-talet bli så till sägandes normala metoder för den professionella brottslighet i stor skala, som växte fram efter det första och framför allt efter det andra världskriget. Tvångsvis uttagna försäkrings- eller "skyddsavgifter" (racketeering) blev ett ofantligt inbringande brott i alkoholförbudstiden i USA under 1920- och 1930-talen och har sedan dess med varierande framgång prövats i andra delar av världen.

derlag. De starka finanserna gjorde det länge möjligt för Camorran att behålla sin makt trots stora ansträngningar från de statliga myndigheternas sida. Ännu vid tiden för det första världskriget var Camorran en fruktad realitet i italienskt samhällsliv. Sedermera skulle den komma att i praktiken uppgå i en annan, än brutallare kriminell maktapparat – maffian.

Än värre ur rättssäkerhetens synpunkt blev nämligen den sicilianska maffian. Den hade en unik social bakgrund och representerade tidigt de mentala attityder och de praktiska arbetsformer, som än i dag gör att en organiserad brottslighet utövas i många industriländer av maffialiknande organisationer.⁷⁵

Maffian uppkom ursprungligen genom sönderfallet av det feodala systemet i början av 1800-talet. På Sicilien övertogs nämligen den reella sociala makten inte av statliga och kommunala organ utan av sammanslutningar av det skikt av feodala förvaltare, som blivit feodalsystemets funktionella kärna. Allt eftersom de feodala godsägarna drog sig tillbaka till Italiens fastland för att befriade från arbete och ansvar kunna avnjuta sina feodala ränteinkomster i mera kulturellt tilldragande miljöer, t.ex. i Rom, befästes förvaltarfamiljernas makt.⁷⁶ Ofta tvingades de gamla godsägarna att sälja sina väldiga markområden billigt. Maffian – från början en socialt urskiljbar elit – växte fram som ett medel för de nya härskande familjerna att exploatera sina positioner. I ett land som Sicilien, där man under århundraden inte haft någon nämndvärd statlig ordning eller social disciplin utanför familjestyret, blev det naturligt att tillämpa samma metoder som Camorran på fastlandet. Maffian skapade en slags ordning i laglösheten och blev därigenom accepterad som härskande elit, som visserligen var hatad på grund av sina våldsdåd och sin grymma utpressning men än mer fruktad på grund av sin ytterliga hänsynslöshet. Motstånd mot maffians diktat och brott mot dess krav på disciplinerad tystnad (omertà) och dess verksamhet betydde döden, ofta såväl för den som vågat resa sig mot maffian som för hela hans familj eller rentav släkt. Med förföljelserna av motståndarna återupplivades urgamla principer hämtade från ättfejdernas tid, t.ex. att hämnd kunde och borde tas på alla i en motståndarfamilj. Den godtyckliga grymhet som karakteriserade maffians metoder att härska genom terror, skapade lydnad genom terror. Maffian var inte en stat i staten utan en stat över staten. Det är den fortfarande, och den har avsatt dotterorganisationer och blivit mönster för andra liknande förbrytarband, framför allt sedan smuggling och distribution av narkotika under 1900-talet blivit en relativt bekväm och enormt givande inkomstkälla.

Som motståndare till Camorran och maffian blev L'Arma dei Carabinieri tidigt engagerad. Det var och är en svår kamp, som än i dag inte är vunnen.

⁷⁵ Richard O'Collins, a.a. s. 202 ff.

⁷⁶ Jämför de engelska godsägarna på Irland under 1700- och 1800-talen.

Tyskland och Österrike

Det heliga romerska riket av tysk nation (om vilket Voltaire med rätta sade att det varken var heligt, romerskt eller tyskt) upplöstes genom Napoleons diktat år 1806. Tidigare hade man alltså haft ett tyskspråkigt rike i Centraleuropa med en kejsare, som formellt sammanhållande kraft. Men hans makt blev med tiden skenbar; riket bestod på 1700-talet av icke mindre än ca 1 800 stora och små stater, som i praktiken var sina egna politiska enheter. Endast sällan lyckades man åstadkomma för hela riket gällande straffrättsliga eller straffprocessuella författningar.⁷⁷ Än mindre fanns det förutsättningar för en hela riket omfattande polisorganisation; varje stat eller stad hade sin egen.

Under 1700-talet blev Preussen och Österrike de två fasta politiska fundamenten i Tyskland, och när riket upplöstes blev de kärnländer i en ny riksorganisation: Det tyska förbundet 1815–1866. Efter 1866, då Preussen besegrat det österrikiska kejsardömet upplöstes detta tyska förbund, som 1871 efterträdades av en ny riksenhet under preussisk ledning, där Österrike uteslöts. Straffrätten och polisväsendet i Tyskland kom därför att vara splittrade; det skulle dröja tills nazismens maktövertagande år 1933 innan Tyskland fick ett enhetligt polisväsen.

Brottsutvecklingen under industrialiseringen av Centraleuropas efterhand ekonomiskt och politisk ledande områden blev i stort sett densamma som i Västeuropa, dvs. det inträdde en övergång från våldsbrott till egendomsbrottslighet. Även straffrättsutvecklingen blev i stort sett densamma – genom lagar och praxis syftande till framför allt större rättssäkerhet. Under 1870- och 1880-talen antogs strafflagar av denna typ i en mångfald europeiska länder, Tyska riket 1879, Ungern 1878, Holland 1881, Grekland 1883 och Italien 1884.⁷⁸

I alla dessa länder innebar lagarna stora framsteg och gav respektive länders polis fastare riktlinjer att arbeta efter. Detta hade djupgående verkningar i Tyskland, vars strafflagstiftning på ett alldeles särskilt sätt utformades i nära kontakt med dåtidens rättsvetenskapligt mest högtstående doktrin, nämligen just den tyska.

Den preussiska polisstaten

Denna doktrin var rättsvetenskapligt alltför högt utvecklad och i sina varianter filosofiskt alltför subtil för att det skall vara möjligt att behandla den här. Däremot är det skäl att ställa frågan vilka historiska krafter som låg bakom utvecklingen först av Preussen under 1700-talet och sedan av Tyskland i dess helhet under 1800-talet till "polisstater", präglade av en starkt auktoritär mentalitet och en hård social disciplin. "Polisstaten" var, som ovan sagts, ursprungligen ett begrepp, som utgick från termen "Politi" (Politeia) vilken står för en välutvecklad

⁷⁷ Det viktigaste undantaget var Karl V:s *Constitutio Criminalis Carolina*, 1532. Se ovan s. 20.

⁷⁸ Om den europeiska lagstiftningshistorien på detta område, se Christian Häthén, *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik* 1990, s. 95 f. Man bör minnas att det tyska rikets strafflag av år 1879 i hög grad byggde på Preussens strafflag av år 1851. Ett försök till en ny alltysk strafflag framlades 1909. Det var ett resultat av en kompromiss mellan de då kämpande tyska straffrättskolorna – den klassiska skolan (alltså vedergällningsteoretikerna av typ Karl Binding, 1841–1920) och den sociologiska skolan (alltså socialreformatörer av typen Franz von Liszt).

och effektiv förvaltning genom en stark statsmakt. Från början av 1500-talet var denna polisstat en allomfattande välfärdsstat, där staten påtog sig hela ansvaret för människornas försörjning. Målet var ett samhälle – ett *rike* – av lyckliga *undersåtar*. Det goda syftet motiverade snart sagt hur långtgående ingrepp och regleringar som helst i undersåtarnas liv och leverne. Till det goda allmänpolitiska syftet kom en ekonomisk styrelseprincip, som under 1500-talet slog igenom i hela Europa, nämligen merkantilismen. Den byggde på en kapitalistisk teori, vars innebörd var att ett samhälles välstånd främst kunde mätas i tillgången på reda pengar. Denna åskådning ledde följdriktigt till en strävan att höja exporten så mycket som möjligt och minska importen. Med exporten kom ju reda pengar in i riket, medan importen "förskingrade" kapitalet till utlandet. Samma betraktelsesätt gällde alla ekonomiska enheter över huvud taget. För att genomdriva merkantilsystemet i praktiken utvecklades en regleringslagstiftning, som inte haft någon motsvarighet i Europa sedan den romerske kejsaren Diocletianus totala socialistiska ordning i slutet av 300-talet. Bostäder, kläder, arbete, nöjesliv, allt som kunde regleras, bestämdes i detalj. Systemet förutsatte en sträng polisiär övervakning.⁷⁹

När Tyskland började reorganiseras ekonomiskt och socialt efter det 30-åriga krigets förödelse skedde detta i merkantilismens tecken. Eftersom landet var splittrat i ett otal stater – på 1700-talet som sagt ca 1 800 – blev polisförtrycket så mycket hårdare och effektivare. Det utgick ju från en statsmakt, småstatens furstemakt, som fanns nära undersåtarna i rummet och lätt kunde organisera en social kontroll och upprätthålla motsvarande sociala disciplin. Själva ordet *disciplin* blev ett allmänt vördat honnörssord, utmärkande den obetvingade lydnaden för furstemakten och dess redskap statsförvaltningen liksom i sista hand militär och polis. Under Fredrik den store hade ju denna organiserats i Preussen efter fransk förebild, och Preussens polis blev ofta i sin tur förebild för andra tyska stater.

Undersåtarnas lydnadsplikt fick i denna totalitära stat också en socialpsykologisk-moralisk motivering genom den samtida samhällsfilosofin. Sålunda framförde den tyska fursteabsolutismens "husfilosof" Christian Wolff⁸⁰ (1679–1754) tesen att *den vanliga undersåtens begränsade förståndsgåvor* förhindrade honom att tillägna sig den naturliga lagens vägledning och realisera sin egen lycka. Därför måste härskaren ha den absoluta makten över lagstiftningen, lagens verkställighet och domstolsväsendet. Det var statsförvaltningens uppgift att sörja för allmän välfärd, innefattande också individens välfärd och personliga lycka. Härskarens in-

79 Beträffande det tyska polisväsendets historiska bakgrund, se Jürgen Thomanek i Roach/Thomanek a.a. s. 143 ff., W. Kohlhammer: *Deutsche Polizeigeschichte*, 1985, och Eugen Raible: *Geschichte der Polizei: Ihre Entwicklung in den alten Ländern Baden und Württemberg*, 1963, samt Paul Riege: *Kleine Polizeigeschichte*, 1959.

80 En avgörande orsak till att Wolffs idéer fick ett så stort inflytande just i Tyskland var att han verkade som professor, främst i Halle, vid denna tid ett religiöst och filosofiskt centrum av stor opinionsbildande betydelse och att hans viktigaste arbeten var skrivna på tyska. Det vanliga akademiska språket var vid denna tid (i tal och skrift) *latin*. Han föreläste också på tyska. Som pedagog var han genial genom enkelhet och klarhet i framställningen av svåra sammanhang. Furstemaktens höga uppskattning renderade honom upphöjelse i friherrligt stånd.

strument för att förverkliga detta välfärdsprogram var *polisen*, som representerade härskarens i grunden obegränsade makt. Gentemot härskaren och hans maktorgan hade undersåten inga egna rättigheter. Denna totalitära syn på polisen modifierades visserligen, som ovan påpekats, av tyska upplysningsfilosofer och jurister, främst Johann Stephan Pütter (1725–1807), som förklarade polisens uppgift vara att *avvända faror*, inte att *verka för välfärd*. Denna Pütters princip upptogs också i den allmänna preussiska landsrätten av år 1794.

Men den ideologiska och politiska bindningen till den gamla polisstaten var så stark att undersåtarna tillhölls att iaktta passiv lydnad även inför nationella katastrofer, där de egentligen bort uppkallas till aktivitet. Ett klassiskt exempel är den preussiske polispresidentens förmaning till befolkningen sedan Napoleon år 1806 krossat de preussiska arméerna vid Jena och den preussiska staten hotades av totalt sammanbrott: "Jetzt ist Ruhe die erste Bürgerpflicht"⁸¹ ("Nu är den första medborgarplikten att bevara lugnet").

De preussiska myndigheterna fick i stället uppleva ett folkuppror mot Napoleon och framför allt mot fransmännens obarmhjärtiga utsugning genom brandskattningar och direkt plundring.

Efter segern över Napoleon år 1814 återupptod polisstaten under en period av reaktionär politik, som omfattade både Preussen och Österrike liksom andra medlemmar av det tyska förbundet. Denna restauration av den totalitära staten varade fram till de stora europeiska folkupproren år 1848 (februarirevolutionen), som ledde till regimskifte i Österrike och en mildring av det preussiska enväldet. Men fram till dess utövade polisen samma typ av småaktig kontroll som under 1600- och 1700-talen.

Undersåtarna skulle se med fruktan och i underdånig lydnad på polisen och dess verksamhet. Dess polisiära insatser innefattade kontroll av de otaliga i administrativ väg utfärdade föreskrifterna om religionsutövning, sedlighet (t.ex. prostitutionen, som blev järnhårt reglerad), klädedräkt, huvudbonad, hår och skäggstilar, rökning etc. Efter 1848 kom visserligen en liberalisering, men jämfört med flera andra europeiska länder, t.ex. England, Frankrike och Italien, var den tämligen begränsad. Jordägarens rätt att bestraffa sina anställda bestod till 1872. Efter 1875 inträdde i stället en annan disciplinerande kraft med full styrka, den allmänna tvååriga värnplikten, där de tyska värnpliktiga fick lära sig innebörden av den klassiska preussiska maximen: "Marschieren, nicht resonieren" (marschera, fundera inte).⁸² Samtidigt utvecklades inom den tyska armén en konst av militärt ledarskap, som länge gjorde tyska trupper nästan oöverbärrörliga i två världskrig. Ledarkonsten byggde på intelligent lydnad i *det militära systemet* och gjorde tysk militär (och polis) till en fulländad maktapparat.

⁸¹ Thomanek, a.a. s. 145.

⁸² Erich Maria Remarque har givit en odödlig skildring av de tyska disciplinära metoderna. Dock är hans furir Himmelstoss i romanen *På Västfronten intet nytt*, en karikatyr. Sådana soldatplågar har funnits i alla tider och i alla arméer. Men de hade större utrymme i Tyskland än i de flesta andra länder vid samma tid på grund av den tyska (preussiska) militärtraditionen, där *undersåtens disciplin*, inte *medborgarens lojalitet*, så länge präglade militärmaktens förhållanden.

En avgörande förändring i den rättsliga synen på polisens uppgifter kom emellertid med återupplivandet av principerna i den allmänna preussiska landslagens § 10 II 17 genom den högsta preussiska förvaltningsdomstolen år 1883.⁸³ Domstolen preciserade polisens uppgift till att upprätthålla den allmänna ordningen. Domstolen ansåg nämligen att föreställningarna om medborgerlig säkerhet och frid *var sekundära i förhållande till begreppet allmän ordning och hade sitt ursprung i detta*. Domstolen framhöll också att polisen bara får handla i förebyggande syfte om en uppenbar fara existerar. Enligt domstolens uppfattning var *frågor om välfärd, moral, religion, handel eller kultur inte polisangelägenheter*. Dessa principiella regler gällde för den tyska polisens vidkommande fram till det nazistiska maktövertagandet år 1933, då det totalitära polisiära systemet återkom.

Den stränga sociala disciplinen och den därmed förbundna allmänna laglydnaden i Preussen och det andra kejsardömet Tyskland hade naturligtvis både fördelar och nackdelar.

En av fördelarna var att förslumningen av storstäderna genom industrialiseringen inte tog sig lika groteska uttryck som i England vid samma tid. Den sociala disciplinen medförde en mentalitet, som gjorde det lättare att upprätthålla en humanitär ordning även bland samhällets olycksbarn – de utfattiga, främst sjuka och gamla. Bismarcks reformlagstiftning från åren 1883–1889 med dess tidiga uttryck för den sociala ingenjörskonst, som skulle komma att bli ett markant inslag i 1900-talets europeiska socialpolitik, byggde i själva verket på den preussiska traditionen från 1600-talet.

Reformlagarna byggde på moderna statssocialistiska idéer, som väl lät sig förenas med den klassiska preussiska furstemaktens sociala ansvar. De omfattade lagar om sjukförsäkring, olycksfalls- och invaliditetsförsäkring – 1800-talets största socialpolitiska framsteg i något europeiskt land. Viktigast av allt – på grund just av den allmänna laglydnaden kunde lagarna införas utan fara för korruption, vilket hade varit omöjligt i länder som Italien och Ryssland.

Instrumentet för skapandet och upprätthållandet av denna allmänna laglydnad i den sociala disciplinens tecken hade alltså varit ett effektivt polisväsen med vittgående befogenheter. I det andra kejsardömet Tyskland var i realiteten polis och militär stater i staten, vilkas makt inga politiska instanser – inte ens kejsaren själv – vågade ifrågasätta. Så länge staten styrdes av ett antal politiker, som var uppfostrade i den kristna humanitets- och den romerska rättssäkerhetstraditionen kunde systemet fungera utan att det i sina inre verkningar våldförde sig på de västerländska civilisationsprinciperna. Men den polisiära maktapparaten i förening med underdånigheten för det militära innebar naturligtvis en stor fara – nämligen

83 Thomanek, a.a. s. 148 f. W. Kohlhammers, *Deutsche Polizeigeschichte*, 1985, innehåller en bild på s. 62 av en polistjänsteman från år 1890. Uniformen är påfallande lik Londonpolisens ursprungliga – civil med hög hatt.

om denna oerhörda makt⁸⁴ skulle komma i orätta händer. Under 1930-talet skulle Tyskland ledas in i en yttre och inre katastrof av nazisterna, ett parti utan heder eller humanitet. *Ett av deras mest effektiva vapen var den återupplivade och perverterade preussiska polisstaten.*

Österrike

I Österrike hade absolutismen återställts sedan de revolutionära stämningarna lagt sig efter 1848 års februarirevolution. År 1867 ombildades den österrikiska staten till en förbundsstat: Österrike-Ungern, där det förenande blev kejsaren och vissa delar av försvarsmakten. I princip var de gamla österrikiska habsburgska provinserna styrda från Wien, och Ungern från Budapest. I detta senare land var den österrikiske kejsaren ungersk konung.⁸⁵

Donaumonarkin – existerande mellan 1867 och 1918 – var alltså ett multinationellt rike, förenande länder med olika historiska traditioner. Därför fanns inte heller någon enhetlig strafflag annat än den som införts år 1787 för de habsburgska arvländerna av ”den upplyste despoten” Josef II. Varje land och varje provins hade sin egen polisorganisation medan ett svagt gendarmeri väsentligen hade karaktär av militärpolis.

Utvecklingen på det polisiära området i Österrike är därför inte av intresse i organisatoriskt hänseende. Men det bör nämnas att den österrikiska förvaltningen, däribland de polisiära systemen, hade högt anseende genom sin kvalitet och ålder och att dessa traditioner blev av betydelse i de delar av Donaumonarkin, som efter 1918 blev självständiga i förhållande till det österrikiska kärnlandet – som blev den nya republiken Österrike.

Hans Gross och kriminalistiken

Sin stora insats inom polishistorien kom emellertid Österrikes polis- och straffvetenskapsmän att göra genom skapandet och vidareutvecklandet av en ny polisiärt inriktad kriminalteknisk vetenskap – kriminalistik. Portalgestalten var straffrättsprofessorn Hans Gross (1847–1915). Han blev först professor 1894 i den då ös-

84 Vördnaden för militär och polis i det andra kejsardömet Tyskland var så stor att det i vår tid är svårt att föreställa sig de konsekvenser, som den kunde få eller dess utåt iakttagbara yttringar. Ett slående exempel erbjuder den tyske rikskanslern von Bülow vana att på officiella tillställningar iföra sig icke civil högtidsdräkt utan sin uniform som *major i reserven*.

85 Även i Österrike hade polisen under förra delen av 1800-talet en starkt auktoritär prägel. Den habsburgska förvaltningen präglades överhuvud taget av fasthet och disciplin. Men i detta multinationella rike hade man klar blick för svårigheterna att lösa de kriminalpolitiska problemen. Man försökte med samarbete med andra europeiska polisorganisationer att bevara den heliga alliansens samhällssystem – alltså det förbund som slutits på Wienkongressen 1815 efter segern över Napoleon och som syftade till att bevara det förrevolutionära samhällssystemet.

I en österrikisk utredning om bl.a. polisproblemen i Centraleuropa, som publicerade sitt utlåtande år 1829, uttalade man att ingen enskild stat kunde lösa dessa problem. Härför krävdes ett utvecklat internationellt samarbete. Det är första gången, som man på ett genomtänkt sätt framför kravet på ett europeiskt polissamarbete. Se Hsi-Hney Liang: *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War*, 1992. Arbetet innehåller med sin breda uppläggning åtskilligt intressant material. Särskilt intressant är framställningen om *The Police in Germany, Prussia and the idea of "Burgfrieden"* s. 62 ff.

terrikiska staden Czernovicz, sedan i Prag 1902 och i Graz 1905, där han var intensivt vetenskapligt verksam till sin död. Gross var en av 1800-talets verkligt stora namn inom straffrättshistorien och kriminologin.⁸⁶ Sin viktigaste insats gjorde han redan med sitt första stora arbete år 1883 *Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik*. I detta arbete har han försökt samla och systematiskt redovisa allt det forskningsmaterial, som kan vara av betydelse för fastställandet av ett brott och uppspårandet av brottslingen.⁸⁷ Han hade börjat just som undersökningsdomare och därunder insett hur viktigt det var i denna verksamhet att leta fram och systematisera alla ledtrådar beträffande ett brott. Att han fick sin uppmärksamhet riktad på forskningsmaterialet kring den brottsliga gärningen berodde på att man i kontinental europeisk rätt allmänt lät en domare – juge d'instruction, Untersuchungsrichter – leda det kriminaltekniska arbetet liksom förhören med misstänkta och vittnen. Det var denne domares uppgift att presentera det samlade materialet för domstolen och framföra sina slutsatser.⁸⁸ I ett sådant system spelar alltså polisen och dess utredningar (polisrapporter) en mera underordnad roll än i t.ex. Sverige. Gross arbete är mycket innehållsrikt och har en utpräglad praktisk inriktning. Det mottogs med stor tacksamhet i hela Europa av domstolsjurister och poliser och fick snart karaktären av ett klassiskt hjälpmedel i det praktiska polisarbetet och blev översatt till många språk. Bland arbetets förtjänster är en dess stora mångsidighet. Gross hade en omfattande beläsenhet och erfarenhet och var ingalunda instängd inom trånga formalistiska skrankor i sin rådgivning till brottsutredarna. Som exempel kan nämnas att han rådde dem att läsa Arthur Conan Doyles romaner och noveller om den allt iakttagande privatdetektiven Sherlock Holmes, som vid denna tid blev en ryktbar litterär gestalt inte bara i England.

Gross förstärkte vidare sin position som forskare och kriminologisk auktoritet genom en hel serie av böcker på sitt speciella område bl.a. *Kriminalpsychologie*, 1898, och *Encyklopedie der Kriminalistik*, 1900. Han inrättade i Graz det första vetenskapliga kriminologiska museet. Sedan 1899 utgav han tidskriften *Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik*. Hans pionjärinsats fick stor räckvidd – inte minst genom att hans arbetes engelska version utkom i många upplagor.⁸⁹ Dessa upplagor blev dock starkt bearbetade genom strykningar och tillägg. Som exempel kan nämnas 1962 års engelska upplaga med titeln *Criminal Investigation. A Practical Textbook for Magistrates, Police Officers and Lawyers*.⁹⁰

86 Se närmare Ralph T. Turner: *Hans Gross, The Model of the Detective*, i *Pioneers in Policing*, ed. Stead, 1977.

87 De följande upplagorna fick titeln *System der Kriminalistik*. 1915 publicerades den 6:e tyska upplagan.

88 Angående systemet med undersökningsdomare; se Anners, *Den europeiska rättens historia*, II, s. 166 f.

89 Det hade också stor betydelse att han föreläste för en internationell publik i Wien.

90 Båda utgivarna, John och J. Collyer Adam var från Madras i Indien. Detta illustrerar den stora betydelse den engelska polisorganisationen och polistraditionen har som förebild i Indien. Ännu 1934 års engelska upplaga av Gross bok motsvarar nära originalet. Men 1962 års innehåller många ändringar och flera nyskrivna kapitler.

Bokens utgivningshistoria är ett belysande exempel på hur 1800-talets europeiska straffrätt och kriminologi (inklusive kriminalteknik) spreds över de delar av världen som stod under politiskt och kulturellt inflytande från Europa. En av utgivarna angiven orsak till editionen av år 1962 är att "förutom att antalet brott har ökat så finns tecken på att svårartade brott i dag planeras mer noga än någonsin förr". Som orsaker anför han sådana moderna faktorer som de snabba resmöjligheterna, det ökade antalet bilar och tillgången på billiga flygresor. Dessa förändringar nödvändiggör visserligen att en brottsutredare i större utsträckning använder sig av experter, men – sägs det – *den allmänna vägledning som Gross ger är lika nödvändig som någonsin*.

Utgivaren ger den helt riktiga beteckningen av boken som "den första hjälpen" till brottsutredaren. En orsak till det höga värdet av Hans Gross författarinsats är att verket var så brett upplagt – innehållet sträcker sig från en beskrivning av brottsutredarens situation och råd om förhöret av misstänkta och vittnen till en mängd noga systematiserade tekniska anvisningar, dels allmänna, dels beträffande ett antal speciella brott, bl.a. stöld, bedrägeri och mordbrand.⁹¹

Arbetet fick alltså stor spridning, det översattes till bl.a. franska, spanska, danska, ryska, ungerska, serbiska, japanska och viktigast, till engelska.

Särskilt intressant är att Gross framträder som en tidig analytiker av vittnesmålsens värde i straffprocessen.⁹² Genom att den romerska legala bevisteorin länge tillämpades i de flesta kontinentaleuropeiska länder, kom denna uppgift att bli förbisedd. Den legala bevisteorin innebar att två vittnens utsago, där de sammanstämde, skulle anses utgöra fullt bevis. Trovärdiga vittnesmål försökte man få fram genom mycket omfattande och komplicerade jävsregler. Genom Gross råd och varningar för överdriven tillit till vittnesmål, varningar som byggde på rika och väl genomtänkta personliga erfarenheter, blev han något av en pionjär på vittnespsykologins område. Hans råd och anvisningar om hur vittnesförhör skall läggas upp med hänsyn till vittnenas, inte de misstänkta, ålder och kön byggde på praktiska observationer och sunt förnuft vilket gjorde boken mer lättillgänglig för domare, poliser, åklagare och advokater.

Ryssland

Ryssland är otvivelaktigt en del av Europa, om detta begrepp uppfattas kulturellt, och dess rättskultur är i grunden vad vi med ett något oklart uttryck kallar väster-

91 I sitt förord till den andra upplagan år 1924 citerar utgivaren J. Collyer Adams en fransk professor i straffrätt i Nancy i dennes förord till den franska upplagan där det sägs att Gross är en outtröttlig iakttagare, "a farseeing psychologist, a magistrate full of ardour to unearth the truth, *whether in favour of the accused or against him*; a clever craftsman, in turn, draftsman, photographer, modeller, armourer, having acquired by long experience a profound knowledge of the practices of criminal, robbers, tramps, gipsies, cheats, he opens to us the researches and experiences of many years. His work is no dry or purely technical treatise; *it is a living book*, because it has been lived". Se även Jacksons ed.

92 Gross, a.a. s. 33 ff. Efter det andra världskriget har vittnespsykologin gjort stora framsteg. Se t.ex. Friedrich Arntzen: *Psychologie der Zeugenaussage*, 1993.

ländsk.⁹³ Ändock är det en djupgående skillnad mellan rysk rättstradition och västeuropeisk – om man med Västeuropa förstår hela det område som formades av traditionerna från Västrom. Med den definitionen ingår t.ex. Polen i Västeuropa.

Det ryska samhället, dess traditioner och sedvänjor kan uppfattas som främmande av västerlänningar, trots den grundläggande kulturella gemenskapen. Detta beror på att vår västerländska kultur formats av idéer och institutioner utgående från Jerusalem, Aten och *Västrom*, medan de ryska utgår från Jerusalem, Aten och *Bysans* (Konstantinopel).⁹⁴ Rysk rättstradition är alltså på en gång lik och olik vår. Den är lik, därför att den grundas på gemensamma civilisationsidéer, men olik därför att dessa idéer skiljer sig åt på ett centralt område. Ryssland *var och är ett monolitiskt samhälle* – ett samhälle, där all makt, både ideologisk, religiös och världslig är förenad i ett centrum – statsmaktens centrum. På sin tid tsaren eller generalsekreteraren i det kommunistiska partiet, numera presidenten har sista ordet. Även om ett sådant maktdekret inte står skrivet i den nu gällande författningen är detta ett sedvanerättsligt faktum. Detta kommer sig av att i Bysans var makten över stat och kyrka samlad hos kejsaren, medan den i Västoms länder var *delad* mellan kejsare och påve. I Bysans, senare i Ryssland, var statens herravälde över kyrkan fullständigt. Patriarken i Bysans, kyrkans ledande man, skulle liksom andra dignitärer i imperiet kasta sig för kejsarens fötter såsom hyllningsceremoni. I väst var påven, inte kejsaren, Kristi ställföreträdare på jorden. När påven demonstrerade sin makt genom bannlysningen, som ställde kejsaren utanför kristenheten, kunde kejsaren till och med bli tvingad att en gång "gå till Canossa".⁹⁵

I Västeuropa har vi efter hand utvecklat ett maktfördelningssystem, som är tänkt att garantera medborgarfriheten i ett demokratiskt samhälle. Där gäller lagen till efterföljad så länge den inte på konstitutionellt föreskrivet sätt ändras. Själva lagtexten är därför central och lagtolkning är en viktig uppgift för juristerna. I Bysans och i Ryssland fram till vår egen tid gällde den romerske kejsarens ord i den stora romerska lagkodifikationen *Corpus Juris Civilis* (529–534 e.Kr.): "Så vill jag, så befäller jag, *som skäl gäller min vilja*".⁹⁶ Kejsaren (tsaren) kunde när som helst ändra lagen i kraft av sin vilja. Det betydde bland mycket annat att i det stabiliserade tsarväldet från 1500-talet skedde rättsbildningen väsentligen genom kejsarliga förordningar (ryska: ukaser), inte genom lagstiftning. Under tiden från 800-talet, då det ryska riket började bildas, och till början av 1700-talet, då den förste västerländskt inriktade kejsaren, Peter den store, inledde sitt arbete på att europeisera Ryssland, tillkom det egentligen bara en större lag: tsar Alexej Michailovitjs lagkodifikation av år 1649.⁹⁷

93 För en överblick över rysk rättshistoria, se Anners: *Den europeiska rättens historia*, II, s. 53 ff. och 176 ff.

94 Denna skillnad i idé och rättstradition har främst utvecklats av Hattenhauer i hans *Europäische Rechtsgeschichte*.

95 På borggården i Canossa fick den tyske kejsaren Henrik IV år 1187 underkasta sig en förödmjukande botgöring. Uttrycket "gå till Canossa" introducerades av Bismarck.

96 "Sic volo, sic jubeo, stat pro ratione voluntas".

97 Om Alexej Michailovitjs lagstiftning, se Anners, a.a. I. s. 53 ff. Alexej var Peter den stores far.

Straffrätt och straffprocess byggde därför långt in på 1800-talet på en rättstradition, där ukaser och sedvanerätt var avgörande. Med denna straffrättsskipning försökte tsarerna bekämpa en brottslighet, som i stort sett var av samma karaktär som den i Västeuropa. På det politiska området fanns lands- och högförräderi och majestätsbrott, på det religiösa, kränkningar av kristna läror, riter och symboler, och inom det vardagliga samhällslivet de sedan antiken utvecklade brottsbegreppen, mord, dråp, rån, våldtäkt, stöld, o.s.v. Men rättsbildningens karaktär blev godtycklig – byggd som den var på ett förvirrande antal av ofta okända ukaser och muntligt bevarad sedvanerätt. Rättsvetenskap och juristutbildning utvecklades inte förrän mot slutet av 1700-talet i Ryssland. Frånvaron av en genomtänkt lagstiftning innebar vidare att man inte skilde på administrativa och judiciella uppgifter inom statsorganen. Man hade vid sidan av domstolarna ett straffrättsligt förfarande "i administrativ ordning", som handhades av förvaltningsmyndigheterna, där processen var godtycklig och till på köpet, liksom inför de ordinarie domstolarna, hemlig. Som exempel kan nämnas att ännu under tsardömet sista tid, under det första världskriget, kunde en provinsguvernör i fall av krigs- eller belägringstillstånd låta avrätta vem som helst utan dom eller ens rannsakan. Han behövde endast ange på dagorder att en viss person skulle avrättas såsom farlig för den allmänna säkerheten. Det ålåg sedan militär eller polisiär myndighet att verkställa ordern. Man förstår då lättare massmorden på båda sidor under inbördeskrigen mellan "vita och röda" åren 1918–1923. Båda sidor betraktade sig som lagliga företrädare för den ryska statsmakten och följde endast gammal och gällande rysk rätt.

Kriminaliteten i Ryssland

Om brottslighetens omfattning före början av 1800-talet vet vi föga. Men gissningsvis var den på samma nivå som i väst, dvs. svårartad och i hög grad besvärande för det sociala och ekonomiska livet.⁹⁸ Först under 1800-talet tillkom en statistik, som kan ge en viss vägledning. Särskilt intressant är statistiken över deporterade till Sibirien åren 1827–1846. Liksom engelsmännen kunde minska sina sociala problem, framför allt kriminaliteten, genom deportationerna till Australien gjorde ryssarna detsamma genom deportationer till Sibirien. Då är det att märka att dessa deportationer kunde ske antingen efter domstols dom eller efter administrativ myndighets order. Godsägarna hade inga svårigheter att få en motspänstig livegen skickad till Sibirien. Han behövde blott begära ett beslut av en ståndsbroder i administrationen. Ett annat disciplinärt förfarande, mycket fruk-

98 Framställningen ovan bygger på följande ryska arbeten, vars titlar återges på ryska med transkriberad stavning och i svensk översättning. Adrejevski, A. *Reforma ispolnitelnoi politzii v Russii*, S:t Petersburg, 1878 (Reformer av den exekutiva polisen i Ryssland), Elizarov, S., *Istoricheskii obsor rasvitiia politseiskich – V Rossii V XVIII–XIX vedakh*, Kiev 1907, (En historisk översikt över polisinstitutionernas utveckling i Ryssland under 1700–1800-talen), Fuks v.j. *Sud i politcija*, Moskva 1889 (Domstol och polis), Vorobejkova, T. och Dubrovina, A.B., *Preobrazovanie administrativno – politcejskogo aparata, suda i tjuremnoj sistemy Rossii vo vtoroi polovine* (XVIII, Kiev 1973 (Omdaning av polisapparat, domstols- och fängelsesystem i Ryssland under 1700-talet till senare delen av 1800-talet).

tat, var att låta ta ut besvärande underlydande till soldater. När någon skulle avföras till armén eller till Sibirien samlades de anhöriga kring honom som till en begravning och tog ett slutligt farväl. Alla visste ju att hans utsikter att komma tillbaka till de sina var praktiskt taget obefintliga.⁹⁹

Deportationerna i början av 1800-talet kan belysas med följande data ur en statistik publicerad 1866.

I.	<i>Brottstyper</i>	<i>Antal deporterade</i>		
		<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Totalt</i>
	<i>Deporterade av domstol</i>			
	Hädelse	1.374	119	1.493
	Revolt och olydnad	2.354	57	2.411
	Mord	11.552	2.979	14.531
	Stöld och bedrägeri	35.416	5.244	40.660
II.	<i>Brottstyper</i>	<i>Antal deporterade</i>		
		<i>Män</i>	<i>Kvinnor</i>	<i>Totalt</i>
	<i>Deporterade i administrativ ordning</i>			
	Lösdriveri	38.656	9.910	48.566
	Dåligt uppförande av svårare art	5.116	1.013	6.122
	Dåligt uppförande (från europeiska Ryssland)	4.197	2.689	6.886
	Dåligt uppförande (från Sibirien)	17.805	523	18.328

⁹⁹ Se t.ex. Leo Tolstoj: *Min ungdom*, 1887.

Totalt deporterades av domstol under dessa år för *alla* angivna brott, vari ingick t.ex. olydnad mot husbönder, flykt till utlandet, bestickning, förfalskning, röveri och mordbrand 68 541 män och 11 305 kvinnor. I administrativ ordning deporterades 65 774 män och 14 135 kvinnor. Alltså blev det samlade antalet deporterade 134 315 män och 25 440 kvinnor.¹⁰⁰

Om man jämför med deportationerna i England¹⁰¹ var de ryska långt flera. Men utom den större befolkningen och de primitivare förhållandena i Ryssland fanns det en för Ryssland specifik orsak. Katarina II hade starkt påverkats av Becarias och Filangieris kritik av dödsstraffet och avskaffade det för de flesta brott, där det ersattes med deportation. Men för grova brott blev straffet i alla fall i praktiken döden. Den dömda skickades till blygruvorna i Ural eller andra strafforter, där han eller hon inte blev långlivad. Katarina anslöt sig offentligen till Becarias och Montesquieus idéer och utvecklade i en skrift sina synpunkter på en straffrättsreform.¹⁰² Hennes ambition var förmodligen att förvärva ställning som filosof på tronen i stil med Fredrik II i Preussen, Josef II i Österrike och Gustaf III i Sverige. Hon lät översätta kritiken av dödsstraffet till alla viktigare europeiska språk och till en mängd tidningar i Västeuropa.¹⁰³ Eftersom hennes politik så gott som alltid var dubbelbottnad är det svårt att bedöma om hennes humanitet var äkta. Men när den farlige upprorsmannen Pugatjov – en klassisk gestalt i rysk revolutionshistoria – skulle avrättas, gav hon order om att han oförmärkt skulle strypas av bödeln innan det hemska skådespelet med benens och armarnas krossande (stegling) började. Den dolda strypningen var en straffrättsskipning i upplysningstidens anda.¹⁰⁴

Av 1800-talets ryska kriminalstatistik framgår också att brottsligheten – med undantag av korta perioder – steg fram till 1914. Man fick samma utveckling som på kontinenten i övrigt. Som exempel kan nämnas att antalet dömda för alla typer av brott år 1899 var 974 746. År 1908 hade antalet stigit till 1 109 256.¹⁰⁵ Framför allt steg stölderna i storstäderna i hög takt. Sålunda ökade de i S:t Petersburg under åren 1857–1877 från 55 årligen per 100 000 invånare till 426 år 1877.¹⁰⁶

Från perioden 1909 till 1913 har vi en statistik omfattande domarna i distriktsdomstolarna. Siffrorna under dessa fem år ger klart belägg för brottslighetens ök-

100 Uppgifterna är hämtade ur det klassiska arbetet av E.N. Anutjin, *Issledovanie o procenete soslannikh v Sibir v period 1827–1846* gg. Moskva 1866. (Undersökning av antalet deporterade till Sibirien under 1827–1846.)

101 Se även s. 75.

102 Se E. Anners, *Den europeiska rättens historia*, s. 57.

103 Skriften gick t.ex. som följetong i Sverige i en ledande tidning.

104 Man kan jämföra med Karl XII:s order när domen över högförrädaren Johan Heinrich Patkul skulle exekveras. Patkul, ledaren för den livländska adelns opposition mot Sverige var otvivelaktigt landsförrädare och en farlig politisk motståndare. Kungen bestämde i 1600-talets anda att det utdömda dödsstraffet genom halshuggning skulle skärpas genom föregående stegling. Med dåtida ögon var straffskärpningen förmodligen berättigad.

105 V. Tarnovskij, *Itogi russkoj ugolovnoj statistiki*, Moskva 1899 (sammanfattning av rysk kriminalstatistik).

106 Man kan se en liknande stegring just av stölderna i England vid samma tid, se ovan. Förhållandet sammanhänger antagligen med slumbildningen i städerna under denna period.

ning och speglar myndigheternas oförmåga att handskas med de kriminalpolitiska problemen. Märk att statistiken gällde avdömda mål. Med tanke på den fortfarande vid denna tid svårartade oredan i det ryska polis- och åklagarväsendet, liksom vid de ryska domstolarna, var säkerligen mörkertalen, alltså antalet icke lagförda brott, mycket högre.

Den ryska straffrätten

Stölderna steg från 125 021 år 1909 till 167 755 år 1913. Motsvarande siffror för rån var 41 895 och 49 323, för mord 30 492 och 34 438 samt för våldtäkt 12 622 och 16 195.¹⁰⁷ Med tanke på den ryska statistikens snart sagt notoriska otillförlitlighet är det inte möjligt att dra säkra vare sig absoluta eller komparativa slutsatser av detta material. Men en sak visar statistiken tydligt och tillförlitligt – brottslighetens ökning. Den alltsedan medeltiden ständigt stegrade brottsligheten försökte man i Ryssland bekämpa med en terroristisk straffrätt av samma typ som i Västeuropa. Man kan inte påstå att denna ryska straffrätt utmärktes av större grymhet än den västeuropeiska. Fram till Katarina II var dödsstraffet och prygelstraffet, verkställt med en specifikt rysk typ av piska, den s.k. knuten, huvudstraff. ”Knuten” kunde lätt innebära dödsstraff på grund av redskapets karaktär. Piskan var så konstruerad att delinkventens hud och kött skulle slitas i trasor. Spår av uråldrig asiatisk tradition finns i formerna för dödsstraffets verkställande.

Liksom i Västeuropa var falskmyntning ett av myndigheterna mycket fruktat brott. I Ryssland bestraffades det fram till slutet av 1600-talet med att smält bly hölldes i falskmyntarens hals. Detta var alltså ett s.k. speglande straff av samma typ som i väst. Straffet torde härstamma från Mindre Asien där också myntet uppfanns. Det användes av Parterna i det dåtida Persien som metod att avrätta den tillfångatagne romerske politikern och härföraren Crassus. Som en anspelning på hans notoriska girighet hällde man smält guld i hans hals.

Det ”normala” dödsstraffet var emellertid halshuggning, som tillämpades också vid massavrättningar, där även furstar och tsarer kunde engagera sig i avrättningen. Ivan den förskräcklige fick sitt namn bl.a. genom personligen utförda avrättningar och ännu så sent som på 1690-talet deltog Peter den store med påfallande energi i halshuggandet av de dödsdömda upprorsmännen ur tsargardet ”streltserna”. Hans påtaga roll som bödel väckte inte någon särskild förvåning i Ryssland, ej heller att han 20 år senare personligen deltog i tortyren av den upproriske sonen Aleksej. Man var van vid de ”typiskt ryska” kastningarna mellan varm medmänsklighet och kall brutalitet.¹⁰⁸ Tsaren gav också många prov på humanitet, t.ex. då han inte utan fara för eget liv räddade några människor i nöd från en på floden Neva kantrad båt. Hans handlingssätt var symboliskt – segling och fartyg hade va-

107 Materialet är hämtat ur *Svod statističeskich svedenij po delam ugolovnim za 1913 god*, S:t Petersburg 1916 (En samling av statistiska data gällande kriminalmål för år 1913).

108 Detta drag i traditionell rysk mentalitet är väl och utförligt skildrat i den klassiska ryska 1800-talslitteraturen t.ex. i Tolstoj's *Krig och fred* liksom i Dostojevskis *Idioten*. Utanför Ryssland skulle Furst Mysjkin i *Idioten* vara obegriplig.

rit hans livs stora intresse, och han var personligen lika oförfärad som sin motståndare Karl XII. Men räddningen av sjömännen kostade honom faktiskt livet. Det kalla vattnet (i november) åsamkade honom ett urinstopp, som han dog av.

Vid slutet av sin regeringsperiod hann han emellertid med att lägga grunden till ett ryskt polisväsen av europeisk modell.

Den ryska polisen

Före Peter I fanns det nämligen inga specialiserade polisinstitutioner. Sådana funktioner låg hos olika centrala eller lokala organ, av vilka det fanns en hel mängd, flertalet tillskapade som provisorier, vilka sedan blivit mer eller mindre permanenta. De kallades "prikaser" (kanslier). Lokalförvaltningarnas huvudmän var "vojvoder" (ståthållare) och guvernörer. Deras polisiära verksamhet gavs legitimation genom en lagstiftning av tsaren Alexej Michailovitj år 1649. Denna tidiga ryska polis påminner i sina uppgifter mycket om den västeuropeiska enväldstatsens polisväsen under 1600- och 1700-talen. De ryska myndigheterna reglerade och bestämde allt, och de blandade sig godtyckligt i de enskilda människornas liv och leverne, t.ex. klädedräkt, hår, skägg, mat- och dryckesvanor, resor etc. Peter I lät – ibland för egen hand – klippa skägget av sin ryska hovpersonal. Han följde helt enkelt gammal rysk polispraxis. Denna praxis överensstämde i stort sett med västeuropeisk polistyranni, t.ex. i Tyskland under 1600-talet.¹⁰⁹

För att bringa ordning i det sammelsurium av polisinsatser som utgick från mångfalden "prikaser" började Peter I genom lagstiftning rationalisera polisväsendet. Hans första stora initiativ på området var skapandet av en reguljär polis genom att år 1718 i S:t Petersburg inrätta ämbetet "general-polisminister". På flertalet administrativa områden hämtade Peter I förebilderna för sina reformer från Sverige. Men i detta fall talar ämbetets funktion för att förebilden var fransk.¹¹⁰ År 1722 tillkom ett polisorgan i Moskva och 1733 i några andra stora städer. På landsbygden ansågs inte en fast polisorganisation behövas förrän år 1775. Där utövade godsägarna i nära förbund med den av dem behärskade lokala administrationen en effektiv polisuppsikt över sina livegna. I den ingick bestraffningsrätt.

Det stora bondeupproret åren 1774–75 under Pugatjovs ledning skrämdes Katarina II och hennes förtrogna till den grad att hon hastigt avskrev de flesta av de upplysta reformer, som hon i tidens anda planerat.¹¹¹ I stället stramades förvaltningen åt genom 1775 års guvernementsreform, där de väldiga guvernementen delades upp i distrikt. Betecknande är att distriktsindelningen starkt påverkades av polisiära synpunkter, nämligen hur effektivt distrikten kunde kontrolleras av statsmakten. Polisapparaten ute i distrikten kontrollerades noga av adeln, som på sina lokala församlingar valde polischeferna. År 1782 fick man också en polis i

109 Se ovan s. 101.

110 Hans franska förebild var Ludvig XIV:s polislöjtnant i Paris. I Sverige tillkom ett "polisminister-ämbete" först år 1776. Se Erik Sjöholm, *Om politimakten och dess begränsningar*, 1964, s. 28 f.

111 Som särskild nära förebild hade hon kejsar Josef II av Österrike, som hon förde en livlig korrespondens med och som hon företog ett slags studieresa till Krim tillsammans med.

städerna genom "styrelser för god ordning". En lagstiftning för denna ordning, som omfattade detaljerade regler för allmänhetens uppförande kom samtidigt.

Polisväsendet var från början och för lång tid framåt decentraliserat och anpassat efter de lokala behoven av en fast ordningsmakt. Under 1700- och 1800-talen kom hela rader av ukaser riktade mot fylleri och prostitution. Särskilt fylleriet var ett svårt socialt problem; man försökte utan större framgång bekämpa det med föreskrifter om att flytta krogar ifrån huvudgatorna till gränder, och införa stränga begränsningar av tiden för spritförsäljning och utskänkning. Därtill förbjöds försäljning av sprit, dvs. vodka, vid kyrkor, kaserner, undervisningsanstalter och kyrkogårdar (sic!) liksom under gudstjänster, officiella ceremonier eller folkfester. Men myndigheterna befann sig inför en klassisk svårighet. Om man upprätthöll förbuden och regleringarna effektivt förminskades statens skatteinkomster, som i hög grad byggde just på beskattningen av vodkaförsäljning och utskänkning.¹¹²

För att skapa grunden för en noggrann kontroll av undersåtarna genom polismakten införde redan Peter I skyldighet för envar resande utanför hemorten att inneha av polisen utställt pass – en skyldighet som efter hand upprätthölls med allt hårdare metoder. När någon förflyttade sig från en ort till en annan måste han vid ankomsten inregistrera sig med företeende av pass hos polisen på orten. Passlagstiftningen förbjöd var och en att i sitt hus ta emot en person utan pass. Straffet kunde bli så strängt som slavarbete på galärerna och konfiskation av egendomen. Som så många andra straffrättsregler i tsartidens Ryssland var det inte meningen att detta skulle tas alltför bokstavligt. Bevekande böner understödda av en liten muta räddade mången från straff i ett samhällssystem, där man liksom på andra håll i Europa uppfattade en allmänt utbredd korruption som olja i samhällsmaskineriet.¹¹³

Om alltså den vanliga polisen med uppgift att bekämpa den "normala" kriminaliteten var decentraliserad gällde motsatsen för den politiska polisen. Redan Peter I organiserade i S:t Petersburg en hemlig polis, lydande direkt under honom. Den utvecklades till den politiska polisens särskilda avdelning, som på grund av den primitiva straffprocessen och straffrätten kunde härja tämligen fritt med undersåtarna, så länge tsaren inte själv intervenerade.

Till rättslösheten bidrog ett redan under 1500-talet vanligt angiveri för politiska brott, som under 1700-talet antog groteska proportioner. I en ukas av år 1715 bestämdes att alla undersåtar var ovillkorligen skyldiga att till tsaren eller hans vaktofficerare vid hovet ange:

1. Var och en som ådagalagt ett ont uppsåt mot tsarens höga person eller eljest kunde misstänkas för högförräderi;

¹¹² Problematiken var och är ju universell och var i hög grad aktuell vid samma tid i hela Nordeuropa.

¹¹³ I tsartidens Ryssland var den allmänt utbredda korruptionen även ett skydd mot den hejdlösa godtyckligheten och rättslösheten i förvaltningen och domstolarna. En klassisk illustration till mutsystemet och kryperiet inför ämbetsmännens maktmissbruk ger Nikolaj Gogol i sin komedi *Revisorn* 1836.

2. Var och en som kunde misstänkas för revolt eller myteri;
3. Var och en som kunde misstänkas för tillgrepp ur kronans kassa.

Man lockade fram angivelser genom löften om rikliga belöningar; sålunda övergick vid framgångsrik angivelse en del av den dömdes egendom till angivaren och en livegen, som framgångsrikt angivit sin husbonde, kunde få sin frihet på kuppen.

Angiveriet, särskilt i form av anonyma brev, förpestade den moraliska atmosfären i Ryssland och antog sådana proportioner att regeringen tvingades utfärda ukaser som skulle begränsa det. Men skadan var redan skedd – angiveriet mot vänner, kolleger, närstående och husbönder, var från den tiden fast rotat och uppfattades som helt naturligt. Det var bara det tröga och illa fungerande rättsmaskineriet (och korruptionen) som förhindrade att samhället blev outhärdligt. Angiveriet hade också länge katastrofala följder på grund av det flitiga bruket av tortyr, som förbjöds formellt först år 1801 av Alexander I, efter föredöme av Fredrik II i Preussen och Gustaf III i Sverige. Orsaken till reformen var att Alexander starkt upplevde ett behov att förbättra rättssäkerheten i imperiet. Han hade då nyss kommit till makten genom en palatsrevolution efter mordet på kejsaren Paul I. Från den tiden kan man tala om en rysk författningstradition i byzantinsk efterföljd: ett självhärskardöme mildrat av tyrannmord. I Alexanders manifest av år 1801 förbjöds inte bara tortyr. Han avskaffade också den hemliga polisen. Utredningen av politiska mål delegerades till den högsta förvaltningsmyndigheten, senaten, samt de ordinarie domstolarna för kriminalmål och den vanliga polisen.

Med Alexander I kom också ett antal reformer efter upplysningsprincipernas mönster. Den centrala riksstyrelsen förstärktes och år 1802 infördes ett inrikesdepartement, som skulle komma att spela en stor roll i Ryssland fram till det första världskriget. Genom detta inrikesministerium och ett år 1811 tillkommande polisministerium försökte tsarregimen energiskt men alltför planlöst och inkonsekvent hantera de stora reformfrågorna och de revolutionära strömningarna. Polisministeriet skulle leda och kontrollera guvernörerna och deras centralt utsedda stadspolischefer liksom landsbygdens polismästare och poliskommissarier. Men systemet fungerade inte tillfredsställande – man hade helt enkelt varit alltför optimistisk vid denna liksom vid många andra administrativa reformer i Ryssland. De var inte sällan utformade med hjälp av ingående analys av behoven och väl genomtänkta. Men de blev ändå oftast misslyckade genom att myndigheterna inte fick tillräckligt många kvalificerade medarbetare vid reformernas praktiska genomförande.¹¹⁴ År 1819 slog man därför samman inrikes- och polisministerierna.

En annan svårighet i det polisiära reformarbetet var den uråldriga traditionen i Ryssland att tillskapa administrativa myndigheter enbart med tillfälliga behov för ögonen. Som exempel kan nämnas att tsar Nikolaj I efter det av upplysningsidéerna inspirerade "dekabristupproret" år 1825 ansåg det nödvändigt att samman-

¹¹⁴ Försöket att införa en förvaltningsreform i Ryssland åren 1718–1725 efter mönster av den svenska regeringsformen av år 1634 misslyckades helt av detta skäl.

föra de fem redan existerande politiska polisorganen (bara somliga var hemliga) till ett enda under hans egen ledning: "Hans Majestäts egna kanslis III sektion."

Detta nya centrala polisorgan fick under sig ett eget polisväsen, vars uppgifter visserligen främst tillhörde det politiska polisiära området, men också kom att utvidgas till allmänna polisiära verksamheter. Dess främsta exekutiv blev ett efter franskt mönster uppsatt gendarmeri av halvmilitär karaktär. Det var uniformerat och förlagt i baracker på samma sätt som den reguljära armén. Ryssland indelades i sju gendarmkretsar, som i sin tur var indelade i divisioner och under dem avdelningar. Gendarmeriet utformades, också efter utländskt mönster, som en både polisiär och militär elit.¹¹⁵ Personalen inom denna elitkår hade en privilegierad ställning och åtnjöt större förmåner än inom armén.

Under 1860-talet fick Ryssland uppleva en ny reformperiod. Livegenskapen avskaffades – låt vara på hårda villkor för bönderna, som själva fick amortera inlösen hos husbönderna av sin personliga frihet. På det rättsliga området kan nämnas tillkomsten av en efter franskt mönster reformerad processrätt, som gjorde slut på de värsta avarterna i den gamla hemliga, grymma och godtyckliga ryska straffprocessen.

På det polisiära området gjordes särskilt energiska reforminsatser. Sålunda förändrades distrikts- och stadspoliserna i en organisation. Polisrekryteringen förändrades i grunden. Tidigare hade man som rekryteringsunderlag haft underofficärer och soldater, som avgått ur armén – ofta på grund av tjänsteålder. En dylik rekryteringsmetod var vanlig i hela Europa men bidrog givetvis inte till polisens personella kvalitet och tjänstbarhet. Utslitna och försupna knektar var inte något lämpligt polismaterial, allra minst i Ryssland, där militärtjänsten var fruktansvärt hård. Nu fick polisen rätt att kontraktsanställa lämpliga personer efter fritt val. Därtill kom att löner, pensioner och andra förmåner avsevärt förbättrades. Polisens arbetsuppgifter systematiserades också och blev specialiserade. Sålunda framtogs polisen det mesta av förundersökningarna i brottmål, som överfördes till domstolarnas nytillkomna undersökningsdomare, alltså ett västeuropeiskt institut. Samtidigt med allt detta förstärktes polispersonalens antal både på landet och i städerna, "lantpoliser" respektive "överkonstaplar". Den politiska polisens centrala organisation, "stab", förstärktes också och genom en ukas av år 1867 reorganiserades och utbyggdes gendarmerikåren.

Hela detta mäktiga polismaskineri, som också efter franskt mönster kompletterades av en särskild järnvägspolis, kom i realiteten – fast på ett osystematiskt sätt – att kontrolleras av gendarmeriet. Cheferna för gendarmeristylerna i guvernementen blev nämligen utnämnda till inspektörer för guvernementspolisen. Efter ett attentat år 1880 i Vinterpalatset förenades emellertid den politiska och den allmänna polisen inom ramen för inrikesministeriet. Från och med 1880 fick man också särskilda "bevakningsavdelningar", (ochrana) med centra i S:t Petersburg och Moskva. De var hemliga polisorgan med uppgift att bekämpa revolutionära rörelser. I själva verket blev dessa bevakningsavdelningar inte så effektiva på

115 Jfr ovan s. 27.

grund av bristande central ledning. En sådan kom till stånd först i början av 1900-talet.

I allmänhet fungerade polisväsendet illa. Man lyckades t.ex. inte i någon större utsträckning förhindra attentat. Särskilt besvärande för effektiviteten var en ur-gammal, än i dag, gällande byzantinsk förvaltningsprincip, enligt vilken en myndighet inte fick ta direkt kontakt med en annan myndighet på samma nivå inom ett annat statligt verksamhetsområde och ej heller med en sidoordnad myndighet tillhörande den egna verksamheten men utanför det territorium, som egen myndighet omfattade. Det förefaller absurt, men som exempel kan nämnas att om man inom detektivtjänsten, som började utvecklas från 1880-talet ville utvidga spaningarna från ett distrikt till ett annat, dit spåren efter en misstänkt ledde, så måste detta ske "tjänstevägen" uppåt. Den lokala detektivavdelningen måste kontakta polisdepartementet via distriktpolischefen, polismästaren och guvernören. Denna förvaltningsprincip hade ursprungligen uppkommit i Byzans för att kejsaren skulle ha full insyn och kontroll över myndigheternas verksamhet. De fick inte samarbeta på lokala och mellannivåer utan att han visste om det.

Den västerländska – mycket effektivare principen – var att myndigheter på alla nivåer skulle samarbeta inbördes. I Sverige uttrycktes detta år 1809 så att "myndigheterna skola räcka varandra handen i rikets tjänst".

Hela denna uppbyggnad i Ryssland av ett allt starkare polisväsen med särskild inriktning på de politiska polisuppgifterna var från början inspirerad av motsvarande strävanden i Frankrike. Trots Napoleonkrigen var Frankrike den beundrade förebilden. Frankrikes kultur var under 1800-talet mönstret för rysk kulturutveckling, och det franska språket var den bildade elitens språk.¹¹⁶

Anarkisterna

Såväl polis- som strafflags- och processrättsreformer följde alltså franska mönster, och när de allmänpolitiska förhållandena så medgav samarbetade rysk polis helst med fransk polis. Särskilt gällde detta kampen mot anarkisternas terrorism – en från senare delen av 1800-talet över hela Europa alltmer utbredd och farlig brottslighet.¹¹⁷ Eftersom denna typ av kriminalitet först framträdde i sin mer svårartade karaktär i Ryssland och främst inspirerades av ryska ideologer, är det lämpligt att behandla den i sammanhang med den ryska straffrätts- och polishistorien.

Anarkisterna blev med rätta fruktade i hela Europa liksom i USA. Det visade sig nämligen att deras speciella terror var mycket svår att bekämpa med ordinära polisiära metoder. Den anarkistiska ideologin utgick ifrån en föreställning, som spelade en stor roll inom upplysningstidens idébildning, nämligen att människan av naturen var god. Att detta inte präglade samhällslivet berodde helt enkelt på – trodde upplysningsmännen – att samhällsordningen var så dålig att människan förvandlats till en ond varelse. Av detta drog de flesta av upplysningstidens sam-

116 Som exempel kan nämnas att Tolstoj i sin *Krig och fred* i dess inledande kapitel låter den adliga församlingen tala franska, icke ryska.

117 Från slutet av 1800-talet hade den tsarryska polisen ett särskilt nära samarbete med Parispolisen. Ryssland och Frankrike hade ju en militärallians riktad mot Tyskland.

hällsdebattörer den slutsatsen att samhället måste reformeras så att det bättre motsvarade människans naturliga godhet. Anarkisterna gick ett steg längre. Samhällsordningen och särskilt det centrala i den, *staten*, var i sig ett ont och måste helt upplösas. Först därefter kunde människornas godhet komma till uttryck i en tillvaro av frivilligt samarbete i grupper styrda av olika fritt valda arbets- och samlevnadsformer. På det sättet skulle parollen frihet, jämlikhet och broderskap tillfullo förverkligas.¹¹⁸

Den enkla logiken i tanken att om människan till sin natur är god och tillika av naturen (vilket redan Aristoteles lärde) en samhällsvarelse, *då behövs inte staten*, utövade en stark dragningskraft – särskilt på spekulativt lagda fantasibegävningar med mera känsla för politisk teori än för praktiskt reformarbete. De eländiga förhållandena i industrialiseringsperiodens slum gav en stark social sprängkraft åt anarkisternas lära. Den utvecklades efter hand från en vänsterextremism, som endast i nyanserna skiljde sig från kommunismen till en ideologi för professionella politiska mördare.

De människor, som greps av anarkismen, ville störta samhällsordningen och dess hierarkiska ledning. De ansåg att staten var människans värsta fiende. *Först när all statsmakt helt krossats blev människan åter fri*. Denna uppgift att krossa statsmakten kunde emellertid inte lösas med vanliga politiska eller ens revolutionära metoder. Anarkisterna antog att ett maktövertagande genom politisk propaganda skulle ta alltför lång tid – om det ens kunde lyckas. Därför utvecklade de idén om "handlingens propaganda", dvs. den politiska våldsaktionen riktad mot personer i nyckelställning eller i överklassmiljö. Mord var enligt anarkisterna mest effektivt; det skulle skapa terror och förvirring samt förhindra sociala reformer genom att samhällsmekanismen förlamades av brist på ledare. Särskilt var det viktigt att handlingens propaganda nådde de politiska gestalter i samhället, som genom sin ställning eller genom sina effektiva ideella insatser kunde bedra människorna och inge dem föreställningar om att en lycklig samhällsutveckling genom staten vore möjlig. "Handlingens propaganda" kom att realiseras av små kretsar av politiska fanatiker, som fullt och fast trodde att deras hängivna insatser att mörda nyckelpersoner och genomföra våldsaktioner i stor skala skulle leda till människornas frälsning ur de onda samhällssystemen.

Anarkisterna kom också att utveckla en högt uppdriven förmåga att utnyttja en alltmer raffinerad underjordisk taktik för individuella mord och terroristiska massaktioner.

118 Anarkismens mer utvecklade filosofi börjar egentligen med den franske socialfilosofen P.J. Proudhon, som i en skrift 1890 ställde frågan: "Vad är äganderätten?" Genom äganderättens utsegningsfunktion i det kapitalistiska samhället blev äganderätten *stöld*. Proudhon ville se ett samhälle byggt på frivilliga associationer och individuella frivilliga åtaganden – likvisst med äganderätt som fundament. Men det skulle vara en frivilligt accepterad äganderätt liksom samlevnaden människorna emellan bara skulle bygga på gemensamma rättviseföreställningar.

Övergången till terroristisk ideologi kom redan hos den ryske fursten Bakunin genom arbetet *Dieu et L'état* och dennes medarbetare Sergej Netjajev, som från 1869 förklarade att varje medel var berättigat – även mord och attentat – för att utbreda anarkismen. Denna våldsfilosofi har dröjt sig kvar i Europa trots två världskrig.

Att hålla nere en terroristisk rörelse, som arbetade i små grupper under sträng disciplin och total hemlighet var ofta mer än de europeiska polisiära organen kunde lyckas med. Från 1860-talet sköljde en veritabel flodvåg av mord och attentat över Öst- och Västeuropa. Endast England med dess överlägsna polis och några småstater, t.ex. de nordiska, drabbades i mindre omfattning.¹¹⁹

Ryssland råkade mest illa ut. Detta hade både ideologiska och sociala orsaker. Två ledande anarkistiska ideologer, Michail Bakunin och Peter Kropotkin, var ryssar och vann betydande inflytande inom det egna landets "intelligentia". Även realpolitiska faktorer medverkade till den anarkistiska terrorismens framgångar i Ryssland. Landets styrelse var i hög grad instabil och dess effektivitet berodde framför allt på att statens ledning låg i en fast hand och att makten brukades på ett realistiskt och framsynt sätt. Peter I, Katarina II samt i någon mån Alexander I och Alexander II hade motsvarat dessa krav. Föll en reformvänlig kejsare eller ledande statsman offer för attentat fick det ödesdigra konsekvenser. Få händelser i rysk historia har fått så svåra följder både på kortare och längre sikt som mordet 1881 på Alexander II, livegenskapens avskaffande, och 1911 på statsministern Peter Stolypin, den ryska tsarregimens siste stora reformgestalt.

Polisväsendets utveckling i Sverige under 1800-talet

I den föregående framställningen av utvecklingen i England och på den europeiska kontinenten under industrialiseringsperioden har kriminalstatistiken berörts blott i förbigående. Vid behandlingen av den svenska utvecklingen är det emellertid både möjligt och lämpligt att något närmare illustrera redogörelsen för brottslighetens omfattning och den straffrättsliga reaktionen under nämnda period med utdrag ur det svenska statistiska materialet, som är tämligen hanterligt. Detta material visar att brottsligheten i Sverige under 1800-talet och fram till det första världskriget låg på en låg nivå. Detta gäller över huvud taget de skandinaviska länderna, som i stort sett företer samma bild. Som exempel kan nämnas antalet dömda för rån under perioden 1865–1889, alltså de första 25 åren efter ikraftträdandet av en ny strafflag av år 1864.¹²⁰ Hela antalet dömda under dessa år var 389, alltså i runt tal 15 fall av rån per år.¹²¹ Det finns en tydlig topp kring nödåren 1868–69, då antalet dömda var 21 respektive 45. Men eljest är antalet dömda för

119 En lista på enbart de ledande gestalter, som föll offer för anarkisterna skulle bli alltför lång för att tagas upp här. Det får räcka med att erinra om mordet på Alexander II av Ryssland, 1881, Umberto I av Italien, 1900, samt Elisabeth av Österrike, 1898. Bland republikanska statsmän kan nämnas den franske presidenten Sidi Carnot, 1894, och Spaniens ministerpresident Canovas del Castillo, 1897. Verkligen skräck väckte de stora bombattentaten i Paris 1892 och 1893 (bl.a. bomb i deputeradekammaren) samt i Barcelonas Liceoteater 1893 med 23 dödade och mer än 50 skadade. I USA mördades presidenten MacKinley år 1901. Särskilda strafflagar riktade mot anarkismen med dödsstraff som huvudsanktion infördes i ett stort antal europeiska länder från 1880-talet liksom i USA.

120 I lagtexter och domar från denna tid används fortfarande den gamla brottsbeteckningen "rån och röveri". Röveri syftade ursprungligen på brottslighet genom rövarband. Sedan mitten av 1800-talet användes i regel beteckningen rån.

121 Denna och i fortsättningen följande brottsstatistik är hämtad ur Knut Olivecronas arbete *Om dödsstraffet*, 1891.

rån beskedligt – det rör sig om mellan 6 och 20 fall per år.¹²² Det var först efter det andra världskriget som rånerna återigen skulle bli en påtaglig samhällsfara.

En liknande bild får man inför en översikt över antalet dödsdömda under samma period i Norge, Danmark och Sverige. I Norge var detta 22, i Danmark 47 och i Sverige 101. Av dessa avrättades i Norge 2, i Danmark 3 och i Sverige 9. Man kan jämföra detta med antalet avrättningar i Sverige från det år då avrättningsstatistik började föras, nämligen 1749 och de första 10 åren därefter. Under dessa år avrättades sammanlagt 483 personer. Genomslaget för upplysningens humanitära idéer hade alltså varit stort.¹²³

I och för sig är det inte möjligt att dra säkra komparativa slutsatser av dessa siffror på antalet avrättade. De ger upphov till ett flertal frågor, som inte kan besvaras på grundval av forskningens nuvarande resultat. Var t.ex. det låga antalet dödsdömda under 1800-talets senare del ett resultat av en allmänt minskad kriminalitet eller berodde det på ändringar av strafflagen år 1864, där dödsstraffet drastiskt inskränktes, eller berodde det på en mildrad lagtillämpning hos domstolarna av det slag som urholkade straffreglerna i 1734 års lag?¹²⁴ Att svara på dylika frågor förutsätter en ingående penetration av kriminalstatistiken och andra källor av betydelse i sammanhanget. Någon sådan undersökning har emellertid inte gjorts hittills och kan av uppenbara skäl inte göras här.

Men statistiken kan ge mer lättillgängliga upplysningar i ett annat sammanhang, nämligen vid en jämförelse mellan kriminalitetens omfattning i de skandinaviska länderna och i de stora kulturländerna på kontinenten.

Kriminalitetens omfattning

I Tyskland trädde en riksstrafflag i kraft den 1 januari 1871. Den ersatte de tio strafflagarna i de tyska delstaterna. Det finns en särskild statistik över utvecklingen beträffande dödsdömda i Preussen, som visar att man där hade i genomsnitt 47 dödsdomar per år, totalt 957 under perioden 1871–1890. Befolkningen ökade under denna tid från 24 663 000 till 29 989 000. I de skandinaviska länderna uppgick alltså antalet dödsdömda under samma period till i Norge 22, Danmark 47 och Sverige 101, tillsammans 170 fall.¹²⁵

Eftersom de skandinaviska länderna vid denna tid tillsammans hade något under hälften så stor befolkning och låg i stort sett på samma rättskulturella, sociala och ekonomiska nivå som Preussen skulle man väntat sig att antalet dödsdömda i Skandinavien var högst ungefär hälften av Preussens. Men det uppgick bara till

122 Fallen av "rån och röveri" är så få att de försvinner i statistiken jämfört med hela antalet åtalade för brott, som var 24 054 år 1830, 26 275 år 1835, 27 965 år 1840, 34 726 år 1850, 46 670 år 1855, 46 580 år 1860 och 37 055 år 1865. Statistiken efter ikraftträdandet av 1864 års strafflag förändrar inte bilden. Se justitie/statsministerns ämbetsberättelser. Se även Göran Inger: *Institutet "insättande på bekännelse" i svensk processrättshistoria*, 1976, s. 146 f.

123 Åren 1800–1804 avrättades 86 och åren 1810–1814 tillsammans 53. Den lägre siffran under den senare perioden kan delvis förklaras av att Finland efter 1809 inte ingick i det svenska riket.

124 Se Anners, *Humanitet och rationalism*, s. 144 ff.

125 Se Olivecrona: a.a.

170 mot Preussens 975, när det alltså borde varit omkring 470. Man kan inte dra några absolut säkra slutsatser av en dylik differens; de faktorer som påverkat straffrättsskipningen i Skandinavien respektive Preussen är för många och för obestämbara till sina verkningar. Men visst tyder siffrorna på att straffrättsskipningen i Skandinavien var mildare, eller om man så vill, humanare än i Preussen. Samma intryck får man vid en jämförelse med kriminalstatistiken i England.¹²⁶ Även här tyder det statistiska materialet på en mildare straffrättsskipning i Skandinavien än i England.

De skandinaviska länderna hade sedan högmedeltiden haft en stabil samhällsutveckling grundad på juridiskt-tekniskt högtstående lagar, som var väl förankrade i rättsuppfattningen. Strafflagarna avspeglade de nordiska bondesamhällenas fasta sociala och ekonomiska relationer mellan människorna som individer och kollektiven som intressegrupper. Det fanns förvisso en kriminalitet, som måste bekämpas! Men för människorna på den i allmänhet glest befolkade skandinaviska landsbygden och i de små städerna – i regel snarast större byar – var det inte svårt att hålla brottsligheten nere. Problemen kom med storstadsbildningen under 1600-talet, då t.ex. Stockholm blev den femtonde största staden i Europa, och kriminaliteten kraftigt ökade. Det föranledde desperata motåtgärder.¹²⁷

Det statistiska materialet från 1800-talet tyder alltså på att man i Sverige under denna period återvände till en mer idyllisk tid med mindre besvärande kriminalitet. Förmodligen var detta anledningen till att mera dramatiska brott väckte ett stort uppseende i pressen och ledde till något av en legendbildning kring de mördar- och rånarligor, som uppträdde till och från i olika delar av landet. Därvidlag förskaffade sig Hälsingland och särskilt den lilla orten Delsbo en herostratisk ryktbarhet.¹²⁸ Kring sådana gestalter som "Kniven" och "Pila-Britta" spreds färgrika historier. Genom att några särskilt uppseendeväckande mord och rån begåtts i närheten av Delsbo eller av folk boende i trakten blev Delsbo ryktbart som ett särskilt farligt tillhåll för svårartade förbrytarter. Det spreds allehanda talesätt kring denna ursvenska och idylliska storbondebygd av typen: "Vi hade en länsman, men han kom bort."

I Stockholm fick den i mitten av 1800-talet efter utländskt, sannolikt engelskt, mönster tillkomna detektiva polisen mest syssla med att spåra upp tjuvligor och kontrollera de för häleri ständigt misstänkta pantlånarna. På landet uppträdde mästertjuvar, som också blev legendariska, t.ex. "Lasse-Maja", sålunda benämnd därför att han ibland opererade i kvinnokläder. Småstöld och annan mindre svårartad brottslighet förekom ständigt, som överallt i alla länder, och fick sin vederbörliga behandling i straffrätten och av polisen, särskilt då i de från slutet av 1700-talet inrättade polisdomstolarna för mindre brott.

Kriminaliteten kom också, liksom på den europeiska kontinenten, att ändra karaktär. Klassiska brottstyper, som präglat relationerna mellan människorna

126 Se Radzinovicz: a.a.

127 Se Anners: a.a.

128 Ett exempel på dramatiseringen är den lilla skriften *Helsingeligans Bok N:o 1, om den riksbekante mordbrännaren, tjuven, lönnkrögaren m.m. Fredrik Åkerberg m.fl.* Eftertryck Edsbyn 1988.

ända sedan medeltiden, t.ex. barnamord och tidelag (sexuellt umgänge med djur) sjönk drastiskt i frekvens och bestraffades sedan 1779 års strafflagsreform mycket mildare.¹²⁹ Båda brottstyperna spelade tidigare stor roll i straffrättsskipningen även under 1700-talet. Under perioden 1749 till 1779 gällde sålunda inte mindre än en tredjedel av alla avrättningar barnamord.¹³⁰ För tidelag avrättades under åren 1751–1778 151 män, oftast unga pojkar. Brottet och synen på det berodde på ett inflytande från den mosaiska rätten, som fick allt större betydelse i Sverige (och de andra nordiska länderna) efter reformationen. I den tryckta utgåvan av Kristoffers landslag av år 1347 hade Karl IX tillfogat utdrag ur bibeln, gällande ett antal brott. Gud själv hade befallt att de skulle bestraffas med döden och från det av Gud bestämda straffet ansåg man sig länge inte kunna benåda.

Under de första decennierna av 1800-talet frigjorde man sig emellertid så gott som helt från den mosaiska straffrätten och över huvud taget från senmedeltidens terroristiska straffrätt. Det sista uttrycket för en extrem avskräckningspolitik i Sverige kom som anmärkts ovan vid mitten av 1700-talet i samband med en veritabel stöldepidemi i Stockholm. Under flera år opererade *stöldligor* i stor skala. Inbrottsstölderna blev en sannskyldig ”stadsplåga”, men även fick- och brevstölderna blev besvärande. Myndigheterna bemötte denna uppblossande kriminalitet med en hel serie förordningar mellan åren 1736 och 1778 där straffen skärptes till dödsstraff för vissa kvalificerade stöldtyper.

Dödsstraffet för stöld försvann genom Gustaf III:s strafflagsreform år 1779. Men stöldbrotten skulle under hela 1800-talet bli besvärande på ett annat område, nämligen genom de starkt tilltagande kreaturstölderna. Förklaringen är helt enkelt att med det ekonomiskt expanderande lantbruket ökade tillgången på hästar och nötkreatur. Detta gav upphov till tjuvligor, som specialiserade sig på att stjäla hästar och kreatur på bete för att sälja dem på närmaste marknad. I Värmland och Västergötland opererade ligor, som stal hästar och kreatur ”för export” till Norge. Särskilt attraktiva var hästarna. De gav ju – liksom vår tids bilar – tjuven möjlighet att snabbt fly från platsen för stölden.

Denna specifika kriminalitet gick så långt att den föranledde Högsta Domstolen att i strid mot reglerna i 1734 års lag införa ett godtrosvörvärv till stulet gods genom två mycket kommenterade domar åren 1854 och 1855.¹³¹ Godtroende förvärvare av tjuvgods fick alltså behålla godset. Trots politiskt starkt uppbackade försök i riksdagen åren 1873–76 att genom en förtydligande lagstiftning fastställa den urgamla rätten för en ägare att ta tillbaka stulet gods från godtroende förvärvare förblev det vid Högsta Domstolens ståndpunktstagande. Stölderna blev emellertid inte färre, och det syntes allt nödvändigare att skydda tredje man i en allt livligare omsättning av lös egendom. Efterhand stadgade sig också Högsta Domstolens regler om godtrosvörvärv i form av en fast praxis, som slutligen upptogs i en lag om godtrosvörvärv.

129 Se Anners: a.a., s. 127 ff. och s. 143 ff.

130 Se Anners: a.a. s. 156 och 26.

131 Se Anners, *Från lagtolkning till lagstiftning, Högsta Domstolen och godtrosvörvärven*, 1989, s. 43 ff.

Den svenska strafflagsreformen

Liksom på kontinenten blev straffrätten i Sverige föremål för radikala reformer. När man i början av 1800-talet bestämde sig för att modernisera civilrätten reformerade man även straffrätten. Man tillsatte den s.k. stora lagkommittén, som gjorde en märklig insats i svensk lagstiftningshistoria. Den lade år 1826 fram ett förslag till allmän civillag och år 1832 till en "allmän criminallag".¹³²

Kriminallagsförslaget var tydligt påverkat av den franska strafflagen av år 1810 – Code Pénal – liksom av den bayerska strafflagen av år 1813, som utarbetats av den framstående straffrättsteoretikern Anselm von Feuerbach.

Men lagförslagen gick aldrig igenom i riksdagen. De förhalades av en konservativ opinion, som fann dem alltför radikala. Särskilt gällde detta civillagen med dess för samtiden avancerade liberala reformförslag, t.ex. lika arvsrätt för man och kvinna. Enligt urgamla regler ärvde en dotter blott hälften av vad en son ärvde.

Nyhetererna inom strafflagen gällde mera straffen än brottsbegreppen. Men någon revolutionerande princip infördes inte som motiv till straffen. Deras syfte skulle vara både avskräckning och förbättring. Man följde visserligen i Sverige noga med den utländska kriminalpolitiska debatten, särskilt den franska och den tyska. Det dröjde ända till 1850-talet innan man fick upp ögonen för det viktiga engelska reformarbetet. Att Frankrike skulle bli en förebild för reformerna var självklart. Sverige hade ju en fransk kung, och Karl XIV Johan frågade alltid: "Hur gör man i Frankrike?"

Det tyska inflytandet berodde länge först och främst på den tyska vetenskapliga straffrättsdebatten med dess filosofiska förankring.¹³³ Det fanns i Europa under 1800-talet ingen motsvarighet till djupet och skärpan i den tyska straffrättsdebatten och dess reformargument. När sedan Tyskland efter segern i 1871 års fransk-tyska krig framstod som den ledande makten på den europeiska kontinenten blev det tyska inflytandet överväldigande. Liksom svensk vetenskap i allmänhet tog straffrättsvetenskapen sina teorier och kriminalpolitiken sina metoder från Tyskland. Efterhand gjorde sig emellertid ett starkare inflytande från England och USA gällande.

Strafflagsförslaget innebar en avgörande humanisering av straffrätten. Likaså förde det med sig en juridisk-teknisk modernisering i anknytning till den franska Code Pénal. Olyckligtvis stötte även detta lagförslag på patrull i riksdagen. Liksom civillagsreformen kom de nya tankarna och metoderna i stället att genomföras i praktiken genom partikulära reformer. Man införde i separat lagstiftning regler om straffverkställigheten, först i enlighet med Auburnsystemet, senare och konsekvent efter Philadelphiasystemet. Systemet ändrades alltså från arbete i gemenskap med isolering i cell under natten till total isolering i cell under hela eller större delar av strafftiden.¹³⁴ Man tog också bort spö- och risstraffen samt kyrkoplikten (en form av religiöst skamstraff). Samma år, 1855, infördes nya lagar om

132 Se Anners: *Den europeiska rättens historia*, II, 1980, s. 212 ff.

133 Se Christian Häthén: *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik*, 1990, s. 47 ff.

134 Om receptionen av Philadelphiasystemet, se Göran Inger, a.a. s. 41 ff.

stöld, snatteri och rån; 1858 om förfalskning, bedrägeri och annan oredlighet (t.ex. försakingring) och därtill år 1861 om mord, dråp och annan misshandel. Därmed hade man i själva verket moderniserat straffrättens speciella del, den om de enskilda brotten och deras bestraffande. Det blev då naturligt att avrunda reformarbetet med en ny strafflag år 1864.¹³⁵ Genom denna reformsats gav man även straffrätten regler inom en s.k. allmän del, som tidigare varit föga utvecklad. Man utformade då, i anslutning till kriminallagsförslaget, regler för försök och medverkan till brott, för s.k. objektiva straffrihetsgrunder. Samtidigt infördes ett latitudsystem, dvs. lagen stadgade ett lägsta och ett högsta straff för varje brott. Domarna fick sedan välja straffnivå. På det sättet skulle man i det enskilda fallet tillvarata både avskräcknings- och förbättringssyftena.

Tyvärr kom 1864 års strafflag att bli misslyckad ur juridisk-teknisk synpunkt. Man återvände nämligen till en snart sagt medeltida kasuistik, dvs. ingående regler för varje enskilt fall. Författarna av lagtexten, som byggde på lagkommitténs förslag, försökte vid skrivbordet fundera ut alla tänkbara metoder för t.ex. *inbrottsstöld* och beskriva dem i lagtexten. I 20 kapitlet Om stöld och snatteri stadgades sålunda följande:

”5 §. Har någon i uppsåt att stjäla,

1. med våld å mur, vägg, golf, tak, lucka, fönster, port, dörr, lås eller annat dylikt stängsel brutit sig in i gård, hus, rum eller fartyg,

eller

2. medelst klättring öfver mur, vägg, port eller tak, eller medelst inkrypande genom fönster, glugg, skorsten eller annan till ingång ej ämnad öppning eller ock genom bruk av dyrk eller falsk nyckel förskaffat sig ingång i gård, hus, rum eller fartyg,

eller

3. med våld eller list öppnat skåp, kista, skrin eller annan förvaringspersedel, som med lås, försegling eller annat dylikt stängsel tillsluten var, utan att den borttaga; varde, der tillgrepp ej sker, *för inbrott*, dömd till straff, som i 1 § för stöld utsatt är.”

För vår tids människor gör ju denna ängsliga noggrannhet i beskrivningen av inbrottet närmast ett löjeväckande intryck. Men noggrannheten hade i dåtidens ögon sina goda skäl. Man hade sedan några decennier accepterat upplysningsidéernas s.k. legitimitetsprincip, upptagen i den stora lagkommitténs förslag till ”allmän kriminallag”. I detta sammanhang innebär principen en kategorisk regel ”inget straff utan lag” (nulla poena sine lege). Inga gärningar får bestraffas än sådana, som straffbelagts i lag. Tidigare kunde en domare bestraffa det han ansåg straffvärt utan stöd av lag. När man till på köpet upptagit idén med strafflatituden, som domaren själv förfogade över, framstod det som så mycket viktigare att i rättssäkerhetens namn noga beskriva de bestraffade gärningarna.

Kasuistikens detaljer hade man fått hjälp med genom den stora lagkommitténs text, som alltså sökt ledning i Code Pénal och den bayerska strafflagen. Den ingå-

135 En översikt över reformerna finns hos Per-Edwin Wallén: *Svensk Straffrättshistoria*, 1973, s. 5 ff. och 21 ff.

ende kasuistiken var i själva verket en allmän europeisk företeelse. Själva tekniken med de nästan otroligt detaljerade gärningsbeskrivningarna syftade både till att skydda rättssäkerheten och att underlätta för polis, åklagare och domare att genomdriva lagstiftarens intentioner i straffrättsskipningen.

I längden blev naturligtvis en sådan teknik ohanterlig. Under 1900-talet skulle man på den europeiska kontinenten, där man till skillnad från England konsekvent arbetade med lagstiftningen som redskap, komma att övergå till en s.k. syntetisk metod. I den svenska brottsbalken av år 1962, sades det t.ex. om stöld helt enkelt att "den som olovligen tager vad annan tillhör med uppsåt att tillägna sig det, dömes, om tillgreppet innebär skada, för stöld ...".¹³⁶

Beträffande brottets subjektiva sida, dvs. gärningsmannens viljeinriktning, byggde 1864 års strafflag på skuldidén. En gärningsman kunde inte dömas till straff om han var utan skuld, t.ex. på grund av sinnessjukdom. I konsekvensens namn ledde skulddoktrinen till att en gärningsman i åldern 15–18 år eller förminskat tillräknelig på grund av sitt sinnestillstånd inte kunde anses vara fullt ansvarig för begångna brott. Han kunde därför få lägre straff än vad han eljest skulle ha fått.

Dessa regler i 1864 års lag stod i överensstämmelse med den även på kontinenten härskande straffteorien, utformad av den s.k. klassiska straffrättsskolan.¹³⁷ För denna var ju fortfarande den brottsliga gärningen och brottslingens skuld avgörande. Det skulle dröja till århundradets slut innan de nya sociologiska reformförslagen mer djupgående påverkade den svenska eller över huvud taget den europeiska strafflagstiftningen.

Fram till brottsbalkens antagande år 1962 (den trädde i kraft den 1 januari 1965) tillkom reformerna av straffrättens allmänna del och av brottskatalogen genom speciella reformer. Genom den industriella revolutionens verkningar inom det ekonomiska livet blev det naturligt att omvärdera de centrala förmögenhetsbrotten. Reglerna om tjuvnadsbrottet moderniserades år 1890 och straffet mildrades i åtskilliga fall. Däremot skärptes straffen för de genom det ekonomiska livets utveckling alltmer aktuella brotten "bedrägeri, förskingring och trolöshet mot huvudman". Nu var också tiden inne att radikalt minska straffet för barnamord, som ännu i slutet av 1700-talet ansågs som ett av de grövsta brotten.¹³⁸

Straffverkställigheten

Under 1800-talet reformerades också verkställigheten av huvudstraffen – straffarbete och fängelse – kontinuerligt, i stort sett enligt samma principer som i England

¹³⁶ Den syntetiska metoden innebär att man ger generella objektiva och subjektiva rekvisit. Domaren får sedan passa in gärningen i beskrivningen. Tekniken är mer flexibel men också svårare att tillämpa, eftersom de givna normerna bygger på mer abstrakta tankegångar. Den förutsätter i själva verket en högt utvecklad intellektuell nivå hos polisen – den första instansen i det maskineri som skall sortera de eventuella brottsliga gärningarna.

¹³⁷ Se ovan, s. 65 och 125 f.

¹³⁸ Gustaf III hade förgäves försökt avskaffa dödsstraffet för barnamord vid riksdagarna 1779 och 1786. Men motståndet i ständerna, särskilt i prästeståndet, var för starkt.

och på kontinenten. Jämför man de faktiska förhållandena i de svenska fängelserna med t.ex. de i Tyskland och England framstår dock de svenska anstalterna och behandlingen där som väsentligt mer humana.¹³⁹

En olycklig utveckling var emellertid även i Sverige den envishet med vilken man skärpte cellstraffet, alltså frihetsstraff i ensamcell. Det allmänt accepterade Philadelphiasystemet med dess till religiös omvändelse syftande straff i ensamcell upptogs år 1857 och utvecklades genom en förordning av år 1873.¹⁴⁰ Den bestämde att straffarbetsfånge, som dömts till mer än två års straffarbete skulle avtjäna 1/6 av tiden i enrum, dock högst 12 månader. År 1892 gick man ett steg längre. Nu skulle fångar som dömts till straffarbete i högst fyra år avtjäna hela straffet i enrum men med ett års avdrag. Den som dömts till mer än fyra år skulle börja med tre år i enrum. År 1896 bestämde man slutligen att straffarbetet skulle avtjänas i cell, om straffet inte översteg tre år. Var det utdömda straffet längre skulle cellstraffet vara i tre år. Man hade alltså ett minimistraff för grövre brott på *tre år i ensamcell*.

Någon verklig kriminologisk forskning låg inte bakom dessa reformer – eller ens cellstraffet över huvud taget. I själva verket var systemet ett jättelikt experiment. Man trodde att ensamcellen skulle leda till självrannsakan hos fången och fängelseprästernas insatser till en religiös frälsningsprocess.¹⁴¹ Framför allt ville man genom straffet i ensamcell förhindra den "kriminella smitta" fångarna emellan, som under massfängelsernas tid fått så olyckliga följder.

Experimentet misslyckades trots alla välmentade föresatser vid byggandet av cellfängelserna och utformandet av föreskrifterna för straffverkställigheten. Man hade inte räknat med isoleringseffektens förslöande verkningar på fångarnas själliv. Psykologin var ännu en outvecklad vetenskap. I regel var dessa brottslingar människor, som saknade intellektuella eller känslomässiga inre resurser för en omvändelse till ett laglydigt liv i en hård social miljö. På dem verkade cellstraffet i stället så nedbrytande att de antingen kom ut farligare än förr eller så passiviserade att de var hjälplösa ute i samhället med dess tvång till självdisciplin och aktivitet.

Genom 1906 års modernisering av straffrätten tillkom också två institut som däremot hade framtiden för sig, nämligen den villkorliga frigivningen och den vill-

139 Howard, a.a., ger en mörk bild även av de svenska fängelserna i slutet av 1700-talet. Men förhållandena torde ha förbättrats avsevärt i Sverige genom 1798 års förordning om fångars behandling, troligen tillkommen under inflytande just av Howards betydelsefulla och allmänt spridda arbete. Se även Gunnar Rudstedt: *Långholmen, Spinnhuset och fängelset under två sekler*, 1972.

140 Kring systemet fördes en häftig debatt, se Inger, a.a., s. 93 ff.

141 Oscar I hade redan som kronprins visat stort intresse för straffrättsreformen. Han utgav år 1840 en bok *Om straff och straffanstalter*, som blev vida spridd som *Gula boken* efter sitt omslag. Där skrev han bl.a. om den andliga vården vid fängelserna:

"Fångens religiösa undervisning är den säkraste grundval på hvilken all förbättring måste stödja sig, den rot ur hvilken all pånyttfödelse måste utgå, för att äga friskhet och bära goda frukter. Den förutan är all yttre förändring i fångens uppförande endast hyckleri... Brottslingen, i sin ensliga boning, öfverlemnad åt qvalfulla minnen och mörka betraktelser, bör inse sin själasörjare som ett fridens budskap, *en medlare mellan ångern och himmelen*." Cit. efter Inger, a.a. s. 134 f.

korliga domen.¹⁴² Båda finns än i dag och är av stor betydelse, medan cellstraffets idé sedan länge anses förfelad. I det historiska perspektivet framstår cellstraffet som det – tillsvidare – sista försöket att i stor skala mobilisera kristendomen och kyrkan såsom redskap i kriminalpolitiken.

Den villkorliga frigivningen hade långt tidigare praktiserats i många europeiska länder, oftast utan stöd eller reglering i lag. I mitten av 1800-talet utvecklades på Irland det s.k. irländska progressiva systemet, där fångar vid gott uppförande fick avancera i klasser med allt bättre behandling. Systemet avslutades med just villkorlig frigivning. Den villkorliga domen hade, som i lag reglerat institut, sitt upphov i England och USA. Där innebar det att brottslingen släpptes fri efter rannsakan och fick behålla friheten så länge han inte förverkade den genom dåligt uppförande eller brott.

Institutet kallades från början "pardon" – här närmast förlåtelse. På den europeiska kontinenten upptogs idén i en annan form. Dom på frihetsstraff avkunnades, men den skulle inte verkställas om den dömda skötte sig under en prøvotid – i Sverige tre år. Till dessa reformer i den sociologiska skolans anda hade också tillkommit en lag om tvångsuppfostran av minderåriga förbrytare. Den stod också i god överensstämmelse med den s.k. klassiska straffrättsskolan, eftersom den minderåriga ansågs ha *mindre skuld* till sitt brott.

Det frihetsstraff, som under 1800-talet utvecklades i Sverige, skilde sig radikalt från straffformerna under tidigare århundraden.¹⁴³ Då tillämpade man främst straffarbete förlagt till fästningar och gruvor eller andra ställen där man behövde tvångsvis anskaffa folk, t.ex. flottans ankarsmedjor. Arbetet var hårt, disciplinen sträng och mathållningen i regel usel. Man använde också ett fängelsestraff, dvs. inspärning utan tvång till arbete, ofta som ersättning för kroppsstraff och då i form av fängelse på vatten och bröd. I realiteten var detta ett kroppsstraff – 28 dagar på vatten och bröd räknades som likvärdigt med dödsstraff. Fången dog helt enkelt av undernäring.

Tanken att "allt straff skulle vara till förbättring" framförd i Olaus Petris domarregler liksom i straffrättsdoktrinen, hade fått föga effekt i verkligheten före upplysningsrörelsens genombrott under slutet av 1700-talet. Då började man ta fasta på idéerna från England och Holland, där man redan under 1600-talet utvecklat ett tukthusstraff i förbättringssyfte. Men förbättringen var inte avsedd att vara djupgående. Genom hårt arbete och sträng disciplin, med hotet om prygel och inspärning i mörk cell ständigt hängande över fången, skulle man i tukthuset "driva djävulen ur kroppen på honom". Hans onda och brottsliga vilja skulle brytas av den hårda behandlingen.

142 Se Häthén, a.a., s. 280 ff.

143 Framställningen ovan bygger väsentligen på Gunnar Rudstedts arbete, *Långholmen, Spinnhuset och fängelset under två sekler*, 1972. Torsten Eriksson: *Kriminalvård, Idéer och Experiment*, 1967, samt Sigfrid Wieselgren: *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar*, 1895.

Långholmen

När man i Stockholm år 1724 öppnade "spinn- och rasphuset" på Långholmen, fram till mitten av 1900-talet Sveriges största och viktigaste fängelse, var det också under inflytande av de kontinentala idéerna. Anstalten var avsedd för både män och kvinnor, männen skulle raspa, dvs. klyva bresiljetråd till färgämne och kvinnorna skulle spinna garn. Till att börja med användes anstalten för både brottslingar och lösdrivare. Det senare begreppet omfattade alla som saknade "laga försvar", dvs. var egendomslösa eller utan tjänst. En sådan "försvarslös" kunde godtyckligt tas ut till krigstjänst eller arbete på kronans anläggningar.

Anstaltens syfte markerades åren 1825 till 1848 med beteckningen "Södra korrektionsinrättningen". Det senare året infördes också en styrelse över rikets fängelser och arbetsinrättningar. Då fanns dessutom spinnhusen i Norrköping och Göteborg samt arbetsinrättningen i Vadstena. År 1826 delades fångarna i Stockholm upp på två anstalter, varav Långholmen reserverades för män, till ett beräknat antal av 580.

De nya idéerna gjorde sig också gällande i själva byggnadsprinciperna. Den stora lagkommittén hade år 1815 utgivit ett betänkande om straff- och korrektionsanstalter, som man efter förmåga följde. Tanken var ursprungligen att man skulle inreda ett större antal ensamceller i byggnaden, men det blev för dyrt, man fick nöja sig med 129. Där började alltså tillämpandet av de nya principerna, dvs. Auburn- och framför allt Philadelphiasystemets idéer om ensamcellerna, som fångvårdens främsta medel till förbättring. Förhållandena på Långholmen, så som de bestod till det första världskriget liknade i hög grad de i motsvarande anstalter i Nordeuropa och i England. Som vi skall få se var dock behandlingen av fångarna i Sverige betydligt mer human än t.ex. i England.

Cellstraffmiljön fick redan från början en prägel av ett militärt system. Vaktmanskapatet var i regel utbildade till soldater, de skulle två gånger i månaden ha gevärsexercis, cheferna var lägre officerare. Rekryteringen av chefspersonalen skedde på ett sätt som påminde om Englands, där fängelsecheferna ofta togs från ingenjörstrupperna. I Sverige togs de i flera fall från kronans tvångsarbetsinrättningar, varav det fanns åtskilliga.

Anstalten var också till sitt yttre militärt bevakad av trupp från mellansvenska regementen, ofta från Södermanlands regemente, en bevakning, som bestod ända fram till 1915.

Men de militära metoderna hjälpte föga. Ordningen var under långa perioder dålig, med mindre eller svårare myterier som vanlig företeelse. Framför allt verkade det dagliga fylleriet nedbrytande på både fångar och vaktpersonal. Fångarna utvecklade en storartad uppfinningsförmåga i att smuggla in brännvin till förstärkning av den icke obetydliga dagliga ransonen i bespisningen.

Jämför man något för fångarna så viktigt som mathållningen, med vad en vanlig arbetskarl kunde få hålla till godo med finner man att fången hade det mycket bättre. Fången fick kött eller fläsk varje dag och därtill en liten ranson smör. En förkämpe för humanare straffmetoder – bl.a. ursinnig motståndare till dödsstraf-

fet – var justitierådet Knut Olivecrona, som dock protesterade i ett arbete av år 1872 mot den i hans tycke alltför generösa fängskosten. Resultatet blev att smör-ransonen drogs in!

Från 1848–1885 kallades anstalten på Långholmen "Straff- och arbetsfängelse", efter 1885 "Centralfängelse". Beteckningen och dess ändringar hade ingen större betydelse. Anstalten var, liksom ett stort antal andra, som uppfördes efter mitten av 1800-talet, ett cellfängelse. Vid nämnda tidpunkt varierade fångarnas antal mellan 550 och 637.

Visserligen tillkom under 1800-talets senare del möjligheter till utbildning genom en skola på fängelset, och den religiösa verksamheten bland fångarna blev mer omfattande. Dylika reformer var ett led i förbättringsprincipen, och man hoppades mycket på dem. Å andra sidan var personalen fram till 1860-talet usel till kompetens och karaktär. De var rätt och slätt fångvaktare med prygel och mörk cell som fruktade disciplinära medel.

Fängelset var också fruktat av ett fundamentalt skäl – de svåra psykiska lidanden som cellstraffet innebar. Det finns gott om vittnesbörd om hur fångarna upplevde isoleringen. Ännu på 1890-talet fungerade cellstraffet i Sverige liksom i England närmast som en terroristisk avskräckningsmetod trots alla humanitära förhoppningar.

En fånge skrev härom:

"Cellstraffet är allmänt fruktat bland fångarna. Det är det förskräckligaste straff som kan drabba en lagdömd förbrytare. Alla bäva härför och det är inte så mycket att undra på. Cellstraffet är en sannskyldig tortyr för både kropp och själ. Den beständiga ensamheten och den oavlätliga vistelsen innanför de hårda och kalla stenväggarna gör en formligen sjuk."

I Sverige tillträdde år 1885 Sigfrid Wieselgren som generaldirektör för fångvården. Han stannade till sin död år 1910. Wieselgren var en ytterst samvetsgrann och välmenande fångvårdschef, men hade ingen klar föreställning om cellstraffets verkningar. Han var en närmast fanatisk anhängare av detta straff. Liksom i England förvärrades alltså straffet i cellfängelserna genom en välmenande men oförstående fängelsechef. Du Cane i England skapade ju ett terrorsystem, därför att han trodde på disciplinens makt. Wieselgrens envisa hävdande av sina föreställningar om cellstraffets överlägsenhet över varje form av gemensamhetsfängelse gjorde att han lyckades utsträcka straffformens tillämpning. Man får intrycket att hans ovilja mot gemensamhetsstraff berodde på att han i likhet med många andra förläst sig på John Howards berömda anklagelseskrift mot 1700-talets fängelseväsen. När det föreslogs att man skulle införa arbete på jordbrukskolonier, som ju måste ske i gemenskap, blev Wieselgren rasande. Han förklarade rentav i ett föredrag år 1908 inför Svenska fångvårdssällskapet "Om reaktionära strävanden ifråga om vårt straff- och fångvårdssystem" att de nya idéerna om jordbruksarbete för fångar, närmast kommande från Tyskland, *till sin innebörd var reaktionära.*

Till bilden av Wieselgren bör läggas det faktum att han vid riksdagen år 1892 lyckades förhindra prygelstraffets avskaffande med motiveringen att det var det enda effektiva medlet mot de mest svårhanterliga fångarna. Några år efter Wieselgrens död övergavs cellstraffet efter gradvisa uppluckringar. Man hade då blivit medveten om att de långa cellstraffen genom fukten, kylan och bristen på motion ledde till spridning av tidens gissel – tuberkulosen – liksom till sinnessjukdom.

Ett tvivelaktigt framsteg var det när man år 1812 införde det irländska klasssystemet med dess progressiva skala. Fångens uppförande kunde efter hand leda till uppflyttning i allt högre klasser med större privilegier. Dessa var dock blygsamma. Tidigare hade man haft en klassindelning efter t.ex. begångna brott. Nu fick en fånge i första klassen (den lägsta) köpa s.k. premievaror, t.ex. vitt bröd och tuggtobak, i mycket begränsad utsträckning. Därtill fick fången läsa Nya Testamentet och någon andaktsbok samt skriva och motta *ett* brev i månaden. Uppflyttning i andra klassen – efter i bästa fall tre månader – gav större tillgång till premievaror, rätt att läsa andra böcker än de s.k. cellböckerna, inneha almanack och en mindre spegel. Han fick därtill sända två brev i månaden. De två högsta klasserna kunde bara uppnås av livstidsfångar. De blygsamma förmånerna där utsträcktes bl.a. till att ha en stol med ryggstöd.

Att man redan på 1850-talet började tvivla på cellstraffets effektivitet visar en debatt kring fångvården med förslag bl.a. om att sätta fångarna till uppodling av nya marker eller rentav ordna så att de kunde deporteras till Australien! Man hade tydligen fått kännedom om det engelska deportationsstraffets fördelaktiga verkningar.

Sammanfattningsvis erbjuder det storartade och kostsamma experimentet i Sverige med cellstraff efter Philadelphiasystemet, liksom i England, ett av historiens klassiska exempel på välmenande men misslyckade reformer.

Varför misslyckades reformen? Det behövs inga djupgående sociala eller psykologiska analyser för att en eftervärld skall förstå det. För det första överskattades fängelsepredikanternas möjligheter att använda isoleringsmiljön till en framgångsrik religiös psykoterapi. För det andra uppfattade man inte i tid att isoleringen med det mördande tråkiga arbetet i cellen med att repa drev eller klistra tändsticksaskar, det senare en mycket vanlig arbetsform, ödelade fångens fysiska och psykiska hälsa. Den korta och ensamma promenaden på rastgården under en halvtimme om dagen var otillräcklig som motion för människor, som i regel sedan barndomen varit vana vid hårt kroppsarbete. Ensamheten var förmodligen det värsta av allt. 1900-talets fångvård, senare kallad kriminalvård, skulle komma att få andra utgångspunkter och andra fundamentala bedömningar som grundval.

Poliskammaren i Stockholm

Med inrättandet av poliskammaren i Stockholm som ett led i Gustaf III:s stora polisreform år 1776 fick Sverige en fast central organisation för polisväsendet i

Stockholm.¹⁴⁴ Den skulle komma att i grund förbättra de polisiära förhållandena där och efterhand bli en förebild för motsvarande institutioner i flera av de större städerna i landet. På landsbygden skulle det länge komma att förbli vid grundorganisationen från 1634 års regeringsform med landshövdingarna såsom ledare för den lokala polisen – kronofogdar, kronolänsmän och fjärdingsmän.

Ett i slutet av 1700-talet arbetande polisväsen i en större stad – framför allt då i en huvudstad – hade stora och svåra uppgifter även i ett land, som ej längre var att räkna till de europeiska stormakterna. Dessa uppgifter föll väsentligen inom tre skilda polisiära områden: det kriminalpolitiska, det ordningspolitiska och det säkerhetspolitiska.

Minst bekymmer (men mest arbete) gav det kriminalpolitiska. Brottsligheten i en för tidens förhållanden relativt stor stad som Stockholm – på 1770-talet ca 65 000 invånare – var en allvarlig belastning. Men ingen väntade sig att polisen med sina blygsamma ekonomiska och personella resurser skulle kunna hålla nere morden, dråpen och stölderna genom ett aktivt spaningsarbete. Man fick nöja sig med patrulleringar. Det ansågs fullt tillräckligt om brotten bekämpades genom uppmuntrande av angiveri och genom ingripande mot uppenbara brott. Det skulle dröja nära ett sekel innan man i Sverige fick behov och möjligheter att organisera en detektiv polis efter engelskt och franskt mönster. När den kom fick den emellertid ett gott anseende.¹⁴⁵

Den ordningspolitiska uppgiften, dvs. att upprätthålla den allmänna ordningen på gator och torg kunde polisen till nöds lösa under vardagliga förhållanden. Men vid större oroligheter eller upplopp var polisen hopplöst otillräcklig, och militär måste sättas in. Det hände att även den misslyckades. Särskilt väckte det s.k. Fersenska mordet år 1810 allmän förfäran. Riksmarskalken Axel von Fersen d.y. blev ihjälslagen av pöbeln under kravallerna i samband med kronprinsen Karl Augusts begravning. Den fåtaliga polisen hade visat sig skrämmd till passivitet, och militären, som saknade både behjärtad ledning och ammunition (!), hade inte varit mycket bättre.

Till efterdyningarna av den franska revolutionen hörde även i Sverige en rädsla för att utmana "folket". Mot denna bakgrund är det inte förvånande att man även i Sverige upptog de idéer från Frankrike, som vid samma tid slog igenom i Italien och Spanien, nämligen att sätta upp en militärt organiserad och beväpnad polis, ett gendarmeri. En sådan polis tillkom också i Stockholm i samband med en allmän reform av polisväsendet år 1835.¹⁴⁶ Denna nya "militärkår" bestod av en

144 Nils Staaf: *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*, 1950, s. 41 ff. Staaf framhåller med rätta, s. 53, att "likheten mellan polisorganisationen i denna stad" (Paris) "och den som skapades genom 1776 års polisreform, är i flera hänseenden slående". Förmedlare hade först varit Nicodemus Tessin d.y. (s. xx ovan) och senare underståthållaren von Axelson, som år 1774 på uppdrag av antingen Gustaf III själv eller överståthållaren Carl Sparre utarbetade ett förslag till en hemlig spionpolis efter franskt mönster. Hur långt detta förslag förverkligades vet man inte; av uppenbara skäl finns inga dokument eller kostnadsredovisningar härom bevarade.

145 Anners, *Från lagtolkning till lagstiftning, Högsta domstolen och godtrosförvärven*, 1989, s. 112 f.

146 Staaf: a.a. s. 373 ff. Vid redogörelser för Stockholmspolisens historia följer jag i huvudsak Nils Staafs mycket omfattande och detaljerade arbete.

chef, 2 subalternofficerare, 10 underofficerare, 10 korpraler, 3 profosser (här ungefär straffverkställare), 4 trumslagare och 240 soldater, alltså en icke föraktlig styrka. Militärkåren skulle också fungera som brandkår, vilket blev ett sätt att finansiera den. När överståthållaren avgav sin rapport om kårens rekrytering och mönstring kunde han uttala sin tillfredsställelse både över dess personaluppsättning och dess i exercisen (även med brandsprutorna) visade kompetens. Militärkåren hade också fått en väsentligt bättre avlöning än den gamla stadsvakten.

De ordningspolisiära och kriminalpolitiska problemen hängde samman. Både brandrisken och de mycket vanliga nattliga inbrottsstölderna, som ofta föranledde klagomål från borgerskapets sida hos myndigheterna, skapade ett behov av en effektivare nattlig patrullering – egentligen stadsvaktens urgamla och ursprungliga uppgift.

Militärkåren – ett svenskt gendarmeri

1835 års polisreform innebar att stadsvakten ombildades till en militärkår och att brandvakten avskaffades, alltså en koncentration av uppgifterna som ledde till en förenklad organisation. Så långt var reformen ett framsteg; man fick en skärpt bevakning både mot brand och stölder.

Men uppgiften att upprätthålla ordning och lugn i huvudstaden hade också en inrikespolitisk sida. Under 1830-talet skärptes motsättningarna mellan Karl Johans regering och den liberala oppositionen. Sommaren och hösten 1838 ledde detta till upplopp och andra oroligheter. Regeringen lät åtala en oppositionsjournalist, Crusenstolpe, för hans smädliga skrifter. Han hade emellertid en stark opinion på sin sida, där både seriösa politiker och gatans pöbel förenade sig i ansträngningar att undergräva regeringens ställning i opinionen.

Liksom överallt annorstädes i Europa hade det vid denna tid växt fram en talrik och upprorisk klass av "samhällets olycksbarn" – lösdrivare och mer eller mindre kriminella, som det var lätt att uppvigla. Till dem sällade sig ofta oppositionella ur de lägre köpmanna- och hantverkarskikten. Om sedan inflytelserika oppositionella tidningar blåste under flammorna, kunde oroligheter snabbt växa till upplopp och rentav till revolutionära uppror. I Sverige uppstod icke sådana kravaller, som under februarirevolutionens period år 1848 i Paris, Berlin och Wien. Likväl var kravallerna år 1838 allvarliga nog.¹⁴⁷ Stora människomassor hade samlats utanför Svea Hovrätts lokaler när domen över Crusenstolpe skulle läsas upp och en del av demonstranterna, som trängt in i hovrättssalen, gav högljudda uttryck för sitt missnöje med domen och sitt förakt för domstolen. När

147 Om de ekonomiska och sociala bakgrunderna till brottslighetens utveckling under 1800-talet, se Birgit Peterson: *Den farliga underklassen, Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, 1983; Johannes Knutsson: *Skördarna och deras inverkan på 1800-talets stöldbrottslighet*. Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap, nr 2, 1985; Hans von Hofsten: *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalistik 1750-1984*. Skriftserie utgiven av Statistiska Centralbyrån, nr 18, 1985; BRÅ Rapport 1982:3; Åke Daun: *Samhällsförändringar och brottslighet, 1978, samt för hela perioden 1600-1840*, Jan Sundin: *För Gud, Staten och Folket, Brott och Rättskipning i Sverige 1600-1840*, 1992.

man trodde att Crusenstolpe skulle föras från stadshushäktet till Vaxholms fästning, där han skulle avtjäna sitt straff, uppkom svårartade tumult. Militären ansåg sig tvungen att skjuta skarpt. Två personer dödades och fem blev svårt sårade.

Den då tjänstgörande överståthållaren, Jakob Wilhelm Sprengtporten, som var en man med liberala och humanitära tänkesätt hade försökt undvika blodsutgjutelse och över huvud taget varit försiktig i sin politik. Så ådrog han sig också Karl Johans starka ovilja, och kände sig tvingad att begära avsked.

Hela sommaren 1838 blev orolig i Stockholm med ideliga upplopp och uppträden. Men i regel lyckades myndigheterna förhindra allvarligare sammanstötningar. När situationen blev verkligt allvarlig kallade man nämligen in militär från stadens garnison.

Polisen hade alltså visat sig otillräcklig för att ensam svara för ordningens upprätthållande. Än tydligare blev detta under 1840-talet, då ofta återkommande, större eller mindre orosrörelser gjorde staden osäker.

Den allmänna oron i Europa kom till utbrott i Sverige i mars 1845. Liksom åtta år tidigare förenade sig en seriös politisk opposition, som framför allt krävde en representationsreform, med gatans parlament i massdemonstrationer. Ett nytt politiskt inslag hade tillkommit, nämligen oron hos hantverkare och arbetare för den förestående liberala näringsfrihetsreformen. De fruktade att den skulle leda till arbetslöshet.

Den politiska oron och spänningen ledde så till de s.k. massoroligheterna den 18 och 19 mars, som efterhand dämpades. Trots att Oscar I och hans söner försökte uppträda som medlare blev läget den 19 mars så allvarligt att trupperna öppnade eld mot folkmassorna, varvid ett större antal personer dödades eller sårades.

Händelserna under dessa upprörda dagar i Stockholm fick följder, som påminner om den s.k. Peterloomassakern i England. Denna dramatiska händelse ledde ju till den stora polisreformen i London år 1829, varigenom "Metropolitan Police" tillkom. I Stockholm hade överståthållaren år 1847 tagit initiativ till en total reform av polisväsendet. Han föreslog att man skulle rådfråga andra länders lagstiftningar och institutioner. Frågan utreddes också och ledde bl.a. till något så nödvändigt – och ovanligt – som förbättrade polislöner jämte kostnadsbidrag för hyra och kläder. Förut hade Stockholmspolisen, liksom dess motsvarighet i andra länder, lidit stort men av alldeles otillräckliga löner och kostnadsersättningar.

Reformen, som genomfördes i Stockholm år 1850, innebar att militärkåren – det svenska gendarmeriet – upplöstes och att nattbevakningen övertogs av polisen. Därmed hade man till sist fått en enhetlig organisation av polisväsendet.

När man utarbetade principerna för den nya enhetliga polisorganisationens finansiering utgick överståthållarämbetet från att polisen var en statsinstitution. Ett stöd härför var att polisen under länsstyrelserna i det väsentliga betalades av staten. Därför borde staten betala åtminstone hälften av kostnaderna för polisen. Den andra hälften skulle då staden betala ur speciella kassor, som av tradition använts för detta ändamål.

På den punkten blev det naturligtvis en dragkamp mellan staten och staden,

som slutade med en kostnadsdelning. Konflikten löstes, som vanligt, på allmänhetens bekostnad genom införandet av en "brännvinsminuteringsavgift", alltså en utskänkningsskatt på brännvin. Med dåtidens enorma konsumtion av sprit var en dylik skatt en säker och givande inkomstkälla för det allmänna, även i andra länder, t.ex. Ryssland, använd för att betala polisiära utgifter.

I det mesta byggde reformen på inhemsk grund. Man försökte visserligen följa det goda uppslaget att hämta råd och ledning från utländska polisorganisationer och fängelseinstitutioner. År 1849 skickade man en notarie i fångvårdsstyrelsen, Carl Olof Brink, för att studera Englands fängelser och "om sådant kunde medhinnas" även polisväsendet.

Som synes ansåg man fängelseväsendet vara viktigast. Men Brink hann inte studera även polisen. Han fick då ytterligare reseunderstöd på uttryckligt villkor att han till överståthållaren inkom med en fullständig berättelse om polisen i England. Brink kom hem i juli 1850 och skrev en berättelse, sedermera tryckt år 1851, som han daterade november 1850. Han hade skyndat sig så mycket som möjligt för att få fram utredningen så att den skulle kunna bli till nytta för polisreformen. Men därav blev intet – denna gång. Reformen var redan genomförd, när Brinks utredning blivit färdig.

I ett hänseende kan man förmodligen spåra ett utländskt, närmare bestämt engelskt inflytande, nämligen ifråga om beväpningen. "Militärkåren" hade haft sedvanlig infanteribeväpning, alltså gevär och kort sabel. För polisbefälet bibehölls sabeln, men de meniga polismännen blev i stället försedda med batonger ("korta stavar"). Man följde alltså samma princip som i London, nämligen att ha en civil och i huvudsak obehäpnad polis.

Likheten med Londonpolisen gick ända till smärre praktiska detaljer. Stockholmspolisen utrustades med harskramlor liksom polisen i London för att kunna påkalla inbördes hjälp. Senare förbättrades denna utrustning i Stockholm genom att man efter engelskt mönster införde visselpipor som signalmedel.¹⁴⁸ Det säger något om Stockholmspolisens blygsamma ekonomiska resurser att när man skulle anskaffa dessa nya vapen i kampen mot brottsligheten skedde detta genom att man från London inköpte ett större parti begagnade visselpipor.

Något inflytande på klädsel och annan utrustning fick emellertid inte den engelska förebilden. Under senare delen av 1800-talet växte i stället det tyska inflytandet starkt på detta liksom på samhällets nästan alla områden. Särskilt tilltog detta tyska inflytande efter Preussens seger i det fransk-tyska kriget 1870-71 och därmed tillkomsten av det andra tyska kejsarriket. Den svenska polisen blev till det yttre mycket lik den tyska – likadan uniform med pickelhuvor och kort polis-sabel.

I sitt praktiska arbete blev polisen också mer kontinental med fasta vaktkontor och fast patrullering. Att detta inverkade fördelaktigt på den allmänna ordningen liksom säkerheten till liv och egendom visar utvecklingen i Stockholm under tiden fram till det första världskriget.

148 Se ovan s. 69.

Den första säkerhetspolisen i Sverige

Till de kriminalpolitiska och ordningspolitiska problem, som man ville lösa med 1776 års polisreform i Stockholm, kom en annan polisiär uppgift, nämligen den säkerhetspolitiska. Denna uppgift gällde först och främst bevakningen av den inrikespolitiska oppositionens eventuella olagliga kampmetoder, alltså förberedelser för uppror eller våldsdåd riktade mot regimen, främst då naturligtvis mot kungen.

Men även bevakningen av utländskt spionage liksom över huvud taget utländsk inblandning i svenska inrikespolitiska förhållanden behövde organiseras och finansieras bättre. Genom freden i Nystad hade Ryssland "garanterat" den svenska författningen, vilket gav ryssarna rätt att blanda sig i svenska politiska förhållanden. Detta användes av de ryska ambassadörerna som tackning för olika former av påverkan på den svenska politiken, t.ex. genom bestickning av svenska politiker. Under "frihetstiden" använde sig alla stater, som ansåg sig ha ett särskilt intresse av att påverka den svenska politiken av ibland tämligen långtgående infiltration i det svenska partiväsendet liksom i den svenska förvaltningen. Under Gustaf III:s tid var särskilt den ryska ambassadören Razumovski skicklig och framgångsrik. Mutor och propaganda användes flitigt för att tränga in i det svenska politiska livet. Metoderna var allmänt använda i europeisk politik sedan 1600-talet och ledde på 1700-talet till uppkomsten av hemliga politiska polisorganisationer, som bekämpade den utländska infiltrationen med underrättelsetjänst och straffrättsliga åtgärder – icke sällan av tämligen terroristisk karaktär.

I Sverige var kungamaktens främsta vapen en inrikes underrättelsetjänst ledd av polismästaren Henrik von Sivers, adlad Liljensparre, i nära kontakt med Gustaf III. Liljensparre opererade med ett nät av spioner, som efter tidens sed rekryterades både bland tjänstefolk och ståndspersoner som kommit på dekis, liksom naturligtvis bland politiskt oppositionella.

Han lyckades emellertid inte i tid klarlägga den stora sammansvärjning mot Gustaf III, som ledde till mordet på denne. Men han lyckades snabbt finna gärningsmannen, ryttmästaren Anckarström, och få honom att bekänna. Liljensparres polisiära teknik var för tidens förhållanden högt driven. Anckarström hade slängt ifrån sig sina pistoler på Operans golv efter skottet. Liljensparre kallade upp stadens pistolsmeder på poliskammaren och visade dem pistolerna. En av dem kände igen en pistol, som han nyligen reparerat åt just Anckarström. Därefter ledde Liljensparre förhören med Anckarström och andra uppspårade sammansvärjarna med sådan skicklighet (och hänsynslöshet) att hela sammansvärjningen kunde rullas upp. Den dödligt sårade Gustaf III:s vädjanden om humanitet och brodern hertig Karls eftergivenhet ledde till att endast Anckarström avrättades. De många övriga slapp undan med landsförvisning eller fängelsestraff. Hade lagens ord följts hade resultatet blivit ett veritabelt blodbad.

Även under förmyndarregimen för Gustaf IV Adolf och under dennes egen regim fick säkerhetspolisen, ledd i hemlighet från poliskammaren, stor betydelse. Ett verkligt uppsving fick den under Karl XIV Johan, som var van vid en hemlig

fransk polis. Karl Johan var av naturen misstänksamt lagd, och han hade onekligen anledning att vara på sin vakt i ett land, där en företrädare på tronen nyss avsatts med våld och dennes fader mördats. Under Karl Johan följdes den kontinentala sedvanan enligt vilken det ålåg huvudstadens styresman, i Sverige överståthållaren, att vid föredragning varje morgon hålla monarken underrättad inte bara om sådana politiskt intressanta tilldragelser, som framgick av öppet material, t.ex. officiella dokument, böcker och tidningspress, utan också om vad som rapporterats av spionväsendet. Praxis fick en särskilt förtrolig prägel av att Karl Johan älskade skvaller av mer eller mindre intim karaktär. När så småningom en överståthållare visade sig mindre intresserad av att tillhandahålla kungen godbitar ur stadens politiska eller personliga skandalkrönika, blev det vanligt att polismästaren själv kom till kungen på kvällarna för att rapportera. Han fick dock gå in bakvägen på slottet till Karl Johans sängkammare.

Den säkerhetspolitiska uppgiften blev av mindre betydelse efter Karl Johans död år 1844. Vid den tiden hade Sveriges ställning efter förlusten av Finland stabiliserats. Sverige var både i egna och andras ögon en stat av andra rangen. Dess militära resurser och politiska inflytande föranledde inte annat än undantagsvis något större behov av uppmärksamhet från de europeiska stormakternas under rättelsetjänst. Därtill kom att Sverige, sedan dess ställning konsoliderats genom Karl Johans försiktiga utrikespolitik, efterhand byggde upp en allt fastare neutralitetstradition. De inrikespolitiska förhållandena var inte heller sådana vid mitten av 1800-talet att man – som fallet var femtio år tidigare – hade behov av en mot den politiska oppositionen riktad säkerhetstjänst. I Sverige förberedde man en riksdagsreform. För den sakens skull behövde man inte spionera på varandra, och dynastin Bernadotte var fast etablerad i Sverige.

Med 1866 års riksdagsreform försvann också den dittills viktigaste anledningen till social oro. Så länge representationsfrågan inte var löst hade den liberala sidan ett intresse av demonstrationer av folket på gatan – bara de inte gick för långt. Men därefter kom den sociala oron att gälla vad man kallade ”den sociala frågan”, dvs. den begynnande arbetarrörelsen och reformkraven från de organiserade industriarbetarnas sida. I slutet av 1800-talet skulle denna fråga leda till allvarliga sociala konflikter av en karaktär, som särskilt i Norrland hotade den allmänna ordningen. Den dåtida svenska polisen på landet var emellertid alldeles för svag för att kunna hålla nere lokala upplopp och andra oroligheter. Därför tvingades man sätta in militär – med föga lyckat resultat. Metoden tog till sist en ände med förskräckelse genom Ådalshändelserna 1931. Det visade sig då, liksom tidigare, att militären var helt oanvändbar för att avvärja sociala kravaller om man ville att så litet våld som möjligt skulle användas. Denna önskan var ju en självklarhet i ett land som Sverige. Just därför var militären olämplig, den var inte alls utbildad för att upprätthålla ordningen och kunde bara tillämpa en metod, nämligen det onyanserade våldet. De mera djupgående sociala konflikterna i Sverige var emellertid inte värre än att man kunde reda sig utan ett gendarmeri av kontinental typ. Det räckte med att organisera en statspolis med generella polisiära uppgifter.

Under senare delen av 1800-talet och fram till det andra världskriget kom därför den svenska polisens uppgift att alltmer ligga på det kriminalpolitiska området, däri inbegripet uppgiften att upprätthålla den vardagliga sociala ordningen.

Hur den uppgiften löstes har vi ett belysande material om från rikets andra stad – Göteborg.

Polisväsendet i Göteborg

Efter mönster av polisreformen i Stockholm inrättades år 1807 en poliskammare i Göteborg.¹⁴⁹ Någon större nytta gjorde inte denna reform till att börja med. Liksom i Stockholm var nämligen polispersonalen i form av stadssoldater och nattvaktare oduglig. Den ansågs mest bestå av försupna gubbar ur samhällets drägg och bemöttes också med förakt av befolkningen. Annat var det med inställningen till Göteborgs motsvarighet till Stockholms militärkår, nämligen ett detachement från Karl XV:s husarer i Malmö, som var förlagt till Göteborg och hade sin kasern i den utpräglade arbetarstadsdelen Majorna. Husarerna hade polismans befogenhet och fungerade som ett slags gendarmeri. De var beväpnade och beridna. På grund av sin brutalitet var de allmänt fruktade.

De användes som en högst nödvändig förstärkning av polisen i olika kritiska situationer, t.ex. när den allmänna ordningen bröt samman. Behövdes det tillkallades extra hjälp från Göta artilleriregemente.

I längden var detta tillstånd ohållbart. De gamla institutionerna – stadsvakt och nattvaktare – var helt otillräckliga för sin uppgift. Å andra sidan var militären – här liksom överallt annorstädes – olämplig för polisiära uppgifter. Dess uppträdande var helt enkelt för hårt. Husarernas offentligt synbara framfart gick till på köpet särskilt illa åt den hastigt växande arbetarbefolkningen och förvärrade de sociala konflikterna.

En illustration till polisens otillräcklighet ger den desperata åtgärd, som landshövdingen Löwenhielm vidtog år 1847, nämligen att införa ett allmänt utgångsförbud mellan klockan 22.00 och 03.00. Detta var en metod, som eljest bara brukades av ockupationsmakter eller under extraordinära förhållanden, t.ex. krigstillstånd.

År 1849 vidtogs äntligen kraftåtgärder. En särskild befattning som polismästare inrättades, och polispersonalen förstärktes betydligt både till kvalitet och kvantitet. Dess arbetsformer blev fastare. För varje poliskonstapel – en titel hämtad från artilleriets underbefäl – bestämdes ett fast posteringsställe. Genom två överkonstaplar – en för de inre och en för de yttre stadsdelarna – skulle polismännens verksamhet övervakas. Därmed uppnådde man att en effektiv kontroll gjordes av

149 För avsnittet om Göteborgspolisen ligger Kjell Bergmans arbete: *Poliser mellan klassförtryck och brottsbekämpning* (1990) till grund. Boken är framlagd som doktorsavhandling i etnologi vid etnologiska institutionen i Göteborg. Den är ett svenskt exempel på en forskningsinriktning, som gjort stora framsteg i särskilt England och Norge efter det andra världskriget, i vad gäller den europeiska polishistorien. Det breda grepp som Bergman tagit på det rika etnologiska materialet kring Göteborgspolisens historia har varit framgångsrikt och visar att etnologisk metod kan vara av stort rättshistoriskt intresse.

att den enskilde polisen verkligen fanns på plats. Efterhand övergick man från postering till patrullering inom visst distrikt. Därmed hade man nått fram till den arbetsform som skulle bli den klassiska för polisen i alla europeiska länder med utvecklat polisväsen: en av polisbefälet kontrollerad patrullering till fots efter vissa gator och med fastställd avlösning. Arbetsformen skulle komma att bestå till dess bilarna gjorde sitt inträde i den polisiära bevakningstjänsten.

Från 1868 fick man i Göteborg en total professionalisering av polisen. Resten av den gamla väktarkåren avskaffades så att man fick en kår med befäl och manskap uppgående till 97 man. Den mest intressanta nyheten var tillskapandet – troligen efter engelsk förebild – av en central detektiv avdelning med 8 man. Man anställde samtidigt 15 extra konstaplar för den särskilt besvärliga natttjänsten. De blev ordinarie redan 1870 och 1874 tillkom ytterligare en överkonstapel och 29 man. Redan år 1875 ansåg man sig kunna avskaffa detachementet ur Karl XV:s husarkår. I fortsättningen fanns ingenstans i Sverige något gendarmeri av kontinental typ.

Vid denna tid hade man nästan överallt i de svenska städerna börjat organisera enhetliga och centralt ledda poliskårer av samma typ som i Stockholm och Göteborg. Det är särskilt intressant att man ansåg sig kunna avstå från den typ av kvarteravis övervakning genom kvarterskommissarier, som man av tradition hade i Frankrike. Förslag i den riktningen hade visserligen framförts vid polisreformerna både i Stockholm och Göteborg. Men de hade aldrig accepterats. En dylik kvarterskommissaries främsta uppgift i Frankrike var att spionera på och vid behov ange politisk opålitlighet eller opposition hos kvarterets invånare. Det behövdes knappast i Sverige. Trots de stora påfrestningarna även under 1800-talets fredstid genom befolkningsöverskott, fattigdom och alkoholmissbruk var förhållandena i de nordiska länderna inte politiskt oroliga på samma sätt som på den europeiska kontinenten.

När polisen skulle få en fastare organisation fick man även anledning att tänka igenom kraven på personalen. Vad skulle man ha för slags folk? Liksom i London bestämde administrationen att de nya poliserna skulle rekryteras ur arbetarklassen.

Kraven ställdes högt. I en skrivelse till magistraten år 1850 angav den nye polismästaren Norin följande krav på en polisman, förutom en viss minimikropps-längd:

”Välfrejdad, nykter, redbar, fyndig i oförutsedda fall, vänlig i sitt uppförande men dock allvarlig samt hafva god helsa och starka krafter, egande därjämte någon färdighet att skriva. Därför bör han ha väl så bra betalt som de bästa ur arbetarklassen, särskilt som han är utsatt för många faror i sitt arbete.”

Som så ofta i reformpolitiska sammanhang verkade de nya åtgärderna även i en annan extrem riktning. I stället för de gamla hånade väktargubbarna hade man i Göteborg fått en långt effektivare, men mycket hårdhänt poliskår, som utövade sin makt med stor godtycklighet. En stark offentlig kritik riktades efterhand mot ”preusseriet” inom polisen och från polisens sida. Sedan långt tillbaka hade också just den preussiska polisen gjort sig beryktad för brutalitet och kitslighet, därav

karaktistiken av polisen i Göteborg. Bakgrunden till denna kritik kan skönjas i uttalande från en erfaren konstapel år 1914, som upplyser att "okynnesförseelser såsom slagsmål, oljud, misshandel m.m." avstraffade polismännen ofta själva och dessa straff verkställdes i allmänhet på stället. Detta rättskipningssystem härledde sig från polismästaren Norins tid. Han var nämligen vän av detta slags rättskipning.

Omdömet är inte förvånande. Under senare delen av 1800-talet var just Göteborgsregionen en av de socialt mest oroliga i Sverige. Befolkningen var fattig och drabbades hårt av konjunktursvängningarna. Det var inte sällan ett betydligt antal sjömän, som gick i hamnen i väntan på hyra. Tillsammans med den talrika hamnarbetarkåren, som långa tider fick leva ur hand i mun på tillfälliga "påhugg" skapade detta en miljö, där fattigdom och social oro gjorde en effektiv polis nödvändig. Men själva miljön provocerade också fram en hårdhet från polisens sida, en i de europeiska stor- och hamnstäderna vanlig ond cirkel.

Genom skickligt ledarskap kunde emellertid en mer humanitär polisiär politik genomdrivas. Göteborg fick en sådan polischef, Anders Oscar Elliot, från år 1868, som redan från början tog ett fast grepp över den allmänna ordningen i staden. Elliot skulle bli en av Sveriges första legendariska polischefer. Han lyckades under de veritabla bataljerna i augusti 1868 mellan garnisonens artillerister, understödda av en grupp husarer, återställa ordningen. Hans metoder innebar en klokt avvägd balans mellan drastisk avskräckning och välvillig hantering. I längden skulle en dylik politik visa sig bli mycket mer framgångsrik än den nya poliskårens första period av godtycklig brutalitet. Framför allt var det viktigt att Elliot kraftigt bekämpade den självtagna rätten till fysisk bestraffning, som polismännen under en period tillägnat sig med husarernas exempel för ögonen.

Något tillstånd av nära och förtroligt samarbete mellan chefer och underlydande inom polisen uppnåddes emellertid inte i Göteborg lika litet som någon annanstans i 1800-talets Sverige. Det mesta den sociala miljön medgav var en partriar-kalisk välvilja från befälets sida som motsvarades av stränga disciplinära krav. Manskpet fick lära sig att det måste motsvara befälets förtroende. Detta förtroende skulle alltid komma uppifrån. Polisen i Göteborg är ett belysande exempel på det hierarkiska polisiära systemets sätt att fungera – så som det sedan medeltiden fungerat parallellt med det militära systemet över hela Europa.

Polismannens liv var hårt. Arbetet var farligt och fysiskt ytterst påfrestande. Inte minst Göteborgspolisens förhållanden under senare delen av 1800-talet är belysande. Sjöstadens villkor och befolkning skapade en speciell social miljö och särskilda polisiära problem. Stadens ledning måste ställa höga krav på polisens effektivitet. Här som i andra större städer blev det därför vanligt att rekrytera polisen ur kategorin avgången underbefäl. De värvade soldaterna blev visserligen inte yrkesmilitärer för att de ville bli poliser utan övergången till polistjänst blev ett sätt att lämna det militära för en bättre tjänst. Bland andra förmåner gjorde poliskarriären det möjligt för den till polistjänst övergångne korpralen att gifta sig. Detta var uteslutet för en värvad soldat annat än efter befordran till underofficer. Dit var det långt och konkurrensen hård.

Karriärvägen värvad menig – korpral (artillerikonstapel) – polis blev efterhand

vanlig inom polisväsendet i Sverige liksom i många andra europeiska länder. Här liksom annorstädes skapade den en sträng hierarkisk ordning och en fast, rentav hård, disciplin inom det europeiska polisväsendet.

Från den tidiga arbetarrörelsens sida uppfattades polisen därför länge som ett instrument för klassförtryck. Denna attityd skulle inte komma att förändras annat än steg för steg under 1900-talet och då genom arbetarrörelsens deltagande i den politiska maktutövningen.

Utvecklingen av polisväsendet i Europa fram till det första världskriget – en sammanfattning

Polisens roll

Polisen var och är samhällets första försvarslinje mot kriminaliteten, sådan denna fastställts i straffrätten. Den medeltida straffrätten i Europa var sålunda utgångspunkten för de äldsta europeiska polisinstitutionerna och med dem sammanhängande polisiära rättsbildningar – den polisiära förvaltningsrätten. Denna medeltida straffrätt byggde i sin tur på ett sammanflöde av germansk förlikningsrätt och romersk rätt, där de romerska brottsbegreppen liksom döds- och kroppsstraffen trängde åt sidan germanska brottsbestämningar och den germanska förlikningsrättens botsystem.

Strafflagstiftningens och polisorganisationernas centra låg i städerna. Därför blev de medeltida stadslagarna fram till 1500-talet de ledande straffrättskällorna, och straffrätten fick främst sin prägel av stadslivets förhållanden. Den första medeltida polisen var främst nattvakt (och brandvakt) liksom stadsstyrelsens verkställande organ för dess beslut. På landet gav den nya starka kungamaktens ansträngningar att hålla fjärrkommunikationerna till lands skyddade mot de snart sagt överallt härjande rövarbanden, upphov till den första rikspolisen – ett gendarmeri – som verkade på landsvägar och på landsbygden.¹⁵⁰ Tidigast skedde detta i Frankrike, som fram till 1800-talet blev det ledande landet i fråga om utvecklandet av ett starkt och effektivt polisväsen.

Med den kungliga envåldsmakten på 1600-talet kom de lokala polisorganen i städerna och på landsbygden att dras in under kungamaktens kontroll. Eftersom det var kungen, som finansierade polisen blev det han – dvs. den dåtida staten – som kontrollerade och ledde polisväsendet. Typexemplet är just Frankrike, där Parispolisen genom Ludvig XIV:s reformer blev en förebild för många stater på den europeiska kontinenten. Det franska polisiära systemet omfattade en kunglig *civil* polis i städer och större orter och en militärt organiserad, beväpnad och kasererad polis, *ett gendarmeri*, på landsbygden. Detta system utbredde sig under

150 Kriminaliteten på lägre nivå, t.ex. stölder och mindre allvarliga våldsbrott, redde i allmänhet upp av landsbygdsbefolkningens egna förtroendemän med vakt- och polisfunktion. När nationalstaternas gränser och administration någorlunda stabiliserats på 1500-talet vållade denna lokala "vardagsbrottslighet" inte annat än undantagsvis större bekymmer.

1700- och 1800-talen över så gott som hela Central- och Sydeuropa samt stora delar av Östeuropa. Typiska exempel är Italien, Ryssland, Spanien och Tyskland. Men andra historiska traditioner av mer demokratisk karaktär ledde i England och i de nordiska länderna till att deras polisväsen fick en mer "civil karaktär". Något gendarmeri uppkom aldrig i England. I Sverige fanns det ett sådant bara en kort tid under 1800-talet i Stockholm i form av en "militärkår".

Liksom på det militära området lånade de europeiska staterna ofta organisatoriska principer och praktiska metoder på det polisiära området från varandra. Gustaf III:s polis hade, liksom Fredrik den stores, Parispolisen som förebild. 1800-talets gendarmerier i Italien, Spanien och Ryssland följde franska mönster och den engelska polisen organiserade i slutet av 1800-talet en kår av detektiver, det berömda "Criminal Investigation Department" efter förebild av den franska polisorganisationen "La Sûreté". Andra exempel är utbredningen av en gemensam kriminalteknik, t.ex. av Bertillonsystemet och fingeravtrycken som metod att identifiera misstänkta.

Med det europeiska statssystemets högre utvecklade förvaltningsorganisation under 1700- och 1800-talen följde en mer systematisk och konsekvent inriktning av polisens insatser. Den kom i varje land att bli verksam framför allt på tre särskilda områden:

- a) Den polisiära kontrollen av politisk opposition och utländskt spionage – *den politiska polisen*.
- b) Den ordningspolitiska uppgiften att upprätthålla allmän ordning på offentliga platser – *ordningspolisen*.
- c) Den kriminalpolitiska uppgiften att förebygga och ingripa mot brott – *kriminalpolisen*.

Den politiska polisen

Ända fram till senare delen av 1800-talet sköttes de politiska polisiära uppgifterna (numera kallade säkerhetspolitiska) i regel av ett lands vanliga polisväsen. I England hade man som sagt inte något systematiskt organiserat polisväsen före 1830-talet. De säkerhetspolitiska uppgifterna löstes där genom ett samarbete mellan ett underrättelseväsen och den vanliga kriminalpolisen.¹⁵¹

På den europeiska kontinenten följde man i allmänhet länge de franska förebilderna, dvs. all polis var i princip också politisk polis med spioneri och angiveri riktat även mot de egna medborgarna som självklara uppgifter. Mot slutet av 1800-talet genomfördes nästan överallt en specialisering. Man fick särskilda organ för olika

151 England intog redan under Elisabeth I en ledande ställning i Europa såsom specialist på utrikesspionage. Orsaken var det ständiga hotet från det mäktiga Spanien. Ett effektivt försvar förutsatte, med Englands begränsade militära resurser och utsatta geografiska läge, ett väl fungerande underrättelseväsen. Detsamma gällde behovet av ett effektivt kontraspionage. England kan ju bara hotas allvarligt genom en invasion över sjön, men då är hotet dödligt. Det visade den normandiska erövringen. Filip II:s, Napoleons och Hitlers invasionsplaner var också ytterligt allvarliga hot. Men de kunde avvärjas bl.a. på grund av ett högtstående engelskt underrättelseväsen.

uppgifter av säkerhetspolitisk karaktär. Liksom inom det utrikespolitiska spionaget arbetade dylika organisationer, även om de verkade i samhällen med begynnande demokrati med metoder, som ibland låg vid sidan av lagen. Så sker än i dag.

Ordningspolisen

I ett hänseende kunde dess uppgift ligga nära den politiska, nämligen när det gällde att förebygga eller hejda oppositionsrörelser, som börjat ta revolutionära former, alltså lett till upplopp, kravaller eller öppet väpnat uppror.

Londonpolisen, "Metropolitan Police", tillkom år 1829 just för att man skulle slippa att använda militär vid politiska oroligheter. Sådant kunde leda till att militärens disciplin underminerades, så mycket mer som den inte var utbildad att hejda civila oroligheter. På den europeiska kontinenten hade man inte samma problem. Där fanns av tradition i Frankrike och sedan efter fransk förebild i många länder ett gendarmeri: en specialutbildad militärpolis, vars främsta uppgift efterhand blev att upprätthålla den allmänna ordningen på offentliga platser. Det kunde emellertid vara svårt att slå ner större oroligheter. Militärens eller gendarmeriets beväpning med flintläsgevär och bajonetter räckte inte alltid till för att hejda framstormande folkhopar. En hastigt uppkommen masspsykos framkallade ibland ett raseri, som gjorde folkmassorna okänsliga för gevärselden. Denna eldgivning var på flintläsens tid långsam och föga effektiv. När man börjat lära sig att sätta in artilleri med kartescher, dvs. kanonerna laddades med många små kulor så att de fungerade som stora hagelbössor, fick ordningsmakten i regel snabbt överhand. Napoleon började sin karriär på det sättet när han år 1794 räddade den dåtida regimen i Frankrike, direktoriet, från att falla offer för en med våldsmetoder opererande opposition.

Än svårare var den polisiära uppgiften att trygga människorna till liv och lem mot det allmänt utbredda röveriet. Det gällde ju sedan senmedeltiden främst att trygga samfärdseln på de stora landsvägarna. Svårast var uppgiften i det i otaliga småstater splittrade Tyskland, som saknade en enhetlig rikspolis. Rövarbanden utgjorde ett stort kriminalpolitiskt och socialt problem. De kunde lätt försvåra förföljelse genom att gå över de många småstatsgränserna. Inom forskningen har man livligt diskuterat huruvida stråtröveriet i Central- och Sydeuropa också var uttryck för social opposition. De skulle alltså i viss mån uppfattas som ett led i de så vanliga sociala revolterna under perioden från senmedeltiden till mitten av 1800-talet. Frågan kan preciseras så: i vad mån var rövarena seriösa politiska frihetskämpar och i vad mån var de endast inriktade på att roffa åt sig så rikt byte som möjligt?¹⁵² I äldre litteratur finns det många exempel på hur man (vid skrivbordet) kunde uppfatta en "landsvägsriddare" som en godhjärtad kämpe för de små och fattiga i samhället. Från de medeltida balladerna om Robin Hood, som tog från de rika för att

152 Dag Lindström har publicerat en värdefull kritisk översikt över litteraturen i ämnet *Kvinnor, våld och vardagskriminalitet. Teman inom tysk kriminalitetsforskning*. Scandia, Tidskrift för Historisk Forskning, Bd. 61, Årgång 1995, häfte 2.

ge åt de fattiga till Friedrich von Schillers (1759–1805) upproriska *Die Räuber* med den ädle rövaren Karl Moor som hjälte går det en rak linje.¹⁵³

Den moderna historiska mentalitetsforskningen har ännu inte lyckats förklara varför man i en äldre tids litteratur så ofta tog förbrytarnas parti gentemot samhället, antingen öppet och direkt som hos Schiller eller indirekt genom en överslättande attityd. *Den inställningen är inte ovanlig i vår tids media heller.*

Fenomenet har naturligtvis inte gjort polisens uppgift lättare, särskilt som det finns en tendens i den litterära traditionen att omge både gendarmeri och polis med ett skimmer av förakt eller löje.

Just därför att polisen har ett våldsmonopol leder avskyn för våldet i sig i ett civiliserat samhälle lätt till en i grunden negativ inställning till polisen – iakttagbar redan i upplysningstidens litteratur.¹⁵⁴ Polisen fick bära hundhuvudet för det våld, som inte sällan krävdes för att upprätthålla ordningen under socialt kritiska skeenden. Sålunda hade polisen ofta tidningspressen emot sig, särskilt den reformistiska, som naturligtvis uppfattade polisen som ett hinder för önskade reformer. Polisen hade ju till uppgift att försvara den bestående ordningen. Den var lagligen ålagd att så göra. Men därmed var den också politiskt sett en konservativ maktfaktor.

Från upplysningstiden och fram till vår egen tid har alltså polisen, särskilt ordningspolisen, varit utsatt för ett opinionstryck i form av kritik från olika sociala reformrörelser. Att det europeiska polisväsendet trots detta åtnjuter ett så gott anseende som stabiliserande maktfaktor i demokratiska samhällen är ett uttryck för en lång civilisatorisk tradition.¹⁵⁵

Kriminalpolisen

I polisväsendets historia är kriminalpolisen en sentida företeelse. Under antiken och medeltiden skilde man i regel inte organisatoriskt eller juridiskt mellan olika slag av polisorgan. All polisiär verksamhet sorterade under samma organ. Att bekämpa brottslighet genom att fastställa brott samt uppspåra och lagföra brottslingar var bara ett led i polisens allmänna uppgift – att ansvara för ordning och lugn i samhället liksom för skyddet av människorna gentemot hot mot liv, hälsa och egendom.

Det var först under 1700-talet som man började särskilja polisens kriminalpolitiska uppgift ur den allmänt skyddande verksamheten och först under senare delen av 1800-talet uppkom en särskild kriminalpolis – en *detektiv* polis med upp-

153 Det finns ett rikt material om detta ur kriminalitetens historia, som ännu ej är tillräckligt både systematiskt och analytiskt behandlat. En intressant belysning av problematiken finns i Eric J. Hobsbawm, *Primitive Rebels. Studies in archaic forms of social movements in the 19th and 20th centuries*, 1959.

154 Den franska polisen under århundradet före den franska revolutionen var – på goda grunder – häftigt kritiserad av upplysningsmännen. Napoleons polisminister Fouché blev i litteraturen ett klassiskt exempel på en lika hänsynslös som trolös polischef. De stora franska författarna, t.ex. Victor Hugo, med sin gestalt inspektör Favet i *Samhällets olycksbarn*, numera i en betydligt glättigare variant som musical – *Les Misérables* – tog i regel den olycklige brottslingens parti. Så gjorde också de ryska författarna, t.ex. Fjodor Dostojevskij (1821–1881) i sin roman *Brott och straff* (1866).

155 Under de nazistiska och fascistiska regimerna i förra delen av 1900-talet gjorde sig polisen, särskilt specialpoliserna, typ SS, tidigt avskydda på grund av brutalitet och grymhet.

gift just att upptäcka och uppspåra brottslingar.¹⁵⁶

Sådana organisationer blev upprättade i de flesta europeiska länder under perioden ifråga. De blev snart, till skillnad från den vanliga polisen, som försågs med mer eller mindre uppskattande beteckningar i folkspråket, omgivna av ett visst skimmer av spänning, för att inte säga romantik. De gav också upphov till en särskild typ av skönlitteratur, kriminalromaner eller detektivromaner, som redan vid sekelskiftet tillsammans med tidningarnas kriminalreportage fick stor betydelse för opinionsbildningen.

Den förste verkligt betydande författaren av detektivromaner var Sir Arthur Conan Doyle,¹⁵⁷ som gjorde både sig själv, sin skarpsinnige hjälte Sherlock Holmes liksom dennes mindre skärpta hjälpreda, dr Watson, till odödliga litterära – och rättshistoriska – gestalter. Det är naturligt att den hittills största författaren inom kriminaltekniken, den österrikiske professorn Hans Gross, rekommenderar sina lärjungar att studera Conan Doyles detektivromaner.

Förklaringen är att Sherlock Holmes metoder utgör en ypperlig illustration till vad Gross främst anbefaller, nämligen den in i minsta detalj gående observationen och memoreringen av brottsplatsen och dess närmaste omgivning. Conan Doyle ger många exempel på hur Sherlock Holmes med vaken blick och obönhörlig logik får fram ledtrådar till mördaren – till häpnad för dr Watson och än mer för den hederlige Metropolitankommissarien Lestrade.

Som historisk källa är Conan Doyles detektivromaner givande också i ett annat seriöst sammanhang. Conan Doyle började skriva sina romaner år 1886 och introducerade redan från början Sherlock Holmes märkliga observations- och slutledningskonst. Denna förmåga hos Holmes var – tycks Hans Gross mena – särskilt värdefull för en detektiv. Vid den tiden, är värt att påminna om, hade inte fotograferingstekniken nått så långt att den effektivt kunde användas vid polisens brottsplatsundersökningar.

Några decennier efter Conan Doyles genombrott hade detektiv- (och polis-) romanen växt ut till att bli en självständig och enormt omfattande genre – innefattande såväl särdeles enkla alster med sex och sadism (Nick Carter) såsom huvudattraktioner, liksom verkliga litterära mästerverk (Dorothy Sayers). Men det var Conan Doyle som gjorde detektiven – först och främst privatdetektiven – till en odödlig litterär gestalt.

156 Termen "detektiv" finns tidigast i statuterna för Londons polis, 1851. Termen är densamma på tyska, engelska och franska; i det sistnämnda språket "détective". Den är av latinskt ursprung – detego ... detectum. Så även kriminalpolis, Crimen betyder brott, och är använt i juridisk svenska åtminstone från 1600-talet.

157 Man brukar nämna även Conan Doyles föregångare amerikanen Edgar Allan Poe i detta sammanhang. Han introducerade en observant fransk polisman, vars iakttagelseförmåga och logik dock ligger på en lägre nivå än Sherlock Holmes. En så kompetent bedömare som Frans G. Bengtsson är emellertid av den uppfattningen att "litterärt sett äro naturligtvis hans (Conan Doyles) detektivhistorier för ingen del att jämföra med dem som åstadkommes av Edgar Allan Poe, genrens skapare". Sådant är en smaksak. Men säkert är att Conan Doyle är den ende författare av detektivromaner, som fått äran att bli rekommenderad till läsning av yrkesmännen – polisen. Citatet ovan är hämtat ur Frans G. Bengtssons essay, *Conan Doyle och anden i flaskan*, 1949.

Avdelning III

Högteknologins samhälle

Inledning

Det högteknologiska samhället uppkommer genom och efter det första världskriget. Detta ledde till en mobilisering av de krigförande ländernas alla resurser för att skapa och utveckla ny teknologi, i första hand givetvis militärt användbar teknik. Men förutsättningen för den nya tekniken, typ flygplan, tungt artilleri, ubåtar, stridsvagnar och kommunikationsmedel, var framsteg i den naturvetenskapliga teknologiska grundforskningen. Dessa framsteg märktes mindre i början av det första världskriget, men de blev uppenbara under det andra världskriget. Språnget från Einsteins relativitetsteori till atomkraften var ett svindlande framsteg – men skedde länge omärkligt.

Det första världskriget ledde till ett politiskt, socialt och ekonomiskt sammanbrott i stora delar av Europa. Att återverkningarna på den västerländska civilisationens rättskulturella tradition skulle bli så förödande blev inte uppenbart förrän under och efter det andra världskriget.

I själva verket rädde de sista åren före år 1914 ett tillstånd, som närmast kan betecknas som självbelåten aningslöshet hos de skikt av aristokrati och högborgerlighet, som dominerade inom Europas politiska, ekonomiska och kulturella liv. De uppfattade inte – med få undantag – att den religiöst präglade nationalismen, som var den avgörande ideologiska faktorn inom politiken, innebar en oerhörd fara genom den allmänna värnplikten och de militärtekniska framstegen.¹ Vad dessa faktorer kunde frambringa hade man fått en försmak av genom det amerikanska inbördeskriget åren 1861–1865 med dess förluster enbart i döda på ca 600 000 man.² Men dessa erfarenheter uppmärksammades inte i Europa, där stats- och militärledningarna inte heller tog större notis om motsvarande erfarenheter från det rysk-japanska kriget åren 1904–1905.

Den mest ödesdigra faktorn i skeendet, som ledde fram till det första världskriget var den religiöst präglade nationalismen.

1 En utmärkt populärvetenskaplig översikt över perioden ifråga finns hos Barbara Tuchman *The guns of August*, 1962. En fortfarande högtintressant skildring av det första världskriget är Winston Churchills, *The World Crisis*, 1923–1929. Churchill visade sig vara en av de mest framsynta av 1900-talets ledande politiker, och hans kritik av samtidens politiska system och gestalter är fortfarande läsvärd.

2 Litteraturen visar att "The Civil War" i USA 1861–1865 var det första kriget i mänsklighetens historia, som genom kombinationen av eldvapen och snabba transporter (järnvägar och ångbåtar) kunde leda till ett massmördande i kriget till lands och sjöss utan allt motstycke tidigare i historien. Kriget fördes med en hårdhet, som ledde till en utbredd terror av civilbefolkningen och en omänsklig behandling av krigsfångarna. Det innebar tydliga men alltså ouppmärksammade varningar om vad framtiden kunde bära i sitt sköte. Det militära våldet var på marsch och skulle visa sig möjligt att hejda först när mänskligheten stod inför hotet om total förintelse genom atomvapnen.

Redan här är det anledning att påminna om den ödesdigra effekt en folkbevärning med systematisk utbildning i att döda fick. Det var under fyra år i det första världskrigets skyttegravar som systemet prövades i praktiken. Verkningarna av fyra århundradens systematiska kamp i Europa mot den "civila" våldsbrottsligheten försvagades – främst i Tyskland³ – med motsvarande förskräckande resultat. Det politiska mordet blev en vanlig företeelse i Central- och Sydeuropa, liksom i Sovjetunionen. Egendomskonfiskationerna under kriget genom beskattning och plundring ledde också till en försvagning av synen på äganderättsskyddet.⁴

Krigen beredde väg för brottsligheten, som under 1900-talets senare del ledde till en veritabel explosion av brottslighet i hela Europa. Även länder, som i likhet med Sverige icke varit indragna i krigen, kom att omfattas av denna ökade kriminalitet. Till bilden hör att antalet anmälda men ouppklarade brott oavslåligt började stiga. En orsak här till var bristande polisiära resurser.

3 Nederlaget i det första världskriget och Versaillesfredens förödmjukelser ledde till de hatfyllda krav på hämnd och revansch, som skulle komma att bli den grund ur vilken nazismens våldsmentalitet spirade.

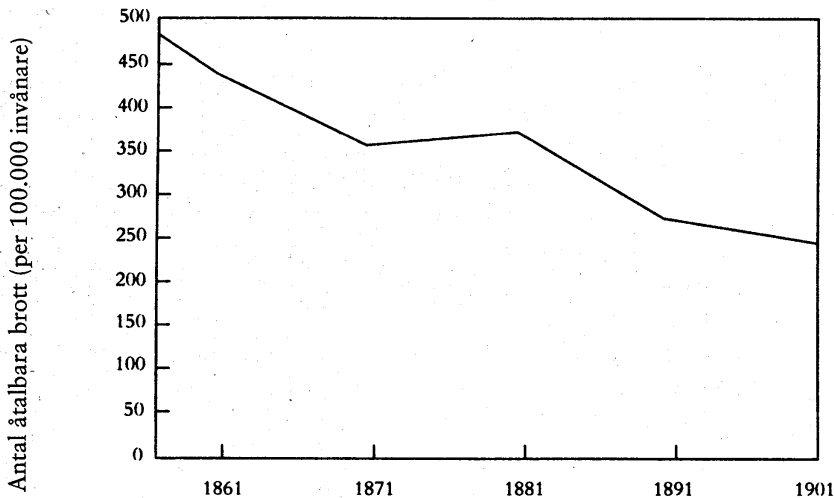
4 Det första världskriget frambringade också en annan företeelse av djupgående politisk och social effekt. Före 1914 hade medborgarnas stora massa sett upp till det härskande skiktet av aristokrati och högre borgerskap. Man litade på dess kompetens att leda samhället. Det gjorde visserligen inte de troende marxisterna, men före 1914 hade de inte blivit opinionsledande. Kriget avslöjade emellertid en sådan inkompetens hos detta skikt, framför allt det militära, att vördnaden och tilltron till *staten* gick förlorad både hos segrare och besegrade. Den har sedan dess inte återkommit i nämnvärd omfattning. Ett stort antal övertygande vittnesbörd om just den militära inkompetensen ger Norman F. Dixon i arbetet *On the Psychology of Military Incompetence* (1976).

Utvecklingen av brottsligheten i 1900-talets Europa

Dess omfattning och inriktning

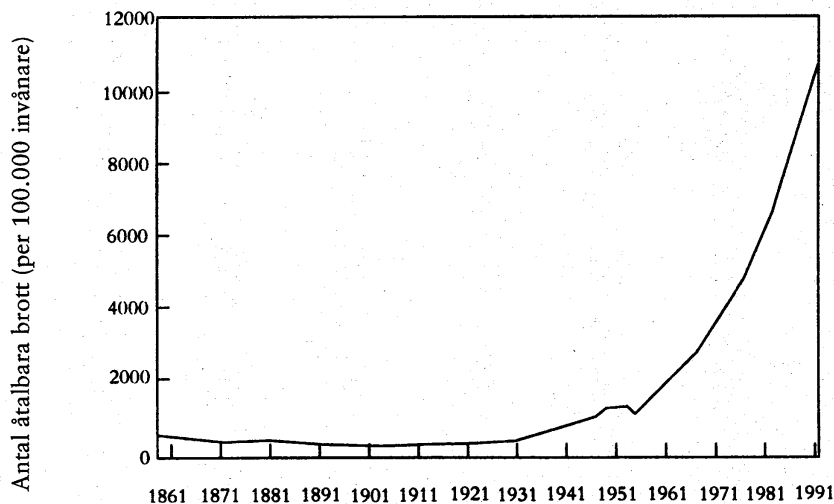
Det bestrids knappast längre att brottsligheten i slutet av 1900-talet fick en omfattning, som fått ett allvarligt hot mot människornas trygghet till liv, lem och egendom i de europeiska samhällena. För den som tvivlar bör följande statistiska kurvor vara övertygande. De är hämtade ur ett arbete av den amerikanska historikern Gertrud Himmelfarb *The Demoralization of Society, From Victorian Virtues to Modern Values* (1995), som även av andra skäl anbefalles till studier.

Kriminalitet i England och Wales 1857–1901

Källa: B. R. Mitchell, *British Historical Statistics* (Cambridge, England, 1988) och *Home Office Criminal Statistics*.

Kriminalitet i England och Wales 1857–1991

Källa: B. R. Mitchell, *British Historical Statistics* (Cambridge, England, 1988), och *Home Office Criminal Statistics*.

I det föregående har jag diskuterat den märkliga minskningen av kriminaliteten i England (och Wales) under 1800-talets senare del. Det är svårt att förklara detta fenomen; lika svårt är det att förklara utvecklingen under 1900-talet. Där har allmän-civilisatoriska faktorer påverkat utvecklingen av kriminaliteten i hela Europa. Men vilka och hur mycket? Utöver vad som ovan sagts får det här vara tillräckligt att hänvisa till sammanfattande bedömanden hos Sir Leon Radzinowicz och Joan King i deras arbete *The Growth of Crime. An International Experience* (1974).¹ Man kunde ha väntat sig, säger de båda författarna, att när fredsförhållandena någorlunda återställdes i Europa, ransoneringsarna avskaffats etc., så skulle brottsligheten sjunka. Med fred och stigande välfärd borde rimligen det sociala klimatet förbättras. Men man begick samma typ av misstag, som när man i början av 1800-talet trodde att kriminaliteten skulle minska med stigande folkbildning. Så blev det ju inte – tvärtom!

Kriminalstatistiken från det första decenniet av konsoliderad fred – åren 1955–1964 – visar med stor tydlighet på en ökad brottslighet. Räknat per hundratusen av befolkningen steg den i följande länder med;

1 Sir Leon Radzinowicz är den utan all jämförelse mest betydande straffrättshistoriker, som framträtt under 1900-talet. Omfattningen av hans forskning, djupet i hans insikter och måttfullheten i hans omdöme gör honom till den mest pålitliga vägledaren i såväl äldre som modern straffrättshistoria. Ovan citerade arbete ingår i serien *Crime and Justice* (second and revised edition utgiven av Sir Leon Radzinowicz och Martin E. Wolfgang).

Frankrike 70 %,
Sverige 44 %, ²
Holland 54 %,
Västtyskland 26 %,
Danmark 27 %,
Österrike 25 %,
Italien 40 %.

”Mönstret likaväl som inriktningen av brottslighetens förändring var *densamma på kontinenten som i England*. Det var egendomsbrottsligheten som svarade för den mesta stegringen, med de största stegringarna av de allvarligaste såsom inbrottsstöld och rån. Och så har det fortsatt ända sedan dess med ständigt ökad brottslighet i hela Europa.”

Så sammanfattar Radzinowski och King brottsutvecklingen. Särskilt slående exempel kan hämtas från två små politiskt, socialt och ekonomiskt väl organiserade och i allmänhet väl fungerande länder, nämligen Norge och Sverige. Norge har alltid haft ett särskilt gott anseende som en högt civiliserad nation. Bland annat framträdde landet tidigt som pionjär ifråga om humanitära straffrättsreformer. Landet har också frambringat flera internationellt uppmärksammade straffrättsvetenskapsmän, där särskilt professorn Johannes Andenæs (1912–)³ bör nämnas. Ett av de många intressanta fakta han framhåller är att från år 1957, det första år då man i Norge har en pålitlig statistik beträffande anmälda brott, och fram till 1986 ökade antalet anmälda grova stöldbrott, i stort sett inbrottsstöld, från drygt 5 000 till 66 000 per år och antalet anmälda rån från 67 fall till 600 fall per år. Även beträffande dråp, våldtäkt och andra våldsförbrytelser har det skett en mångdubbling.⁴

I Sverige har utvecklingen av kriminaliteten följt samma mönster som i Norge. För jämförelsens skull återges här ett diagram över stöldbrottets utveckling i Sverige. Det visar bl.a. den extremt ökade stöldbrottsligheten efter 1950-talets begynnelse.⁵

2 För Sveriges del bör uppmärksammas att Brottsförebyggande rådets (BRÅ) rapportering visar att antalet polisanmälda våldsbrott stigit med 150 procent under perioden 1975-1997.

3 Andenæs har varit rektor vid universitetet i Oslo och präses i Det Norske Videnskaps-Akademie.

4 Andenæs s. 189. Han fogar till dessa siffror kommentaren: ”For femti år siden var det en alminnelig oppfattning blant kriminologer og socialpolitikere ”La oss avskaffe fattigdom og arbeidsleshet, og vi vil avskaffe det meste av kriminaliteten med detsamme. Og så har vi fått *denne explosive kriminalitetsøkningen* i en period med økning av levestandard og utbildningsnivå, sosial utjevning og utbygging av velferdsstaten. En *liknende utvikling har vi sett i de fleste av Vesterns land.*”

Andenæs arbete har utkommit i Universitetsforlagets ”Det Blå Bibliotek” och utgör ett representativt urval ur hans verksamhet som rättsvetenskaplig författare och föreläsare.

5 Diagrammet (3) Stöld m.m. (exkl. rån) 1831-1984 finns hos Hanns v. Hofer, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750-1984. Diagram, tabeller och kommentarer*. Arbetet har utgivits såsom *Urval*. Skriftserie utgiven av statistiska centralbyrån, nr. 18. Det är en för svensk straffrättshistoria oumbärlig källa och dess kommentarer är ofta intressanta.

Några intressanta kriminalitetsfenomen under 1900-talet

Ur polisiär synpunkt kan utvecklingen beträffande arbetsuppgifterna sägas ha gått från det senare 1800-talets kamp mot den enklare vålds- och egendomsbrottsligheten, som då var den primära uppgiften, till det senare 1900-talets kamp mot en organiserad grov vålds- och egendomsbrottslighet. Utvecklingen är likartad över hela Europa och har i mycket fått mönster, incitament och förebilder från USA. Där har det verkligen blivit fråga om ett "socialt krig" mot samhällsomstörtande krafter med stora ekonomiska resurser och med vitt utbredda internationella förankringar i form av inofficiella kontaktnät.

Denna för hela den västerländska kulturvärlden ytterst farliga kriminalitet uppkom på grund av ett misslyckat socialt experiment i USA. Åren närmast efter det första världskriget gick det en våg av agitation för ett generellt alkoholförbud över vissa länder i Europa och framför allt i USA.

I ädelt syfte framkallade man år 1923 i USA en social katastrof genom en illa genomtänkt och organiserad radikal social reform: ett totalt förbud mot alkoholhaltiga drycker. Förbudet gav en dittills endast spirande organiserad brottslighet, som byggde på kontroll över olaga spel, utpressning och prostitution, stora vinstmöjligheter. Smugglingen utifrån och langningen inom landet skapade enorma vinster för de brottsliga ligorna – gangsterbanden – som på sina håll gjorde dem till en stat i staten. Hela gränsområden i Kanada och Mexiko liksom Bahamaöarna övertogs i praktiken av gangsters, "the Mob". Eftersom majoriteten inom den stora allmänheten ogillade förbudet och ogenerat satte sig över det blev polisens uppgift att bekämpa "the Mob" olöslig. Man kunde till nöds hålla nere gangsterligornas mest hänsynslösa våldsbrottslighet. Men deras inflytande blev så starkt, inte minst genom att deras stora ekonomiska resurser möjliggjorde en korruption i stor skala av samhällets legala brottsbekämpande organ. Det uppkom under denna tid ett mönster för gangsterkriminaliteten, som på grund av ett visst inflytande från den sicilianska maffian började kallas "the Maffia".⁶

Alkoholförbudets upphävande år 1933 var ett svårt slag mot de i stor skala opererande kriminella organisationerna. De gamla försörjningsmetoderna i form av olaga spel, prostitution och racketeering (en form av utpressning genom föreviget skydd) visade sig snart hopplöst otillräckliga för att underhålla den stora mängden av professionella brottslingar, som provocerats fram genom alkoholförbudet.

6 Filmen *Gudfadern* och dess efterföljare anses i det väsentliga bygga på historiska fakta. Redan 1930-talets gangsterfilmer gav en bild av den professionella brottslighetens expansion och ökade hänsynslöshet under förbudstiden. Med denna filmperiod börjar den starkt förråande våldstradition, som skulle komma att från 1950-talet sätta sin prägel på både film, TV och video. Det uppkom en "maffiamystik"; se *Crime and Justice*, s. 254 ff., *The Maffia Mystique*. Se vidare Rune Waldekrantz: *Filmens historia*, del 3 s. 557 ff.

Men maffian fann på råd – narkotikan fick ersätta spriten.⁷ I det andra världskrigets spår växte det fram ett behov av starkare stimulantia än alkohol. Behovet gjorde sig främst gällande i alla västerländska kulturländer, som deltagit i kriget och även de andra, t.ex. Sverige, drogs in i narkotikahanteringen. Vi vet ännu inte tillräckligt om narkotikabrukets förhistoria under perioden omkring sekelskiftet. Så pass är åtminstone utrett att narkotikabrottsligheten är av jämförelsevis sent datum. Narkotikan uppfattades ännu under mellankrigstiden inte som något större problem i Sverige.⁸ Ännu på 1960-talet var myndigheterna tämligen passiva inför de i Sverige uppträdande narkotikabrotten, där t.ex. import i större skala av såväl tyngre narkotika – heroin och kokain – som de lättare, t.ex. amfetamin och hasch förekom. Även professionell langning till bl.a. skolungdomar och på restauranter började väcka oro i socialt medvetna kretsar i stora delar av Europa. Det europeiska mönstret följde det amerikanska. Vi har nu i hela Europa, med tyngdpunkt i Italien, Frankrike och Holland – för att inte tala om Rysslands "the Russian Mob" – grupper av maffia, som är så ekonomiskt starka, så fast organiserade och så socialt förankrade att de inte kommer att kunna krossas inom överskådlig tid ens genom ett utvecklat internationellt samarbete. Detta är först och främst en polisiär uppgift som förutsätter att alla de europeiska länderna har tillräckligt starka polisväsen och däremot svarande effektiva åklagar- och domarresurser. Alla måste de också samarbeta väl. Inte minst åklagarväsendet i Europa behöver ett starkt statligt stöd mot försök att skrämma vittnen till tystnad och åklagarna till undfallenhet.

Detta är så mycket viktigare som en allt större del av den s.k. "normala" brottsligheten i form av stölder och våldsbrott ökar så starkt just genom narkotikabruket. Narkotikan finns överallt i dagens samhälle och ett säkert ställe att hitta den är just i fängelserna. Narkotikan håller det europeiska samhället i ett järnhårt grepp genom att bindningen till stimulansen blir så stark – många gånger starkare än till alkohol – att den hemfallne gör praktiskt taget vad som helst för att komma över varan.

Narkotikan är också bakgrunden till den starkt ökade frekvensen av "normala" brott, som vi kan se tillkommit under de senaste decennierna. Den nästan otroliga mängden småstölder – inbrott, butiksstölder, cykelstölder och stölder på arbetsplatser – begås till icke ringa del av narkotikaberoende småtjuvar som *måste* skaffa sig narkotika.⁹

På flera håll i Europa har man slutat att försöka effektivt bekämpa snatterierna i butiker och småstölder i fabriker eller ur lager. Det lönar sig inte, sägs det. Man får kallt räkna med ett tämligen stort svinn. De flesta inbrottsstölder föranleder

7 Filmen *Gudfadern* skildrar just konflikten mellan mera konservativa gangsterledare som "Don Corleone" och de nya krafter, som ville bygga sina kriminella imperier på narkotikaförsäljning i stor skala. Ett starkt inflytande över maffian utövas fortfarande av ett antal italienska gangsterfamiljer, vars senaste operationer nått in i det amerikanska börssystemet "Wall Street". Tidskriften *Business Week* ger i sitt nummer den 16 december 1996 en seriös och skrämmande presentation av denna sida av den amerikanska kriminaliteten.

8 Se motionen IIK:1963.

9 Belysande är statistiken hos Hanns v. Hofer, a.a., diagram 3:4.

inte heller några nämnvärda polisiära ansträngningar. En registrering, i bästa fall ett polisbesök, brukar få räcka. Förklaringen till denna skenbara polisiära passivitet är helt enkelt att kostnaderna för försök att "klara upp" småbrottslighet av dessa typer länge ansetts inte stå i rimlig proportion till värdet av det som kan återskaffas eller betydelsen av tjuvens lagförande. Med ett effektivt fungerande brottsregister brukar detta klientel ändå förr eller senare fångas in. Bördan av denna "gråtjuvsbrottslighet" får bäras av *hela samhället* – nämligen i form av höga försäkringspremier och höjda skatter.

Och här har vi med all sannolikhet en avgörande faktor bakom den våldsamt stegrande kriminaliteten under och efter 1960-talet. Utvecklingen beträffande narkotikapolitiken har varit olika i olika delar av Europa. Om vi främst stannar inför Sverige kan vi konstatera att opinionsläget beträffande narkotikabruket ännu i slutet av 1960-talet inte stabiliserats. Det fanns inflytelserika företrädare både för den uppfattningen att en restriktiv narkotikapolitik – särskilt den straffrättsliga sidan – försvårade missbrukarnas rehabilitering. Man hade till och med utvecklat preciserade regler för hur mycket missbruk, som samhället kunde tolerera. Från 1972 kunde man enligt riksåklagarens anvisningar medge åtalseftergift för innehav av i första hand cannabis (hasch) motsvarande *upp till en veckas förbrukning*.¹⁰

Men när heroinet under 1970-talet vann insteg på marknaden i Sverige med resultat att dödligheten bland missbrukarna ökade, slog opinionen om. Genom en år 1977 tillsatt utredning presenterades ett 10-punktsprogram, som sedan dess i princip ligger till grund för den svenska narkotikapolitiken. Den skall syfta till ett narkotikafritt samhälle. Men det är långt dit – trots ökade men alltför svaga polisinsatser och intensiva ansträngningar att finna effektiva vårdmetoder. Särskilt bekymmersamt är naturligtvis den rå- och stöldbrottslighet, som sprids i stor skala genom missbrukarnas desperata försök att skaffa sig pengar till sitt narkotikamissbruk. Antalet anmälda narkotikabrott steg mellan åren 1979 och 1982 från 22 500 till 68 000 brott.¹¹ Egentligen vet vi inte hur stor del av brottsligheten i samhället, som förorsakats direkt eller indirekt av narkotikan. Troligen är den mycket stor och mörkertalen kan misstänkas nå upp till skrämmande siffror.

I Sverige har vi till skillnad från åtskilliga andra länder i Europa en återhållande politik, som syftar till att hejda även gatulangningen och annan lokal spridning av narkotikan. I andra länder riktar man sig främst mot det övre skiktet av narkoti-

10 Cannabis är latin för hampa. I Amerika används i regel beteckningen "marihuana". Haschisch är den arabiska beteckningen. Cannabis är förledande svag men attraktiv i verkningarna i begynnelsen, men drogen kan i fortsättningen medföra svåra psykiska och fysiska skador. Särskilt är risken stor för att cannabisbruk leder till missbruk av s.k. tung narkotika.

På senare tid har heroinrökning (crack) börjat utbreda sig i Amerika. Den medför ofta individens snabba undergång.

Man räknar med att det år 1990 fanns ca 200 000 personer i Sverige, som regelbundet använde cannabis i betydande dagliga doser; 1-5 gram. Se närmare NE 3 1990, art. cannabis. Antalet missbrukare av cannabis torde inte ha minskat sedan dess. De utgör en farlig bas för rekryteringen av småtjuvar och annan mer vardaglig brottslighet. Den tunga narkotikan är farligare, eftersom den snabbare och hårdare förstör missbrukaren och förvandlar honom eller henne till ett "socialfall" med kriminella vanor.

11 NE 14, 1994, art. *Narkotikapolitik*.

kaligorna – en politik, som ibland sammanhänger med en stark politisk legaliseringsopinion beträffande narkotikan i respektive land.

Det framförs även i Sverige ibland förslag att legalisera bruket av narkotika. Motiveringen är att man skulle slippa en stor del av den mindre allvarliga brottsligheten, inte minst genom att försvaga den ekonomiska basen för den organiserade brottsligheten. Men det är svårt att dra en gräns mellan "lätt" och "tung" narkotika. Det finns numera så många mellanformer, t.ex. partydrogen "ecstasy". Och i alla händelser leder ofta missbruk av "lätt" narkotika in i beroende av "tung".

Den svenska konsekventa repressionspolitiken torde både ur humanitär och polisiär synpunkt vara långt effektivare än politiken i t.ex. Holland och Schweiz. Men den måste få kosta pengar, och den kan inte ge resultat annat än på lång sikt!

Den centrala frågan i kriminalpolitiken

Här möter många för att inte säga otaliga problem. Men viktigast och svårast är frågan hur vi skall bekämpa den alltmer ökande narkotikabrottsligheten med dess förankring i en alltmer utbredd professionell och organiserad kriminalitet. Att den "normala" kriminaliteten i form av egendomsbrott som rån, stöld och häleri å ena sidan och våldsbrott i form av mord, dråp, misshandel och våldtäkter å den andra, ökat så mycket under de senaste decennierna under inflytande av narkotikabruk och narkotikadistributionen har påpekats ovan. Kan man pressa tillbaka narkotikakriminaliteten minskar man därigenom även den "normala" brottsligheten. Detta förhållande har givit upphov till en enkel och drastisk reformidé – låt oss legalisera narkotikabruk! Om narkotika får köpas fritt på t.ex. apotek utan krav på läkarrecept eller andra formella hinder skulle narkotikamarknaden försvinna. Priset på narkotika skulle sjunka till en bråkdel av vad det är på den nuvarande illegala marknaden. Därmed skulle det ekonomiska underlaget för narkotikamaffior bryta samman och den "normala" brottsligheten drastiskt reduceras.

Den andra möjligheten är att skärpa kampen mot de kriminella ligorna och deras leverantörer från de typiska råvaruområdena: "den gyllene triangeln" i Sydostasien för opium, morfin, heroin respektive norra Sydamerika och Centralamerika för kokain. Härtill kommer de många länder, där laboratoriemässig tillverkning av s.k. partydroger, t.ex. amfetamin, LSD och ecstasy sker i stor skala, t.ex. i Polen.

De båda alternativen

I båda alternativen är priset högt. En legalisering av narkotikabruk medför sannolikt svåra medicinska och psykiska skador på minst en generation. Och det priset vill säkerligen inte majoriteten av medborgarna i Europas länder betala. En skärpning av den juridiska och polisiära kampen mot narkotikabruk och de professionella distributörerna medför å sin sida stora risker för en dehumanisering av straffrätt och straffverkställighet. Men det problemet kanske kan lösas genom den kriminologiska forskningen.

Just på det sistnämnda området har reformpolitiken gjort stora humanitära framsteg under detta sekel. Vid en jämförelse med det fängelse, som Oscar Wilde skildrar i sin ovan citerade och kommenterade dikt,¹² framstår det nutida fängelset som ett behagligt vilohem.

Den politiska tanke som ligger bakom och formar straffverkställigheten i fängelset är att fångens lidande så långt möjligt skall begränsas till själva frihetsförlusten. Förhållandena är naturligtvis mycket olika i olika länder, det är stor skillnad på fängelserna och hanteringen av fångarna i Östeuropa jämfört med Västeuropa. I väst har behandlingsprincipen i stort sett slagit igenom så starkt att det är möjligt att straffets allmän- och individualpreventiva verkan börjar bli otillräcklig. I öst har man i regel inte tillräckliga resurser för någon "behandling" över huvud taget.

Om det är så att strafflag och straffverkställighet är otillräckliga instrument för att effektivt bekämpa den narkotiska brottsligheten måste man naturligtvis förr eller senare utforska metoderna för en skärpt straffrättslagstiftning och genom internationella förhandlingar överväga hur den skall kunna genomföras någorlunda samtidigt i hela Europa. Narkotikabrottsligheten är ju den mest internationella av alla brott och bör alltså angripas av en internationell polis.¹³

Rånbroten

En annan ur social och ekonomisk skyddssynpunkt allvarlig kriminalitet, som också indirekt provocerats fram av narkotikabrotten är det ständigt stigande antalet av bank-, post- och butiksran. Numera används regelmässigt skjutvapen, inte sällan stulna militära automatvapen. Under de senaste decennierna har det tillsynes skett en överströmning inom egendomsbrotten från stölder till rån. Orsaken kan förmodas vara att rånbytet från t.ex. en bank blir så mycket större och så mycket lättare att hantera än stöldgods. Visserligen finns det fortfarande gott om hälare i städerna, men det är besvärligt för tjuvarna att etablera kontakt, och än svårare att få bra betalt. Nu för tiden kan tjuven eller rånaren knappast räkna med att få ut mer än 1/10 av godsets värde, om det är fråga om lösöre, t.ex. bilar, elektroniska artiklar, antikviteter, tavlor o.s.v.¹⁴

12 Se ovan s. 86.

13 Man bör alltså inte – som Michel Foucault i a.a. kasta yxan i sjön genom att deklarera att både legaliseringspolitik och straffskärpningspolitik är lika utsiktslösa. När det var möjligt för upplysningsrörelsen under 1700-talet att radikalt effektivisera och humanisera straffrättskipningen genom en teoretisk och praktisk reformdebatt borde 2000-talets människor också kunna föra en framstegspolitik – om den politiska viljan finns går det också att skapa resurserna. Svårigheterna ligger egentligen i att skapa ett tillräckligt väl fungerande internationellt samarbete i kampen mot narkotikamaffian och dess många förgreningar.

14 På medeltiden ansågs en köpeskilling, som uppgick till mindre än 1/3 av godsets värde, utgöra ett indicium på häleri. I vart fall kunde inte köparen anses vara i god tro. Ännu i vår tid är godtrosförvärvets problematik uppmärksammat och omtvistad. Egentligen tycks det förhålla sig så att man kan ha antingen oinskränkt rätt för ägare att återtaga stulet gods var han finner det, som i Danmark, eller ett starkt godtrosförvärv, som i Sverige. I princip får här ägaren bara tillbaka godset mot lösen. Båda systemen fungerar, bara alla är införstådda med dem. Se Anners, *Från lagtolkning till lagstiftning*, (1989), s. 197 ff.

För polisen har rånbrottsligheten blivit mycket mer svårhanterad än för några decennier sedan. Nu för tiden finns det gott om bilar att stjäla för att användas både till och från platsen för rånet. Flyget ger stora möjligheter för branschens specialister att snabbt röra sig över gränserna.

I vissa länder, t.ex. i Italien, är faran för rån så stor för bankerna att ständigt polisbevakning av lokalerna är obligatorisk. Som regel har bankpersonalen i de flesta länder i Europa stränga order att förhålla sig passiv och lyda rånarna.

Terroristerna

Kampen mot terroristerna är så mycket viktigare som vår tids terrorism av nationalistisk, anarkistisk eller gangsterkaraktär blivit ytterligt hänsynslös. Olika politiska eller religiösa upprorsrörelser har alltmer tagit 1800-talets anarkister och 1900-talets gangsterband till förebilder. Här är det lämpligt att påminna om att f.d. teologie studeranden Josef Stalin i början av sin politiska bana skaffade pengar till partikassan genom bankrån.

Politiska terrorister och gangsterband representerar emellertid två olika former av våldsbrottslighet. För terroristerna är ideologiska syften (t.ex. religiösa eller nationalistiska) det väsentliga, för de professionella brottslingarna av gangstertyp är den ekonomiska vinningen det yttersta motivet.¹⁵ Skillnaderna därvidlag hindrar inte att de båda kriminella organisationerna ofta använder samma metoder och till och med ibland samarbetar. Det finns sålunda flera exempel på nära kontakter mellan den latinamerikanska förbrytarvärlden och upprorsrörelserna i respektive länder. På sina håll – t.ex. i Colombia – är de identiska. Motsvarigheter till detta fenomen anses också finnas i Europa, fast föga är offentligen känt därom. Polisen är av naturliga skäl förtegen angående dylika problem.

Den har så mycket större skäl att vara det då kampen mot terroriströrelserna blivit en av de europeiska polisorganens största och svåraste uppgifter. Terroristerna är inte bara hänsynslösa i sina metoder på ett sätt som polisorganen inte kan vara. I den mån terroristerna är finansierade genom narkotikabrottsligheten har de lika stora, på sina håll större, ekonomiska resurser än den polis, som skall bekämpa dem.

Om polisen verkligen får de personella och ekonomiska resurser, som den behöver, vinner den i längden. Här står vi emellertid inför ett beklagligt faktum, nämligen att det demokratiska samhällets politiskt beslutande organ ofta släpar efter – både när det gäller att rusta sig mot anfall utifrån eller att bekämpa hotet från kriminaliteten inifrån.¹⁶ Likaväl som demokratin måste vinnas på nytt i varje generation, likaväl måste detta samhälle i varje generation på nytt vinna ”det sociala kriget” mot kriminaliteten. Liksom hotet utifrån tar sig hotet inifrån inte sällan andra och nya former för varje generation.

¹⁵ En analys av den politiska brottsligheten finns i *Crime and Justice*, s. 368 ff., Stephen Schafer: *The Political Criminal*.

¹⁶ Som exempel kan nämnas Sir Winston Churchills ansträngningar att övertyga det engelska folket om faran från Hitlers politik. Se dennes *The Second World War (1948-1954)*, del I.

Skattebrott

Skattebrotten var ännu i slutet av 1800-talet en företeelse av ringa betydelse. De allmänt använda grundskatterna – alltså en jordbeskattning lagd på fastigheternas *uppskattade* avkastning – gick det helt enkelt inte att komma undan så länge statsmaskineriet fungerade. Först med de genom deklarationer bestämda progressiva inkomstskatterna i början av 1900-talet blev illegal skatteflykt möjlig och lönsam. Men då blev den desto mer allmänt utbredd. Än i dag har man ingenstades funnit vare sig administrativa eller polisiära metoder att effektivt komma åt "svartarbete" eller "svarta affärer".

Den klassiska egendomsbrottsligheten vid sidan av stöld och rån – typ förskingring och bedrägeri med eller utan hjälp av förfalskning – kan någorlunda effektivt bekämpas. Där har staten allmänheten på sin sida! Men beträffande skattebrotten är det fruktlöst att ropa på allmänhetens hjälp – det gäller såväl i länder med en gammal och fast rättstradition som Sverige som i länder med svagare dylik tradition, t.ex. Italien och Grekland.

Vinsterna av det "svarta arbetet" eller de "svarta affärerna" tillhör mörkertalens område. Hur stort detta kan vara visades nyligen i en undersökning av det svenska riksskatteverket, som gällde omfattningen av svart hushållsarbete och svarta reparationer. Det beräknades uppgå till 10 à 15 miljarder kronor per år. I Europa i dess helhet, och särskilt då i länder med mera svagt utvecklad rättskultur, torde beloppen vara svindlande. Under de senaste decennierna har nämligen tillkommit en skattetyper – omsättningsskatt – vilken blivit ett tacksamt byte för den organiserade brottsligheten, som utvecklat en mångfald metoder att bestjäla staten och därmed den stora allmänheten.¹⁷

Databrott

Vad som sagts om skattebrotten gäller i viss mån även databrotten. Området är emellertid så nytt att kriminaliteten ännu ej utvecklats praktiskt i den skala, som är möjlig. Polisens förmåga att utreda och avslöja illegal användning av lokala eller globala datasystem, t.ex. Internet, är än så länge otillräcklig.¹⁸ Det finns helt enkelt för litet polispersonal, som fått den erforderliga specialskolningen på detta svåra område. Jämte sedvanlig kriminologisk och praktisk polisiär utbildning måste specialiseringen även omfatta revisorskompetens. Ovanpå detta kommer så en mycket krävande utbildning i informationsteknik.

17 Att effektivt bekämpa undandragandet av omsättningsskatter och bolagsskatter är svårt. Det förutsätter tillgång till en "finanspolis" med högt kvalificerad revisionsutbildning. Pionjär på detta område var USA med sina "treasure men" under förbudstidens kamp mot de första professionella gangsterbanden och deras tidigt utvecklade teknik att "tvätta svarta pengar vita". Denna teknik har numera fått global spridning och tillämpas i stor skala av de yrkeskriminella.

18 Brottsligheten "databrott" är så ny, den utgår från datateknikens utbredning sedan 1960-talet, att man knappast kan tala om dess historia – snarare om en helt ny och mycket aktuell form av kriminalitet. Vissa drag i databrottens teknik ger samband med sedan länge utvecklad ekonomisk brottslighet av typen trolöshet mot huvudman, bedrägeri, förskingring och förfalskning. Se om detta samband, Stanford Research Institute: *Computer Abuse, Crime and Justice*, vol. I.

Databrott är en samlingsbeteckning på sådana straffbara gärningar, som på ett eller annat sätt anknyter till ADB, telefonkommunikation och annan modern informationsteknologi. Att uppfånga dessa brott i enkla juridiska formler har än så länge inte lyckats. Man försöker därför identifiera gärningar av olika typer av databrottslighet såsom bedrägeri, förskingring, förfalskning, intrång, sabotage, piratkopiering, etc.

Som synes är vissa av dessa gärningar välbekanta från den klassiska straffrättens tid. De är sedan länge studerade och preciserade i den hittills gällande europeiska straffrätten. Men t.ex. dataintrång och datasabotage¹⁹ är något nytt och både teknologiskt och juridiskt svårgripbart.

Det allvarliga med kriminaliteten i det högteknologiska samhället är just att teknologiska framsteg i sig också skapar nya möjligheter till brott. Som exempel kan nämnas att uppfinningen av dynamiten innebar ett stort framsteg för inbrottstjuvarna, som kunde använda den i stället för bräckjärn och därmed attackera större och starkare skyddade kassaskåp. Denna utveckling från "kofot till dynamit" har en motsvarighet i vår tidsövergång från missbruk av kortregister till dataintrång.

Den kriminalpolitiska problematiken ligger i att möjligheterna att tränga in i och ändra i datorsystemen är så många att de är hart när oöverskådliga och så komplicerade att de är ytterst svåra att upptäcka.

Introduktionen av datorerna i institutionerna, särskilt i bankerna och liknande penningförvaltare, har därför skapat något av ett paradiset för bedragare och förskingrare. Det dröjde innan man från myndigheternas sida upptäckte detta. Egentligen upptäcktes brottsligheten ifråga genom slumpvisa sammanträffande omständigheter och inte genom polisiär spaning.²⁰ Det blir lättare att förstå detta om man tänker på ett av de första databrotten, som avslöjades i England. Där hade en uppfinningsrik banktjänsteman kommit på den goda idén att vid utbetalningar av belopp runda av dessa på småmyntsnivå (pennies), och använda automatiken i systemet till att sända de obetydliga beloppen till ett eget konto på en annan bank i en annan stad.

Databrotten är redan, och kommer sannolikt att bli det än mer, ett allvarligt samhällsekonomiskt problem. Historien ger många exempel på hur nya tekniska metoder i det ekonomiska livet öppnat väg för en ny typ av kriminalitet, som visat sig just på grund av den nya tekniken bli mycket svår att bekämpa. Ett sådant exempel av stor historisk räckvidd är myntförfalskningen. Under medeltiden hade den blivit ett så allvarligt hot att den till snart sagt varje pris måste förhindras.²¹

19 Nationalencyklopedin, IV, *Databrott* (citeras i fortsättningen NE jämte bandets nummer och uppslagsordet).

20 Trolösheten mot huvudman kan börja tämligen oskyldigt med att en betrodd fondförvaltare överskrider den limit, som är satt för hans rätt att göra affärer med aktier eller derivat – alltså optioner etc. Han förlorar pengar för huvudmannen och i försöken att avhjälpa bristen blir affärerna allt större och mer spekulativa. Till sist når han fram till en gräns, där han blir avslöjad eller tvingas ge upp.

Den engelska banken Barings Brothers, med ett klassiskt och aktat namn, råkade illa ut just på grund av spekulationer begångna av en egen fondförvaltare i Singapore. Förlusterna blev så stora att banken fick ny ägare. Förutsättningen för spekulationernas enorma omfattning var att de skedde med det globala datanätet som bas.

Priset för en effektiv insats mot databrotten kommer att bli högt. De nödvändiga reformerna av polis- och åklagarväsendet i alla utvecklade länder kommer att bli kostsamma.²² Inte minst gäller detta de polisiära reformerna, där det måste investeras stora resurser för organisatorisk utveckling och specialiserad utbildning. Det mest allvarliga är att brottsligheten stiger så överraskande snabbt både beträffande våldsbrott och egendomsbrott.

I ett vidare historiskt perspektiv sett är detta egentligen lika oväntat som besynnerligt. I den gemensamma kulturkretsen, Europa, USA och Kanada, lever vi i "välfärdssamhällen", där det stora flertalet människor är försörjda på en hög nivå.²³ I t.ex. Sverige har vi en socialvårdslagstiftning, som tillförsäkrar varje människa som bor i landet en "skälig" försörjningsnivå.

Hur förklara den ökande brottsligheten?

Den ovan ställda frågan kan egentligen inte besvaras annat än genom en diskussion av de generella försök till förklaringar av brottsligheten som socialt problem, vilka framförts under tidernas lopp. Från den medeltida kristna teologin, som uppfattade brottet som en synd, inspirerad av djävulen, fram till vår tids högt utvecklade sekulariserade kriminologi, finns en mängd teorier. Sedan problematiken flyttats ut ur teologin har det emellertid inte utbildats någon allmänt godtagen generell teori om orsakerna till brott över huvud taget. Så mycket svårare blir det då att *förklara* den dramatiska ökningen av kriminaliteten i Europa och Nordamerika sedan 1960-talet.

Det är naturligtvis inte möjligt att här diskutera den mångfald teorier om brottslighetens orsaker, som framförts sedan upplysningstiden i kriminologisk forskning. Under tiden efter det andra världskriget har det framförts en hel serie av mer eller mindre plausibla teorier, icke sällan utformade av verkliga forskarskolor.²⁴

I spåren av Lombrosos teori om "den födde förbrytaren" växte det upp en så talrik flora av idéer om orsaker till brottslighet att man i förstone fann det omöjligt att acceptera några *generella* teorier. Kriminalitetens orsaker var så många och komplicerade att de inte ansågs kunna föras in under *en* teoretisk förklaring. De två kriminologerna M.A. Elliot och F.E. Merrill uttryckte ståndpunkter på följande sätt i sitt arbete *Social Disorganization* (1941).

21 Se ovan s. 20 ff. och s. 60.

22 Redan att finna de rätta personerna, som lämpar sig för en så kvalificerad specialutbildning, kommer att bli besvärligt.

23 Egentligen är det fel att tala om "fattiga" i dessa länder, såvida man inte vill införa en formell gränsdragning, t.ex. att "fattig" är den som inte har pengar till inkomstskatt. Genom vår tids socialvård i de ovannämnda länderna är de som tar på sig besväret att utnyttja sina sociala rättigheter skyddade mot nöd. Att det finns människor, som inte vill använda systemet av socialekonomiskt skydd, är en sak för sig. Som regel tillhör de ett klientel av "utslagna" genom kriminalitet eller psykisk sjukdom – eller bådadera.

24 Den norske kriminologen Ragnar Hauge har år 1991 givit ut en koncentrerad framställning om kriminologins historia, *Kriminalitetens Årsaker*. Boken är både överskådlig och precis i formuleringarna.

”Förfinade undersökningar av lagbrytare har givit oss klara bevis för att det inte finns någon enskild faktor, som oundvikligen leder till kriminalitet. De visar att den unge lagöverträdaren vanligen är handikappad, icke på ett eller två, men på sju eller åtta områden. Vi kan med säkerhet sluta oss till att nästan varje barn kan övervinna ett eller två handikapp, t.ex. den ena förälderns död eller fattigdom och dålig hälsa. Men om barnet har en alkoholiserad, arbetslös far och en omoralisk mor, själv är förståndshandikappad, tas ut ur skolan och satt i fabriksarbete som ganska ung, och bor i ett överbefolkat hem och i ett dåligt grannskap, tycks sånär varje faktor i hans omgivning arbeta mot honom.”

Kriminologins uppgift måste följaktligen vara att klarlägga dessa faktorer. Detta ledde i sin tur till att man i en serie ”skolor” utnämnde olika faktorer till de avgörande. Från mitten av 1950-talet och fram till mitten av 1960-talet blev två förklaringar dominerande. Den ena, ”delkulturteorin”, utvecklades av en skola med kriminologen Gabriel Tarde som ledande namn, där *miljön* i vidsträckt mening med dess värderingar och vanor formade lagbrytaren till kriminalitet.²⁵

”Kontrollteorin” har den till synes orimliga utgångspunkten att kriminalitet är det naturliga. Frågan är då varför inte alla begår kriminella handlingar. Förklaringen är att den laglydiga individen är utsatt för en yttre och inre kontroll, som hindrar honom eller henne från att begå brott. Undersökningarna av de sociala och individuella kontroller det här är fråga om har visat sig mycket upplysande och ”kontrollteoretikernas” sätt att vända på problemet representerar ett intressant metodologiskt nyskapande. Som vi skall få se kan de ”kontrollteoretiska” tankegångarna med fördel diskuteras tillsammans med ärftlighetsteorier.²⁶

Så långt hade man hunnit på 1960-talet. Men då växte ett nytt perspektiv fram, det s.k. stämplingperspektivet. Tanken är att kriminalitet är en form av *avvikande* beteende, som *stämplar* sin man eller kvinna. Det är emellertid inte beteendet i sig själv utan det förhållandet att det av ett eller annat skäl ligger i samhällets intresse att *stämpla* beteendet som avvikande och därmed också att stämpla den som betar sig så som *avvikare* som är avgörande. Att stämplas som avvikande innebär en press in i ett fortsatt socialt avvikande beteende och därmed in i vad man med annan terminologi kallar ”kriminalitet”. Som synes är detta en typisk sociologisk metod och den har också varit till nytta för forskningen kring andra sociala problem.

”Stämplingsteorien” gled under 1970-talet över till ett ”pluralistiskt konfliktperspektiv”. Att man kom att sätta de sociala konflikterna i centrum för en kriminologisk teoribildning hade sin orsak bl.a. i den radikaliserings, som under en kort tid utbreddes sig i Europa och Nordamerika under intryck av Vietnamkriget och Sovjetunionens propaganda.²⁷

25 Denna sociala miljöforskning fördes vidare av forskare inom den s.k. Chicagoskolan. Se närmare Hauge, a.a. s. 49 ff.

26 Hauge, a.a. s. 78.

27 Jämför Hauge s. 117 ff. En särskild doktrin om klasskampen som kriminalitetsskapande faktor har utvecklats av lärjungar till Karl Marx.

När de demonstrativa yttringarna av denna radikaliseringsvåg möttes med straffrätt och polis som vapen av de politiskt härskande ledde detta naturligtvis till att kriminologisk forskning kom att inriktas på själva fenomenet *kriminologiseringen*, där härskande grupper i samhället kunde utnyttja straffrättsskipningen som vapen i eget intresse. Tanken att strafflagstiftningen är ett utflöde av konflikter i samhället fanns inbyggd också i tidigare här nämnda teorier. Den var central hos många av stämplingsteoretikerna liksom hos enskilda anhängare av delkulturideologin. Ett typiskt och viktigt exempel är Walter B. Millers uppfattning om kriminaliteten inom den lägre arbetarklassen som en följd av att man använde en strafflagstiftning präglad av medelklassvärderingar.²⁸ I själva verket återvände man med denna åskådning till upplysningstidens kriminologi, där "filosoferna" uppfattade brotten som försök av individen att hävda sina intressen mot samhället. Konfliktteoretikerna kom i stället att koncentrera sig på den sociala gruppens försök att hävda gruppintresset inom och över samhället.

En typ av sociala konflikter kan naturligtvis utgå från olika kultursyn inom olika samhällsgrupper. I de nordiska länderna, som tidigare hade en kulturellt mer homogen befolkning än de flesta övriga länder i Europa, har detta blivit uppenbart genom invandringen efter 1960-talet. Den förste som förutsåg mycket av denna problematik var en svensk kriminolog, Thorsten Sellin. Hans arbete, *Culture Conflict and Crime*, är en klassiker som än i dag är av stort intresse.

Fortsättning följde genom en annan klassisk författare, Max Weber, som i sin centrala analys låg nära en tidigare forskare – Erik Durkheim.²⁹ Båda ansåg att samhällen utan kriminalitet var en omöjlighet. Brottet och brottsligheten ingår i samhällsfunktionen; samhället är nämligen en maktapparat för att styra beteende. I de äldre samhällena – medeltidens t.ex. – utgick den styrande makten från status, senare blev den ekonomiska makten (kapitalismen) och den sociala makten (i socialistiska samhällen) avgörande för samhällets sätt att fungera vid bestämmande av en kriminalitet.³⁰ Från dessa teoribildningar återvände man hela tiden parallellt till flerfaktorsteorin, som än i dag framstår som den ledande helt enkelt därför att man med dess metoder inte behöver binda sig vid en viss teori, ibland politiskt inspirerad, utan med större frihet kan välja och vraka i den rika floran av idéer och framför allt pröva dem praktiskt i olika kombinationer.

Det sista är inte det minst viktiga. Teoribygandet har i viss mån lett till en minskad och otillräcklig uppmärksamhet beträffande straffrättsskipningens praktiska sidor. Ej heller har man, enligt min mening, tillräckligt uppmärksammat de framsteg, som gjorts inom den allmänhistoriskt antropologiska forskningen. En ny forskningsgren – nämligen den historiskt inriktade sociobiologin har mycket

28 År 1954-1957 var Walter B. Miller forskningsledare för ett projekt där man skulle skaffa sig underlag för att förhindra ungdomskriminalitet i vissa slumkvarter i Boston. Millers synpunkter (se Hauge, a.a. s. 87 ff.) bygger just på de erfarenheter han och hans medarbetare gjorde under perioden ifråga.

29 Jämför Hauge, a.a. s. 61.

30 Hauge, a.a. s. 121 ff.

av intresse att ge, trots att den ännu befinner sig på ett första stadium vad metodologi och begreppsbildning beträffar.³¹

Våldet hos människan

Sociobiologin tog ett jättesprång framåt efter de epokgörande upptäckterna i början av 1960-talet i Olduvaidalen i Tanzania av skelettdelar efter "hominider" (biologiska förfäder till vår tids människovarelse). Man har hittills lyckats rekonstruera hela släktled av dylika hominider. *Homo Habilis* som uppträdde för något mindre än 3 miljoner år sedan, och dess efterträdare *Homo Erectus*, som kom att bli den dominerande hominiden under nära två miljoner år och fram till den moderna människan, *Homo Sapiens*. De första säkra fynden av *Homo Sapiens* är omkring 200 000 år gamla och pekar liksom genetikernas teorier, baserade på arvsmassan, på en gemensam anmoder från Afrika.

Det skulle föra för långt att här redovisa det allt rikare material, som arkeologerna funnit om den nutida människans förfäder. Det får räcka med att påpeka att den moderna civilisationens bärare, *Homo Sapiens* dvs. den population, som levde kvar efter den senaste istidens slutskede för 40 000 år sedan, sannolikt inom ett begränsat område, Nordafrika eller Främre Orienten, är den enda länken till hominiderna.

Här börjar det för vårt ämne direkt intressanta! Ty vi är alltså med säkerhet både som individer och social grupp bärare av genetiska anlag från en både individuellt och till sin sociala karaktär bestämbar varelse (*Homo Erectus*), som levde för ca 2 miljoner år sedan.

Vad var hominiden för slags varelse? Även här måste vi av utrymmesskäl nöja oss med en summarisk skiss. Vi vet nu att denna vår biologiska förfader var upprättgående med en växande hjärna, som använde enkla stenredskap och troligen levde i flockar på ca 50 till 200 individer. Vi vet också att varelsens närmaste förfader, *Homo Habilis*, börjat som asätare; det var det enklaste sättet att komplettera insamlad vegetabilisk föda. Från ätandet av as (i Afrika i konkurrens med bl.a. hyenor och schakaler) utvecklades hominiderna till jägare och systematiska samlare. Under årmiljonernas gång befästes försörjningen genom jakt och samlande och satte stark prägel på hominidens gener. Darwin har här visat vägen för rekonstruktionen av människans utveckling. Genom samlivet i flockarna utveckla-

31 För en orientering om den sociobiologiska forskningen, se Svante Folin *Den påklädda apan. En polemisk introduktion till sociobiologin* (1983) och Krister Brood *Quo Vadis, Homo?* (Vart går du, människa?) (1996). Folins bok avspeglar den häftiga debatten kring sociobiologin under de första decennierna efter de stora arkeologiska pionjärinsatserna i Tanzania under 1960-talet. Broods bok är en mer neutralt hållen framställning av människans historia som biologisk varelse. Den ger en utmärkt populärvetenskaplig introduktion i ämnet.

Det grundläggande arbetet på området ifråga är Edward O. Wilsons *Sociobiology, The New Synthesis*, (1975) och densammes *On Human Nature* (1978).

I förordet till detta senare arbete säger Wilson att han i slutkapitlet till boken *Sociobiology, The New Synthesis* utvecklade tanken att de biologiska principer, vilka tycks fungera någorlunda väl beträffande djur i allmänhet kan utvidgas med nytta till samhällsvetenskaperna. Detta förslag skapade ett ovanligt mått av intresse och kontroversiell debatt.

des också sociala samarbetsformer och metoder.³² Varelsen blev ett i flock jagan-
de rovdjur – *och det är människan i grunden fortfarande*. Om någon betvivlar det-
ta tillråds ett besök i en charkuteriaffär. Ett sådant besök ger en åskådlig bild av
hur människovarelsen levde och lever som rovdjur och i regel utan tanke på att
man tagit och tar sitt byte ur naturen. Det är först under det innevarande århund-
radet som miljömedvetande och idéer om djur- och naturskydd börjat få politisk
betydelse.

Det avgörande steget i denna varelses utveckling av en civilisation togs för ca
10 000 år sedan, då jägar- och samlarfolken började bli bofasta, med åkerbruk
och boskapsskötsel som huvudnäringar och stadsbildningen som viktigaste soci-
alekonomiska livsform. Med urbaniseringen kom bl.a. straffrätt och polis till för
att hindra människorna från att genom våldsdåd inom de sociala enheterna för-
göra varandra. Mellan dessa sociala enheter – familjer, ätter, stammar, nationer,
stater, imperier – rådde länge ett allas krig mot alla. Människorna har efterlämnat
spåren efter otaliga civilisationer, som gått under genom yttre eller inre våld.

Vi vet också att det inre våld riktat mot andras liv och egendom, som spelat en
så avgörande roll i civilisationernas historia, fortfarande är ett stort problem.
Människan bär fortfarande på rovdjurets gener (i den kristna teologin kallas detta
"arvsyndan").

Socialpsykologiska och socialpolitiska förklaringar

Att varje mänskligt samhälle alltid kommer att ha svårigheter med brottslighet är
alltså förutsägbart. Men varför ökar detta kriminella beteende så starkt just under
de senaste decennierna – trots alla de humaniserande faktorer som borde motver-
ka detta? Här måste finnas en generellt verkande faktor, som påverkar vårt soci-
ala beteende på ett sätt som drivit fram en mångdubbling av kriminaliteten.

Det är lätt att finna en tänkbar socialpsykologisk faktor. Efter det andra världs-
kriget har massmedia utvecklats i rasande takt och framför allt har televisionen
kommit att spela en alltmer avgörande roll för opinionsbildningen, både på ytan
och på djupet. Televisionen fungerar hittills först och främst som ett nyhetsmedi-
um. Tyvärr har dess betydelse till stor del blivit att förmedla kännedom om våldet
människor emellan. När detta fenomen förenas med en straffrättsskipning med
svag avskräckning mot våldsbrott blir det en naturlig följd att våldsbrottsligheten
ökar.

Vid sidan av televisionen och andra medias kriminalitetsprovocerande effekt
har i det föregående framhållits narkotikabrottslighetens stora betydelse.

Man kan också nämna två andra faktorer, som bidrar till ökad kriminalitet,

32 Hypoteserna om gruppbyggningarnas storlek bygger på studier av benrester vid boplatser. När
familjen uppkom som social enhet vet vi inte, men man kan gissa att uppfinningen av elden blev avgö-
rande. Genom elden blev det möjligt även för små grupper av hominider att värja sig mot de stora rov-
djuren.

nämigen dels upplösningen av en religiöst bestämd moral genom sekulariseringen och dels den kris, som drabbat den primära institutionen för social anpassning – familjen. Sekulariseringen kan man inte göra något åt på politisk väg. Den tillhör det slag av historiska processer, som är självgenererande och sträcker sig över århundraden.³³ Familjen och familjelivet som socialt anpassande institutioner kan däremot påverkas genom politiska reformer.

Så mycket viktigare ter sig den kriminologiska – egentligen socialpolitiska – forskningen på detta område. Under de senaste årtiondena har man uppnått intressanta resultat, bl.a. har de redovisats i samlingsarbetet *Preventing Antisocial Behavior, Interventions from Birth through Adolescence* (1992) och vid seminarier i Europa.³⁴ Vid ett dylikt seminarium i Stockholm framhölls att tvååringar tillhör samhällets våldsammaste grupp. I regel försvinner den svåra aggressiviteten hos dessa barn. Men hos några barn går våldskurvan inte nedåt. Det antas att det är bland dessa barn, tydligt urskiljbara redan vid 2–3-årsåldern, som framtidens våldsbrottslingar skall sökas. Flickornas aggressivitetskurvor ligger på ett mycket lägre plan. Forskarna ifråga tror inte att det rör sig om genpåverkan utan om föräldrar som inte fungerar.

Det kanske är så, men det utesluter inte att en tidigt utvecklad aggressivitet bokstavligen talat beror på ett genetiskt inflytande. Här måste forskningen gå vidare, liksom i försöken att finna metoder att i tid ersätta eller komplettera föräldrainsatserna med sociala åtgärder till de överaggressiva barnens hjälp. Tidsfaktorn är viktig. Av samma forskning framgår att vid 14 års ålder har redan 80 procent av dem som senare kommit att bli yrkeskriminella varit i kontakt med polisen eller de sociala myndigheterna. Vid 16 års ålder gäller detsamma för 100 procent av de blivande yrkesbrottslingarna. En slutsats, som kan dras av dessa forskningsresultat,³⁵ är att i stället för att "satsa alla resurser på att förmå 16-åringar att sluta slåss med kniv bör man försöka förhindra att aggressiva tvååringar tillåts utvecklas till knivbärande, spritdrickande värstingar". Den ovan givna sociobiologiska bedömningen att människan bär på ett rovdjurs gener är ofrånkomlig. Alltså måste man räkna med att många överaggressiva barn inte fångas upp av preventionen.

Vi har dess bättre insett att kriminologisk forskning är ett av samhällets mest effektiva vapen i kampen mot brottsligheten. Det finns därför hoppningivande tecken. Vid de flesta universitet i de högteknologiskt utvecklade länderna har man

33 Sekulariseringen har gått snabbare och blivit mer radikal i protestantiska länder och regioner. I vad mån den katolska kyrkans strängare religiösa disciplin, bl.a. genom bikt och andra institutioner för intensiv religiös moralpåverkan, har lett till mindre kriminalitet än i jämförbara protestantiska länder är inte undersökt vetenskapligt med tillräckligt omfattande kvantitativa metoder.

34 Utgivet av Joan McCord och Richard E Tremblay, Guilford Press, New York.

Vid ett seminarium i Stockholm i januari 1997 redovisade psykologiprofessor Richard E. Tremblay (från Kanada) ett antal av forskningsresultaten. Sammanfattande anfördes att varje år förstörs ett stort antal barns förutsättningar för att leva ett normalt liv, t.ex. genom moderns alkoholism. Ett förebyggande arbete bör således inledas redan innan barnet är fött.

35 Slutsatsen är dragen av journalisten Marie Söderqvist, som gjort ett utmärkt reportage från seminariet.

organiserat ett självständigt arbetande kriminologiskt institut. I Sverige har därtill ett särskilt "Brottsförebyggande råd" (BRÅ) inrättats med uppgift att just ge råd beträffande strategin i kriminalpolitiken.³⁶ Vi måste ju veta hur problemen ter sig i verkligheten och vad vi kan och bör göra för att angripa dem.

36 Som exempel på den högstående forskningsproduktionen kan nämnas BRÅ:s skrift, *Brottsutvecklingen 1994*, under redaktion av Jan Ahlberg (BRÅ 1996:4). Särskilt uppsatsen *Åtgärder mot drog- brottslighet – ett naturligt experiment inom narkotikapreventionen* av Eckard Köhlhorn, Anders Kassman och Mats Ramstedt är en värdefull prestation.

I den utländska socialpsykologiska forskningen kan särskilt framhållas det ovan citerade arbetet av den amerikanska professorn och socialhistorikern Gertrud Himmelfarb. Hon visar på ett slående sätt hur degenerationen av familjen i USA har skapat stora sociala problem, inte minst genom ökad kriminalitet.

Utvecklingen av straffrätten i 1900-talets Europa

Inledning

Under årtiondet före det första världskrigets utbrott syntes läget beträffande utvecklingen av straffrätten på det hela taget gynnsamt ur reformsynpunkt.¹ Den sociologiska skolans reformidé – tanken att straffrätten skulle ta sin utgångspunkt i den brottsliga individen och inte i den brottsliga gärningen – hade börjat utbredas och präglade debatt, doktrin och lagar i de stora europeiska kulturländerna.²

Med undantag för Italien var den positivistiska skolan, som inletts av Lombrosos forskningar om "den födde förbrytaren", visserligen livligt diskuterad, men hade icke uppnått nämnvärt praktiskt inflytande. Här som på andra sociala reformområden kämpade konservativa och liberala krafter mot varandra och ännu vid det första världskrigets utbrott behöll aristokraternas och det högre borgerskapets värderingar dominansen i det sociala reformarbetet. Framsteg gjordes, men de kom mycket långsammare än vad de liberala önskade.

Med kriget blev det naturligtvis en reformpaus på de sociala områdena. De oerhörda förlusterna i liv och egendom hade kastat de krigsdeltagande folken ner i elände, där desperation och fortsatt folkhat uppammade revolutionära rörelser, särskilt på den förlorande sidan. Det tyska kejsarriket stympades och Österrike-Ungern slogs i bitar.

Den revolutionära straffrätten

I dessa revolutionära rörelser uppfattade man straffrätten mest som ett polisiärt redskap för att slå ner kontrarevolutionärt motstånd. Ett typiskt exempel på hur man helt sonika slog ihop en radikalt förenklad straffrätt och straffprocess erbjuder den i början av år 1919 tillkomna kommunistiska rådsrepubliken i Bayern. Den nya regeringen publicerade omedelbart en av poeten Ernst Toller undertecknad förordning, där man skapade ett revolutionärt instrument i maktkampen med de politiska motståndarna. Detta instrument blev en revolutionstribunal.

1 Se ovan s. 62 ff. Märk beteckningen den "kopernikanska omsvängningen".

2 Inte minst i Sverige. Se närmare Christian Häthén, *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906-1931. Tre studier*, Lund. *Studies in Legal History* 1, Editor: Kjell Åke Modéer, 1990.

Förordningen, som blev ogiltig med den bayerska rådsrepublikens fall den 1 maj 1919, visar hur en revolutionär rätt juridiskt-tekniskt banade väg för en laglös terror. Förordningen blev nämligen i sak, om också inte i form en förebild för de revolutionära "rättsordningar", som skulle komma att dyka upp på olika håll i Europa under tiden mellan de båda världskrigen och i oroliga skeden närmast det andra världskriget.³

Det hette sålunda i förordningen:

- "7. Domen måste vara skriftligen avfattad, men dess grunder kan anges muntligen. Domen skall underskrivas av varje domare som deltagit i sammanträdet liksom av den som fört protokollet.
8. Domen skall omedelbart gå i verkställighet.
9. Förhandlingarna är muntliga och offentliga.
10. Varje brott mot revolutionära grundsatser skall bestraffas.
11. Straffens art bestäms av domarens fria bedömande."

Enligt en förklarande bestämmelse var tribunalens ändamål att bryta motståndet mot revolutionära grundsatser.

Denna specialdomstol insattes för den förväntade oroliga övergångstiden till det nya revolutionära samhället. Bland straffen uppräknades fängelse, tukthus och tvångsarbete, för svåra förbrytelser skulle följa dödsstraff. *Till förbrytelser belagda med dödsstraff räknades bl.a. understöd av rådsrepublikens fiender.*⁴

Tollers försök att skapa en revolutionär terror kvävdes i sin linda.

Adolf Hitlers terror

Annorlunda gick det med Adolf Hitlers stegvisa skapande av en juridisk och teknisk terrorapparat. Från en försiktig början under åren 1934–1940 utvecklade han under kriget en terror utan motstycke i modern historia. Från morden hösten 1939 på alla (godtyckligt utvalda) sinnessjuka och till förintelselägren, som började sin hantering 1941, hade han etablerat en slags rättslig grundval för massmorden, som ytterst baserades på att han, och han ensam, var det tyska rikets överordnade rättsskälla och högsta domare.⁵ Men han började utge sina mordbefallningar utan rättslig förankring genom att gå vägen över det nazistiska partiet.

3 Citerat efter Hans Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte* (1992) s. 706. Hattenhauer sammanfattar straffrätten i de "kollektivistiskt ideologitrogna" staterna efter det första världskriget på följande sätt.

"Denna rätt präglades av en oanad ansvällning av straffrätten, som dock framträdde i form av förvärande få lagparagrafer. I stället för strafflagens rekvisit (1800-talets stora straffrättstekniska framsteg) fick man generalklausuler. Med ett enda politiskt rättsbegrepp kunde man oskadliggöra millioner av "statsfiender". I stället för straffrättsdogmatiken trädde generalklausulerna i kraft. Det borde vara tillräckligt att någon tillhörde en förrädisk klass för att man skulle kunna inleda en straffprocess. Var "folkets fiende" (en term uppfunnen både av Ibsen och Stalin) väl avslöjad måste man skoningslöst slå till."

4 Denna typ av revolutionär straffrätt och straffprocess har sitt egentliga upphov i den franska revolutionens terrormetoder. Se Anners, *Humanitet och rationalism*.

5 Citerat efter Hattenhauer, a.a. s. 710.

Samtidigt som den tyska rättsvetenskapen och de tyska domarna offentligen förklarade "barmhärtighetsmord" för olagliga, utgav Hitler en serie order till partiapparaten (han undvek noga statsbyråkratin, som skulle hållas i absolut okunnighet om åtgärderna). Ordern var ett skriftligt personligt "Führerbefehl" till vissa noga utvalda partiledamöter.⁶

Hitlers juridiska teknik

Hitlers juridiskt tekniska metoder var skickligt valda och ägnade att för de icke juridiskt utbildade, dvs. folkets stora massa, dölja vad som skedde.⁷

Det största hindret för denna terror var den i tysk liksom överallt i Europa acceperade satsen: "intet brott, intet straff, utan lag (nullum crimen, nullum poena sine lege). Den hade upptagits under upplysningsidéernas inflytande och utgjorde ett besvärande band på det nazistiska domstolsmaskineriets rörelsefrihet. Genom en förordning av år 1935 ändrades därför strafflagen genom att denna sats ströks och ersattes med regeln: den skall bestraffas som begår en gärning, *som lagen förklarar vara straffbar eller som enligt strafflagens grundtankar och i enlighet med sund folkmening förtjänar straff*.

Därmed hade Hitler och hans anhang röjt undan alla de europeiska rättstraditionernas hinder för en total terror utövad av åklagare, domstolar, fängelsemyndigheter och polis.

Den kommunistiska straffrätten som terrorvapen

Den kommunistiska diktaturen i Ryssland efter Oktoberrevolutionen 1918 tog enklare och radikalare på samma problematik. Lenin kunde göra det därför att Ryssland inte var bundet till legala former på samma sätt som Västeuropa. Länderna där var starkt influerade av och delvis bundna till en romerskrättslig teknik med skrivna lagar och i skrift bevarade rättsfall. Som underlag hade det aldrig utvecklats en motsvarande lika stark tradition i den del av Östeuropa som ingått i det östromerska riket. Detta berodde ytterst på att kejsar Justinianus år 535 föreskrev att i fortsättningen skulle icke latin utan grekiska vara rikets officiella lagspråk.⁸ Det enorma lagverk på latin, som han skapade under åren 529–534 liksom hans fortsatta lagstiftning på latin – till 560 – kom därför aldrig att få samma inflytande i Östeuropa som det fick i Västeuropa framför allt genom den romersk-katolska kyrkans förmedling.

I det östromerska riket fick man nöja sig med översättningar av de latinska lagarna till grekiska. Men de föll snart bort ur praxis därför att grekiskan hade ald-

6 Lenin och framför allt Stalin fungerade i praktiken på samma sätt som Hitler, när denne lyckats befästa sin diktatur.

7 Se Eberhard Schmidt: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, s. 419. Under perioden 1911-1919 hade man i Tyskland lagt ner ett intensivt utredningsarbete som förberedelse till en ny strafflag, som skulle ersätta den föräldrade "riksstrafflagen" av år 1871. På detta område hade alltså Weimarrepublikens lagstiftande myndigheter ett omfattande modernt underlag att bygga på.

8 Scheltema H.J.: *An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft. II. Das Oströmische Reich*. Institutet för Sammenlignende Kulturforskning, Serie A, XXIV, 1958.

rig utvecklat en juridisk terminologi på samma tekniska nivå som den latinska. Det ryska riket blev en bärare av grekisk-ortodox religion och grekisk juridisk tradition. Det kom, trots alla tsarernas ansträngningar att driva igenom sin vilja genom lagstiftning, att ända till slutet av 1800-talet väsentligen präglas av en i regel tämligen opreciserad sedvanerätt. Sedan kommunisterna mördat tsarfamiljen kunde de installera sig som innehavare av statsmakten.⁹ Dess maktapparat lydde snart sagt av gammal vana. Därför kunde Lenin och hans efterträdare genomföra drastiska förändringar av straffrätt och straffprocess utan nämnvärda protester från vare sig folket eller resterna av tsarbyråkratin. Intelligentian – de intellektuella – var lamslagna av terrorn. De sköts eller försvann i arbetslägren.

Hur dessa "reformer" såg ut ger Ernst Tollers *Straffrätt och straffprocessrätt* en föreställning om. I dag kämpar det nya Ryssland med svårigheterna att skapa en rättsordning av västerländsk typ.

Det demokratiska Europa

I det demokratiska Europa i övrigt hade under mellankrigstiden den sociologiska skolans reformidéer börjat slå igenom. Särskilt gällde detta England och de nordiska länderna, där "behandlingsprincipen" introducerades som en överordnad metod inom straffrätten och straffverkställigheten.

Det andra världskriget blev lyckligtvis en parentes i det demokratiska Europas straffrätts historia.¹⁰ Det är ett märkligt bevis för styrkan i den europeiska civilisationstraditionen att de rättsliga uppgörelserna i de från nazistisk eller fascistisk ockupation befriade länderna med nazistiska och fascistiska krigsförbrytare i stort sett skedde i respektabla former och med någorlunda bevisbara motiveringar. Endast något decennium efter krigsslutet år 1945 hade man i de flesta krigsdeltagande länderna – även de som förlorat – i Central-, Nord- och Västeuropa återgått till rättssamhällets principer och praktik.

Man återvände till en traditionell straffrättsskipning av den typ som tillämpats fram till 1939 i respektive land. Detta beredde inga svårigheter i England, som trots alla krigets påfrestningar lyckats bevara sin kristna och liberala rättstradition. Inte heller i de nordiska länderna var straffrättsskipningen något större problem.

Reformarbetet fortsattes där liksom i England i humaniserande riktning på ungefärligen samma sätt som under mellankrigstiden och med stöd av den från 1950-talet snabbt utvecklade kriminologiska forskningen.

Hur den sociologiska skolans behandlingsmetoder uppfattades i Frankrike vid det andra världskrigets slut har vi ett vittnesbörd om i utlåtandet från en kommission (AMOR-kommissionen), som hade till uppgift att fastslå de humanitära principerna för verkställigheten av fängelsestraffen.

9 Se Erik Anners, *Den europeiska rättens historia II*, kapitlet om utvecklingen i Ryssland.

10 Men parentesens blev hemsk nog. Överallt dit nazisters och kommunisters makt sträckte sig, dvs. så långt deras ockupationstrupper nådde, tillämpades deras likartade terroristiska metoder på den värnlösa civilbefolkningen.

De uppställdes i sju punkter:¹¹

1. Det frihetsberövande straffets huvudsakliga syfte är att förbättra den dömdes och återinpassa honom i samhället.
2. Fördelningen inom korrektionsanstalterna av individer dömda till mindre än ett års fängelse grundar sig på förbrytarens kön, personlighet och grad av förvändhet.
3. En progressiv regim tillämpas ... för att anpassa behandlingen av fången efter hans attityd och graden av förbättring. Regimen sträcker sig från ensamcell till halv frihet. Åtnjutande av villkorlig frigivning utsträcks till alla tidsbestämda straff.
4. Varje strafffånge är förpliktad att arbeta ... Ingen kan tvingas att förbli sysslöslös.
5. Den behandling fången utsätts för, rensad från all fördärvbringande promiskuitet... bör i främsta rum inriktas på hans allmänna och yrkesmässiga utbildning och på hans förbättring.
6. I varje korrektionsanstalt lämnas social och medicinsk-psykologisk vård.
7. Fångarna erhåller bistånd under och efter straffet i avsikt att underlätta deras återanpassning i samhället.¹²

Fängelserna i Västeuropa har i de flesta länder efter hand byggt på och vidare utvecklat dylika behandlingsmetoder. I Östeuropa har utvecklingen gått långsammare, eftersom man i dessa kommunistiska diktaturer främst såg till allmänpreventionen, uppnådd genom terroristiskt disciplinära metoder, som blev värre ju längre österut man kom. I Sovjetunionen var behandlingen av fångar i fängelser och arbetsläger helt godtycklig och hårdheten begränsades endast av kraven ovanifrån på för regimen nyttiga arbetsresultat.

Men de stora förhoppningar, som anhängarna av den sociologiska reformskolan ställt på de nya behandlingsmetoderna i fängelserna liksom den villkorliga frigivningen och framför allt den villkorliga domen uppfylldes icke. Framför allt visade sig förväntningarna på en effektiv individuell förbättring – den individualpreventiva teorins huvudsats – alldeles orealistiska. Återfallen i brottslighet minskade inte och i allt fler länder började man uppge hoppet om verkliga och bestående framgångar i kampen mot brottsligheten.

Nyklassicismen inom den västerländska straffrätten

Ungefär samtidigt i Europa och USA har det inom straffrätten uppträtt en tendens till en nyorientering. Man har – inte minst i Sverige – börjat acceptera en ”nyklassicistisk” straffteori och däremot svarande rättsbildning i lag och praxis. I Sverige

11 Här citerade efter Michel Foucault: *Övervakning och straff, Fängelsets födelse*. Svensk översättning 1987. Det franska originalet utkom år 1974, s. 312 ff. Boken är ett av de viktigaste socialhistoriska arbeten, som utkommit efter det andra världskriget. Den bör lämpligen läsas tillsammans med en biografi över Foucault, t.ex. Didier Eribons: *Michel Foucault*, som utkom på svenska 1991.

12 Som Foucault påpekar (s. 312) förverkligades icke de upphöjda sju maximerna. Han ser i detta orsaken till ”de senaste årens fängelseuppror”. Man bör hålla i minnet att Foucault är en mycket typisk representant för den franska intellektuella vänstern och vissa partier i hans böcker är starkt färgade av hans vänstervärderingar. Hans karriär från Parislycéet Henri IV via École Normale Supérieure, till en professur i filosofi vid Collège de France är karakteristisk för en fransk vänsterintellektuell utveckling. Han företräder på ett lysande sätt det bästa i denna tradition, nämligen det analytiska skarpsinnet och förmågan att använda skarpslipade begrepp.

är den ledande talesmannen för denna reformideologi professorn i straffrätt i Uppsala Nils Jareborg. Hans inflytande på både den vetenskapliga debatten och det praktiska lagstiftningsarbetet (i Fängelsestraffkommittén och Straffsystemkommittén) har varit stort.

Det särskilt intressanta och i vår tid nya i Jareborgs och hans meningsfränders teori är att de framför denna som ett medel att ge en objektiv måttstock för det enskilda brottets svårighetsgrad och därmed för det rätta straffet.

I den nya teorin synes emellertid ligga innefattat en föreställning om den "rätt- ta" (rättvisa) vedergällningen av brottet med hänsyn till dess "straffvärde". För att använda en troligen allmänt vedertagen förklaring av termen straffvärde citerar jag här Nationalencyklopedins definition.

"... juridiskt begrepp för brotts svårhet med särskild hänsyn till den skada eller fara som gärningen orsakat och till gärningsmannens skuld sådan den kommit till uttryck i gärningen. Straffvärdet har avgörande betydelse när brottspåföljd bestäms".

Begreppet "straffvärde"

Begreppet straffvärde är ur rättshistorisk synpunkt sett ett fascinerande ideologiskt fenomen. I den "klassiska" straffrättsdoktrinen från förra delen av 1800-talet skulle det mottagits med applåder. Däremot skulle förvisso den tidiga sociologiska straffrättsskolan, dvs. von Liszt och hans lärjungar från slutet av 1800-talet ha höjt sina händer mot skyn i fasa inför den nyklassicistiska teorins sätt att binda straffet vid en bedömning av den brottsliga gärningen i stället för att ställa den brottsliga individen i centrum.

Liksom under det senare 1800-talet påverkades straffrätt och kriminalpolitik starkt av striden (eller skall vi säga debatten) mellan den sociologiska respektive den positivistiska straffrättsskolan. Det är troligt att tiden kring 2000-årsskiftet kommer att präglas av en intensiv debatt mellan den sociologiska och den "nyklassicistiska" skolan.¹³

Eftersom syftet med här föreliggande arbete är rättshistoriskt och inte dogmatiskt skall jag inte gå in på denna aktuella straffrättsdebatt.

En iakttagelse ligger emellertid nära till hands, nämligen att den nyklassicistiska metoden gör det mycket lättare att motivera en skärpning av straffrätt och straffverkställighet än vid tillämpning av den sociologiska skolans metod. I det senare fallet möts ju argument för hårdare straff nästan alltid av ett motargument – hur skall det då gå för den stackars brottslingen?

Så långt har vi alltså hunnit i vår egen tids utveckling av den straffrättsteoretiska debatten. Hur förhåller det sig då med motsvarande kriminalpolitiska problematik?

¹³ Se *Lex Ferenda, Rättsvetenskapliga studier av forskare vid Stockholms universitet*, nr. 50, ed. Jan Rosén, s. 101 ff.

Utvecklingen av polisväsendet i 1900-talets Europa

Inledning

I den västliga delen av Europa, som tillhörde de demokratiska segrarmakterna i de båda världskrigen, blev varken polisens organisationer eller metoder väsentligt förändrade under perioden 1914–1945. Efter det andra världskrigets slut upprätt höll man i dessa länder både institutioner och metoder sådana dessa utvecklats under senare delen av 1800-talet. Denna starka kontinuitet i den europeiska *demokratiska* polistraditionen består än i dag.

Utvecklingen inom de stora diktaturstaterna

Tyskland – från "Weimarrepubliken" till det "Tredje riket"

Weimarrepubliken (1919–1933) hade ärvt det andra tyska kejsardömet fasta rättsordning och effektiva polis. Särskilt i Preussen, där man liksom i övriga delstater hade sin egen polis, bevarade man inom polisen både rättssäkerhet och fast disciplin.

Weimarstatens rättskultur var naturligtvis ett avgörande hinder för en nazistisk maktutövning av den totalitära prägel, som stod på det nationalsocialistiska arbetarpartiets program. Genast efter maktovertagandet år 1933 började Hitler och hans förtrogna bryta ner den vanliga "civila" polisen som instrument för lag och ordning. Metoden var lika enkel som effektiv. Polisen fick rätt att häkta folk utan varje domstolsprövning och behålla den häktade även om en domstol frikände honom.¹ Polisen, som fick ny nazistiskt pålitlig personal, stod alltså över både lagarna och domstolarna. Detta förfarande, det s.k. "skyddshäktet", tillämpades i ständigt stigande omfattning och var den teknik som användes för att fångsla judar och många andra folkgrupper liksom folk ur oppositionen i koncentrationslägren, som alltefter de polisiära myndigheternas gottfinnande kunde användas

1 Eberhard Schmidt, *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, 1951, s. 428 ff.

som dödsläger, arbetsläger eller en kombination av båda.²

Vid sidan av den ordinarie polisen fanns det andra än mer fruktade polisorgan. När Hitler i början av 1920-talet organiserade partiets "stormavdelningar" (SA) med uppgift att terrorisera politiska motståndares möten och över huvud taget behärska gatorna – sådana organisationer hade också de flesta andra partier – skapade han en polisiär specialorganisation, SS, som skulle vara hans livvakt och kontrollera SA. Efter det att SA halverats och avväpnats 1934 växte SS ut i en enorm omfattning. Främst skedde detta i form av en särskild armé – Waffen SS – men också i form av en egen säkerhetstjänst (SD) med uppgifter både som polis- och underrättelseorgan.³

Till yttermera visso hade partiet tidigt börjat förbereda en hemlig statspolis, Gestapo (Geheime Staatspolizei), som sattes i funktion vid maktövertagandet. Den skilde sig inte till sina uppgifter från de andra polisiära institutionerna – men i praktiken blev Gestapo den värsta och mest fruktade av alla nazisternas terrorapparater. Den använde nämligen sina befogenheter att tillämpa psykisk och fysisk tortyr med ytterlig hänsynslöshet och grymhet. I jämförelse med vad Gestapo tillät sig var 1500-talets tyska straffrättsdomstolar, som i lag tillerkänts rätt att använda tortyr, humana. De fick nämligen inte använda tortyr annat än efter bevis som grundade sig på skälig misstanke mot den anklagade. De nazistiska domstolarna, åklagarna och polisorganen kunde tortera när, hur och vem som helst utan något behov av överordnads tillstånd.⁴ Det gjorde att klassiska medeltida tortyrmetoder började tas i bruk igen flera hundra år efter det att de förbjudits i lag. Därtill kom att dödsstraffet blev allt vanligare och kunde verkställas med olika grader av grymhet. Sålunda stadgades 1933 att dödsstraff kunde verkställas genom halshuggning eller genom hängning. I det senare fallet användes en särskilt kvalfull metod – strangulieren – varvid offret långsamt stryptes.⁵

De fascistiska diktaturerna – Italien och Spanien

Italien

I jämförelse med det nazistiska Tyskland var Mussolinis fascistiska Italien en mera human diktatur. Tyranniet gick inte djupt. Det är sant att den politiska (men ej den ekonomiska) makten låg fast i händerna på det fascistiska partiet. Men terrorn hörde i Italien mera hemma hos maffian, som verkade även under fascismens

2 Polisens uppgift var främst att hålla nere all opposition mot regimen. Därvid använde man sig som så ofta eljest i diktaturstater av angiveri. Anhöriga och eljest närstående förutsattes spionera på varandra och gå till polisen med upplysningar om regimfientliga tänkesätt och uttalanden. Angiveriet blev så utbreddt därför att det var ett medel för människorna att skydda sig själva. Den "lojale angivaren" sågs alltid med välbehag av polisen och kunde räkna med dess hjälp vid politiska misstankar.

3 Dess chef var fram till 1942, då han dödades av tjeckiska motståndsmän, Reinhard Heydrich. Han utövade ett av historiens värsta skräckvälden.

4 Den anklagades enda försvar var politiska förbindelser av tillräcklig styrka.

5 Förfarandet tillämpades i stor skala vid förföljelserna av attentatsmännen efter den 20 juli 1944. Hitler lät filma de avrättades dödskamp i snaror upphängda i slaktkrokar. För att ytterligare förödmjuka dem hängdes de nakna. Hitler brukade senare använda dessa filmer som underhållning vid kaffet och konjakken efter bättre middagar.

tid. Visserligen fanns fruktade koncentrationsläger på t.ex. de Lipariska öarna. Men dessa framstår närmast som kurorter jämfört med sådana brutalitetens och grymhetens avgrundshål som Bergen-Belsen, Treblinka och Auschwitz.⁶

Spanien

Vad som sagts om Italiens polisväsen gäller förvisso icke Spanien. Den spanska polisen har än i dag i det väsentliga behållit sina institutioner från 1800-talet. Dess mentalitet kom länge att på ett olyckligt sätt påverkas av de inrikespolitiska motsättningar mellan höger- och vänsterextremister i form av fascistiska (falangen) och socialistiska rörelser. Dessa motsättningar blossade upp under 1920-talet och ledde 1936 till ett blodigt inbördeskrig, som ändade år 1939 med falangisternas totala seger. Denna seger hade vunnits med nazistiskt och fascistiskt stöd, vilket gav den på militär- och polismakt byggda Francodiktaturen en fascistisk prägel. Men i grunden var systemet nationalistiskt spanskt och dess polisiära institutioner fungerade enligt urgammal spansk tradition, dvs. med hård effektivitet snarare än fascistisk ideologi som ledstjärna.

Sovjetunionen och dess vasallstater

Om man försöker förstå den institutionella utvecklingen i Sovjetunionen fram till år 1953 (dvs. året för Stalins död), är det nödvändigt att hålla i minnet att den ryska revolutionen 1917–1918 inte var en vare sig folklig eller demokratisk revolution. Den var en kupp genomförd av en liten hänsynslös grupp av professionella revolutionärer, som lyckades i sitt uppsåt mera på grund av motståndarnas flathet än genom ett brett folkligt stöd.

Detta stöd fick kommunisterna efterhand med moroten och piskan som medel. Men karakteristiskt för deras regim var att samhället styrdes *helt* uppfifrån av den lilla gruppen revolutionärer, först med Lenin som diktator, sedan Stalin. Dessa makthavare använde med stor framgång den gamla tsarregimens administrativa institutioner som redskap. Man förnyade personalen så långt det var nödvändigt och det lydiga ryska folket följde i stora delar av Ryssland de nya härskarnas order. Typiskt var en förordning enligt vilken alla bankfack skulle öppnas och innehållet konfiskeras av staten. Så skedde – människor med bankfack ställde snällt upp sig i led utanför bankerna för att lämna ifrån sig sin egendom.

Dessutom avskaffades tsarregimens gendarmeri för att ersättas av ett nytt polisorgan, som skulle vara helt pålitligt ur det kommunistiska partiets synpunkt. Lantpolisen övertogs efterhand av lokala partikrafter i den mån det behövdes.

Den nya regimpolisen tillkom redan 1917, då Lenin vid revolutionen gav Feliks Dzerzjinskij order att organisera ”den utomordentliga kommissionen mot kontra-revolution och sabotage”, den ryska förkortningen av namnet var TJEKA, ett namn som länge användes på den sovjetiska polisen, fast den döptes om flera

⁶ Vittnesbörden om skillnaderna mellan nazitysk och fascistisk terror finns i rikt mått i den efterkrigstida litteraturen.

gångar – först 1922 till GPU och till sist till KGB.⁷ Numera är *samma apparat i funktionen* uppdelad i underbeteckningarna MBVD, MB, FSK och SVR.

Denna organisation var den sovjetiska motsvarigheten till Hitlertysklands Gestapo och Sicherheitsdienst men med tillägget att den ryska apparaten även omfattade uppgifterna spionage och kontraspionage. Jämfört med sina tyska motsvarigheter var den sovjetiska apparaten mer formlös, men samtidigt också mer flexibel – den kunde användas för vilka uppgifter som helst, från folkmord till atomspionage. I praktiken fungerade den som en stat i staten med egen förvaltning och ekonomi. Dess ställning försvagades något efter avstaliniseringen 1953. Företrädaren till reformatorn Gorbatjov, Andropov, som styrde Sovjetunionen år 1982–1984, var KGB-chef i 15 år. Positionen var på 1980-talet fortfarande den mest centrala i Sovjetunionen.

KGB:s makt utsträcktes också till de polisorganisationer, som upprättades i den krets av vasallstater, som Sovjetunionen omgav sig med efter det andra världskriget. Formellt var Bulgarien, Polen, Rumänien, Tjeckoslovakien, Ungern och Östtyskland självständiga medlemmar av Warszawa-pakten, det officiellt sammanhållande bandet. Men i praktiken var såväl staterna som deras militär och polis behärskade av Sovjetunionen. I realiteten var det fråga om ett *ryskt imperium*, behärskat genom ockupationen av ryska trupper och rysk polis ungefär på samma sätt som kejsartidens romerska imperium behärskades av romerska legioner. KGB:s inflytande utövades emellertid fördolt. Det ingick i den ryska tekniken för utövandet av makten inom imperiet att så långt möjligt maskera den genom *kommunistisk* ideologi och det *kommunistiska* partiet.⁸ Lydstaterna tillerkändes en viss självständighet, men överskreds en viss gräns, som i Ungern 1956 eller Tjeckoslovakien 1968, kom den röda armén och KGB, som stöd för den polisiära upprepningen. Metoderna var överallt desamma; koncentrationsläger, tortyr, dödsstraff⁹ och ett hejdlöst angiveri. Särskilt i Östtyskland, där tysk administrativ effektivitet firade triumfer, bragtes det systematiska polisförtrycket till fulländning. Angiveriets omfattning och den otroligt ingående registreringen av miss-

7 Beteckningarna GPU och OGPU (1922-1934), NKVDC (1934-1943), NKGB (1943-1946), MGB (1946-1953) samt KGB (1953-1991) avser alltså en och samma organisation, den sovjetiska terror, spionage och säkerhetsapparaten, som genomgick många förändringar av sin struktur. Men dess huvuduppgift var hela tiden densamma, nämligen att vara den totalitära sovjetregimens redskap för utövande av makten på alla samhällslivets områden *med vilka medel som helst*. Se närmare om den *ryska* motsvarigheten till KGB, alltså MBVD etc., J. Michel Waller, *Secret Empire, The KGB in Russia Today*, 1994.

Vid sidan av KGB växte fram en militär underrättelseapparat – GRU – med bas i militärattachéerna och underställd försvarsdepartementet. För den ordinarie ordnings- och kriminalpolisiära tjänsten hade man under mellankrigstiden utvecklat en organisation, vars förankring i det sovjetiska folket uttrycktes med beteckningen "milisen" (Militia).

8 Termen "sovjet" är ryska för "råd". Dess ursprung kommer från tanken att all makt i det kommunistiska samhället skulle utövas av råd. Man började med att ge makten inom militären till "soldatråden" och inom industrin till "arbetarråden". Den samlande beteckningen på det härskande landet i det i realiteten *ryska* imperiet blev därför Sovjetunionen – Rådsunionen. Ideologiskt och praktiskt var uppbyggnaden av Ryssland till ett samhälle styrt av sovjeter behärskade av det kommunistiska partiet ett raffinerat sätt att dölja maktutövningens realiteter.

9 Den östtyska polisen "Staatssicherheitsdienst" kunde ära en hel del praktiska erfarenheter från Gestapo och SS – Sicherheitsdienst – ibland också rentav personal.

tänkta väckte allmän häpnad när den östtyska polisens arkiv öppnades efter Berlinmurens fall 1991. Att angiveriet och registreringen skedde under livlig uppmuntran från rysk sida är uppenbart. Ryssarna använde samma polisiära kontrollteknik, som hos dem gick tillbaka ända till byzantinsk tradition.¹⁰

Den samlade bilden av Europas tillstånd ur allmän rättskulturell synpunkt under åren 1939–1945 i Väst och åren 1939–1991 i Öst är alltså mycket mörk. Det har blivit alltmer uppenbart att vad som räddade den kristna europeiska civilisationen med dess arv från Jerusalem, Aten och Rom (respektive Bysans) var Englands uthålliga motstånd. England blev också en betydelsefull ideologisk och praktisk förebild för Västeuropas renässans efter det andra världskriget. Härvidlag var återupprättandet av demokratiska och humanitära polissystem en uppgift av central betydelse.

Det återuppståndna Västeuropa

Dessbättre hade den nazistiska ockupationen av Västeuropa inte varat så länge att den hunnit rota sig. Med Englands och USA:s militära seger i Väst följde en förvånande snabb renässans för de nationella polissystemen i de befriade länderna. Redan ett par år efter krigsslutet fungerade t.ex. fransk polis och domstolsväsen i någorlunda god traditionell ordning.¹¹

Sammanbrottet i Västtyskland var så totalt att man måste bygga upp en helt ny demokratisk polis från grunden. Tack vare Konrad Adenauers förmåga av fast och flexibel ledning lyckades detta i gott samförstånd med de västliga segrarmakterna. I Västtyskland gick renässansen för den västliga kristna civilisationen med dess demokratiska och humanitära rättskultur förvånande snabbt. Redan i början av 1950-talet hade avgörande framsteg gjorts ifråga om rekrytering, utbildning och organisation av den nya polisen. Erfarenheterna härifrån skulle senare bli till stor nytta vid infogandet av det östtyska polisväsendet i väst efter Berlinmurens fall.

Den nya polisen byggdes i Västtyskland upp efter Weimarrepublikens och därmed också det andra kejsardömet organisatoriska mönster. Varje delstat fick sin egen polis uppdelad i fyra olika branscher: skyddspolisen (Schutzpolizei), kriminalpolisen (Kriminalpolizei), beredskapspolisen (Bereitschaftspolizei) och sjöpolisen (Wasserschutzpolizei).¹² De tre första kategorierna brukar kallas "Schupo", "Kripo" och "Bepo".

10 Tsarryssland hade ärvt byzantinsk administrativ teknik att registrera och arkivera allt som kunde vara av intresse för kejsaren. Kommunisterna fortsatte denna praxis. De övertog över huvud taget allt i den kejsarliga regimen institutioner och praktiska förfarande, som kunde vara till nytta för deras egen maktövning. När så behövdes bytte man bara namn. Denna förenklade form för maktövertagande blev allmänt använd av andra kommunistiska partier i andra delar av världen vid deras maktövertaganden.

11 Under tiden närmast efter befrielsen förekom i Frankrike en tämligen omfattande lynchjustis, ibland maskerad genom självutnämnda "kriksrätter", där särskilt kommunisterna begagnade tillfället att göra sig av med motståndare, som var eller kunde bli farliga för dem. Många oskyldiga människor blev skjutna som "kollaboratörer". de Gaulle återställde emellertid med fast hand rättsordning och rättssäkerhet. Den franska polisen bestod i stort sett detta svåra prov väl, vilket haft stor betydelse för den politiska utvecklingen i Frankrike efter kriget.

12 University of Leicester, Centre for the Study of Public Order, John Benyon m.fl.: *Police Co-operation in Europe: An Investigation*, 1994, s. 78 ff.

"Schupo" är den uniformerade polis, som upprätthåller lag och ordning samt reder upp brott på lägre nivå. Den omfattar ca 187 900 polistjänstemän.

"Kripo" (ca 42 000) handlägger bedrägerier, sedlighetsbrott, grövre brott i allmänhet och svarar för den kriminalpolitiska underrättelsetjänsten. På detta område samarbetar varje delstatspolis med den federala "Bundeskriminalamt".

"Bepo" (ca 25 000) är en beredskapspolis, närmast motsvarande de latinska ländernas gendarmerier. Den tillkallas som stödstyrka när man befarar störningar i den allmänna ordningen, som Schupo eller Kripo inte kan ta hand om.

Sjöpolisen ansvarar för den speciella polisverksamheten på floderna och i kustområdena.

Dessa polisorgan är underställda respektive delstats inrikesminister. Men det finns också en federal polis (Die Bundespolizei) som är verksam på tre särskilda områden. *Bundeskriminalamt* (BKA) (3 700) har en särskild och självständig konstitutionell ställning, som förhindrar att den utvecklas till en maktfaktor av typen Gestapo eller SS. Tyskarna har på denna som på många andra punkter tillvaragit historiska erfarenheter. BKA är centrum för samarbetet mellan federala och delstatliga rättsbevakande myndigheter. Dess kriminalpolitiska uppgift är kampen mot allvarligare brott, t.ex. narkotikahandel, sedelförfalskning och olaga vapen- och sprängämneshantering. Under BKA finns också en särskild polisgrupp – Koordinationsgruppen för terroristbekämpning (KGT).

BKA är det nationella tyska center, som samarbetar med den internationella polisorganisationen Interpol. *Bundesgrenzschutz* (ca 24 000) – förbundsgränsskyddet – är en paramilitär styrka ansvarig för gränsbevakningen. Den lyder under den federala inrikesministern. Den samarbetar nära med tullväsen och tullpolis, som emellertid lyder under det federala finansministeriet.

Bundesverfassungsschutz (BVS) är den tyska säkerhetstjänsten, ansvarig såväl för yttre som inre underrättelsetjänst och säkerhetspolisära uppgifter.

Sovjetunionens sammanbrott och Tysklands återförening

Det kan inte komma på fråga att annat än ytterst summariskt behandla de straffrätts- och polishistoriskt relevanta händelserna vid Sovjetunionens sammanbrott och Tysklands återförening. Det stora skeendet ligger alltför nära i tiden för att ett historiskt perspektiv på orsakssammanhangen i denna märkliga process skall vara möjligt. Historikerna kommer att få syssla länge och mycket redan med den grundläggande frågan: Varför gick allt så smärtfritt? Här störtar världens största imperium samman och ett nytt rike – det mäktigaste i Europa – bildas utan nämnvärd skottlossning. Men så gick det faktiskt till, vilket hade stor betydelse för tillkomsten av våra dagars humanitärt högtstående och väl demokratiskt förankrade tyska polisväsen. Tyskland återförenades genom att Östtyskland bokstavligen talat infogades i de västtyska konstitutionella, administrativa och judiciella institutionerna. Därigenom kunde det östtyska polisväsendet på ett enkelt sätt upplösas och dess Staatssicherheitsdienst (Stasi) avskaffas utan alla förhandlingar om hur det skulle gå till. I princip gav Västtysklands polisväsen order om vad som skulle

ske, och östtyskarna lydde. Här visade det sig att den stränga disciplin, som av ålder präglat snart sagt alla tyska institutioner, också kunde vara ett värde i sig.

Den västtyska polisorganisation, vars huvuddrag redovisats, kom alltså att efter 1991 gälla hela Tyskland.

Italien, Spanien och Portugal

Redan efter Mussolinis fall år 1943 påbörjades arbetet att skapa ett demokratiskt Italien; det kunde också ske på ett enkelt sätt, nämligen genom att i behövlig utsträckning byta personal i de polisiära institutionerna.

På i stort sett samma sätt gick det till i Spanien efter Francos död, då en konstitutionell monarki etablerades. I Portugal efter Salazers fall följde man i stort sett samma mönster men behöll republiken.

Detta betydde att den Europeiska Gemenskapen,¹³ som började ta form under 1970-talet, kunde bygga på stabila polisväsen med gemensamma demokratiska ideal.

13 Se översikten i NE under EG.

Det polisiära samarbetet i Europa

Inledning

Det polisiära samarbetet i Europa är att uppfatta som ett led i det allmänna globala samarbetet på det polisiära området. Det började utvecklas strax före det första världskriget. De första kontakterna och förhandlingarna började då, men avbröts naturligtvis genom kriget.

Den fasta organisationen för ett internationellt samarbete inom ramen för de nationella lagarna tillkom år 1923 under namnet "International Criminal Police Organization" (ICPO), på svenska kallat "Interpol".¹

Den har sedan 1989 ett generalsekretariat i Lyon. År 1992 hade organisationen 158 medlemsstater.

Motivet till de internationella kontakterna och organisationens bildande var det uppenbara behovet av internationellt informationsutbyte beträffande brottsligheten. Med järnvägar och ångbåtar under senare delen av 1800-talet, liksom genom telegraf och telefon, utbreddes sig en internationell brottslighet, som inte kunde mötas enbart av nationella polisstyrkor. Framför allt blev det nödvändigt att organisera en internationell polisiär underrättelsetjänst, vars resultat systematiskt och kontinuerligt registrerades så att polisen i varje europeiskt land kunde ha både översikt över den allmänna brottsutvecklingen och de erforderliga kunskaperna om kriminalitetens olika yttringar i varje land för sig.

Detta har visat sig vara en ofantligt omfattande uppgift. Än i dag har Interpol full sysselsättning med underrättelsearbetet – där man haft stor nytta av erfarenheterna från motsvarande militära organisationer.²

1 I Sverige handläggs dess ärenden av Interpol, Stockholm, som ingår i rikskriminalpolisen under Rikspolisstyrelsen.

2 Interpols insatser i det internationella samarbetet består i att föra vidare sådan information och önskemål om åtgärder i form av internationella meddelanden, som ger närmare upplysningar om de personer ärendet gäller, innefattande om möjligt fysiska beskrivningar, fotografier och fingeravtryck.

De brottsområden, som Interpol sysslar med är i nu nämnd ordning: narkotika, falska sedlar, stöld och andra egendomsbrott, bedrägeri samt våldsbrott av typen mord, rån och misshandel, alltså en tämligen heltäckande lista.

Europas gemensamma kriminalpolitiska problem

Det europeiska polisiära samarbetet måste naturligtvis i första hand gälla den gemensamma kriminalpolitiska problematiken. Nationell och lokal kriminalitet är och kommer i första hand att förbli en uppgift för de nationella polismyndigheterna.

Uppgifterna i det europeiska samarbetet har ställts på sin spets genom tillkomsten av den Europeiska Unionen (EU). Genom den har ett maskineri för nationellt gränsskydd till stor del fallit bort; numera kan kriminella element i stort sett röra sig fritt inom unionen utan att hejdas eller inte ens störas särdeles mycket av gränskontroller.

Det bör dessutom hållas i minnet att det internationella polissamarbetet genom Interpol i första hand gäller Europa. Organisationen har sina rötter där, och 80 procent av Interpols meddelanden sänds från europeiska länder.³

Kampen mellan polis och kriminalitet är också intensivast i Europa. Man kan emellertid inte presentera en detaljerad statistisk överblick över hela kriminaliteten i Europa. Den nationella polisstatistiken är inte tillräckligt differentierad. Men ett allmänt begrepp om storleksordningen kan man få med utgångspunkt från den engelska brottsstatistiken.⁴ Den engelska siffran på officiellt registrerade brott är 5 miljoner per år. För hela Europa skulle man då få 30 miljoner brott, mestadels mot egendom och mindre brott mot person. Men detta är endast de officiellt registrerade brotten. Det finns ett stort s.k. mörkertal, som enligt modern forskning kan uppskattas till fyra gånger högre än motsvarande engelska siffror. I den mån den engelska siffran återger den allmänna europeiska nivån skulle den totala kvantitativa bilden av brottsligheten i Europa närma sig 120 miljoner brott per år.

Generella siffror av detta slag säger emellertid mindre om realiteterna än antalet preciserade brott. I Sverige finns det särskilda skäl att oroa sig för utvecklingen av kriminaliteten i det enade Europa. Redan vårt geografiska läge leder av transporttekniska och ekonomiska skäl till att *brottsligheten i Nordeuropa får en tendens att stråla samman mot Sverige*. Till detta kommer vår humana straffrätts-skipning; en klassisk anekdot förtäljer att finska förbrytare av tradition försökte hamna i fängelse i Sverige, om inte annat genom att med avsikt avslöja brott med fängelsestraff, helst under vintern. Forskning har visat att anekdoten har ett reellt underlag.

3 CSPO, s. 126. Trots nya initiativ och reformer av informationssystemet av olika slag är Interpol fortfarande det mest betydelsefulla systemet för överföring av material från polisiära undersökningar mellan länderna i den europeiska unionen – inbördes och mellan dessa och områden utanför EU. Interpols funktion bör inte missförstås. Det mesta informationsutbytet mellan de europeiska polismyndigheterna gäller i själva verket lokal brottslighet av vardaglig typ. Dessa är, som vi skall få se, en viktig utgångspunkt för en framtida effektivisering av det europeiska polisiära samarbetet i den nya Europeiska Polisunionen (Europol). Den tillkom 1995, men är ännu i sin begynnelse. Som en modell för en sådan effektivisering finns numera det s.k. "Schengen Information System". Det bygger på "Schengenavtalet", som trätt i kraft 1990-1992 och som främst syftar till att avveckla tull- och polisspärren vid vissa av de europeiska inre statsgränserna. Schengenavtalet har upplevts som en stor framgång, tekniskt därför att man löst problemet om datasamarbete och juridiskt genom att lägga samarbetet på regeringsnivå. Dessförinnan skedde samarbetet alltför mycket på ett svåröverskådligt sätt från fall till fall.

4 CSPO, s. 6.

I ett fortfarande aktuellt nummer av tidskriften *Svensk Polis* redovisas en analys som rikskriminalen gjort av existerande och befarade hotbilder från de farligaste förbrytarkategorierna.⁵ I toppen ligger knarklangare, ekobrottslingar, mc-gång och människosmugglare. I analysen framhåller man också vilka stora värden brottsligheten gäller. Knarkhandeln och ekobrottsligheten omsätter *miljardbe- lopp*. Ändå är de svenska siffrorna små i jämförelse med den internationella brottslighetens astronomiska tal.⁶ En orsak härtill är att en stor del av den ekonomiska kriminaliteten i likhet med kapitalrörelserna blivit global. Den avgörande orsaken till detta fenomen är givetvis den moderna informationsteknologiens genombrott. De otaliga kriminella centra som finns världen runt kan genom e-mail och IT hålla blixtnabb kontakt med varandra. Därvidlag ligger de inte efter en organisation som Interpol eller de lokala europeiska organisationerna. De är därtill svåra att identifiera och lokalisera. Förr i världen, när Lombroso utvecklade sina teorier om den födde förbrytaren,⁷ hade poliser och åklagare större möjlighet att få grepp om en förbrytargestalt. Men numera "vid sidan av den skräckinjagande figuren i skinnpaj står allt oftare en välskraddad affärsman med dokumentportfölj i vilken yuppienallen trängs med lagboken och en doktorsavhandling i företagsekonomi".⁸

Vi börjar nu nå fram till den dagsaktuella problematiken, dvs. vi lämnar historien. Att skildra det kriminalpolitiska läget i dag får vi överlämna till kriminologerna. Däremot kan det vara av värde i en historisk framställning att *utveckla de historiska perspektiven* för att nå fram till bedömanden om vad som kan göras i det europeiska polisiära samarbetet på längre sikt.

Här nöjer jag mig med att diskutera vissa praktiska förslag som framförts av University of Leicester, Centre for the Study of Public Order.

Ett europeiskt kriminologiskt forskningscentrum

Jag stannar först vid det förslag som Leicestergruppen framför om inrättandet av ett "European Centre for Research into Crime". Detta center skulle kunna vara federalt till sin karaktär, med olika delar av organisationen lokaliserade till skilda stater inom den Europeiska Unionen. Ett onekligen attraktivt argument för en

5 Svensk Polis, årg. 1997, nr. 4.

6 Jämför CSPO, s. 6.

7 Svensk Polis, a.a.

8 Inom EU och i samarbete med medlemsstaternas polismyndigheter har man börjat forma en europeisk organisation, Europol, med väsentligen samma inriktning som Interpol. Hur dessa och andra i sammanhanget aktuella organisationer skall balanseras och koordineras med varandra kommer förvisso att leda till förhandlingar under lång tid innan de slutliga resultaten avtecknar sig. Nyligen har en arbetsgrupp inom Europol utarbetat ett vittsyftande förslag till organisationens arbete liksom till dess samarbete med de nationella polismyndigheterna. Därvid har hedrande insatser gjorts från svensk sida. Med tanke på alla nationella och andra motsättningar inom EU kommer det att ta tid innan ett så stort reformarbete kan genomföras. Skulle det lyckas kommer emellertid den kriminalpolitiska situationen, särskilt i vad den avser den organiserade brottsligheten, att i grund förändras. Men att spekulera över denna utveckling av det europeiska polisiära samarbetet på kort sikt är en uppgift helt vid sidan av den här förelagda – den historiska.

central för fördjupad och breddad kriminologisk forskning i Europa är att ett sådant center skulle möjliggöra för regeringar och polis i Europa att tillgodogöra sig en mängd kunskaper och insikter bland experter inom olika institutioner. Emellertid måste man minnas att den största fara, som hotar vid reforminsatser av denna omfattning med uppgift att skapa ordning och reda och överskådliga funktioner, är *överorganisation och överflödiga dubbleringar*.

Detta blir tydligare när man studerar Leicestergruppens förslag till ett "European Police University" (ett europeiskt polisuniversitet).

Ett europeiskt polisuniversitet

Det sägs visserligen att "teaching and training" skulle bli centrala funktioner hos det europeiska polisuniversitetet. Men samtidigt tvingas Leicestergruppen att erkänna att polisuniversitetet också måste ha *en stark forskningsinriktning*. Det måste också *ha resurser tillräckliga för att utföra detaljerad forskning*. Frågan inställer sig då, vem skall göra vad, det europeiska kriminologiska forskningscentret eller det europeiska universitetets forskningsavdelningar. Ty sådana avdelningar måste ju finnas för att kunna lösa universitetets forskningsuppgifter.

Andra svårigheter tornar också upp sig vid realiserandet av tanken på ett gemensamt europeiskt polisuniversitet. Det gäller att sammanföra och bringa i samarbete lärare och elever från nationella institutioner med vitt skilda historiska traditioner. Och de skall läras att tillsammans lösa konkreta arbetsuppgifter. Framställningen i det föregående – inte minst den om 1800-talets polishistoria – ger onekligen upphov till reflexioner om svårigheterna att skapa en gemensam utbildning för representanter för "La Sûreté", Criminal Investigation Department, Guardia Civil, Arma dei Carabinieri och sist, men förvisso inte minst, den starkt utbyggda tyska Bundespolizei, för att nämna de största och viktigaste organisationerna.

Dagens unga europeiska polisofficerare har all anledning att tänka igenom dessa problem. Det blir ju de själva, som skall lösa dem, såsom lärare och elever, så mycket som möjligt i inbördes samarbete.

En modell för en gemensam europeisk strafflag

Det förslaget erbjuder helt andra svårigheter att realisera än idéerna om ett centralt forskningscentrum och en europeisk polishögskola. I dessa båda fall rör det sig ju främst om administrativa problem.

Men vid utformandet av en modell för en gemensam europeisk strafflag – en Code Pénal Européen – ställs man inför djupgående begreppsbildningsproblem, som har grundläggande betydelse genom skilda juridiskt-tekniska traditioner i Europa.

Dylika problem har man redan mött i det europeiska samarbetet på handelsrättens område. Det ligger mycket arbete och stora bekymmer bakom tillkomsten av "General Principles of European Commercial Law". Än svårare visar sig upp-

gifterna bli vid de nu påbörjade försöken att skapa en "Code Civil Européen" – A European Civil Code – alltså en sentida motsvarighet till Napoleons "Code Civil" eller det andra tyska kejsardömet "Bürgerliches Gesetzbuch".

Men det finns en skillnad mellan dessa 1800-talets storverk på civillagstiftningens område och vår tids uppgift. Under 1800-talet var det fråga om nationella lagar avsedda för länder med *ett* lagspråk och i stort sett gemensam rätts- och kulturtradition. En Code Civil Européen är något helt annat, ty den förutsätter ett sammantagande av kontinental lagstiftningsrätt och engelsk prejudikaträtt. Man kan uttrycka saken så att på den europeiska kontinenten använder man i första hand lagar, som kompletteras med prejudikat medan man i England använder prejudikat, som kompletteras med lagar. Visserligen närmar sig de båda systemen varandra, men historiskt är de i grunden skilda, vilket leder till att de båda systemens jurister *tänker* olika, t.ex. när de skall tolka en lagtext eller ett prejudikat. Till detta kommer att den engelska rätten fortfarande använder sig av en mångfald historiskt utvecklade begrepp i det normandisk-franska lagspråket, som är obegripliga (utan ingående historiska förklaringar) för kontinental jurister.

Det blir inte heller så mycket enklare vid utformandet av en modell för en gemensam europeisk strafflag. Visserligen använder sig engelsmännen i sin äldre straffrättsbildning mera av lagar (statutes) än av prejudikat. Det gäller ju ofta att ingripa när nya typer av brott dyker upp och då måste lagstiftaren snarare än domaren ingripa. I vilket fall som helst påtager sig de jurister, som skall samarbeta om en modell för en gemensam europeisk Code Pénal en gigantisk uppgift. De måste vara högt skolade juridiska tekniker, därtill "lärdomsbjässar", en typ som vi numera alltför sällan frambringar i Europa. Men de kanske kommer. Förverkligandet av projektet förutsätter också medverkan av lagkunniga och historiskt väl skolade polischefer med en allmän europeisk utbildning. De kommer kanske de också.

Det svenska polisväsendets utveckling i ett europeiskt perspektiv

Snart sagt varje svensk administrativ institution ger, när den sätts in i ett europeiskt perspektiv, anledning att bejaka Esaias Tegnér's chockerande men träffsäkra ord: "Blott barbariet var en gång fosterländskt."

Vårt polisväsen är som så många andra institutioner inte bara europeiskt till sitt ursprung utan också starkt europeiskt påverkat under hela sin utveckling. Våra inhemska och självständiga bidrag till denna process kan härledas ur det nordiska bondesamhällets bevarade folkfrihet. Det svenska samhället blev aldrig indraget i det övriga Europas feodaliseringsprocesser. De ledde till ett system med länsherrar, som i kraft av sin jordägarätt gav skydd men samtidigt krävde lydnad. Länsindelningen och länsfördelningen i Sverige mellan aristokratins spetsar var en statlig *förvaltningsform*, inte en form för *socialt* klassherravälde.

Liksom på den europeiska kontinenten uppträdde det svenska polisväsendet i sina äldsta former i städerna. Men nere på kontinenten kunde man hålla sig med relativt stora styrkor av stadsvakter till både polisiärt och politiskt skydd av sta-

den och dess omgivningar. I Sverige sköttes polisiära ärenden i de tätorter, som kallades byar, eller när de blev större och fick särskilda rättigheter (privilegier) "städer" av frivilliga uppbåd. Stadens alla administrativa funktioner sköttes av dess råd, i början på grundval av sedvanerättsligt utvecklade, med tiden skriftligt presenterade, stadslagar. De svenska stadsrättsliga reglerna utformades emellertid till stor del under inflytande från Nordtyskland, främst då från de stora Hansastäderna Hamburg och Lübeck. Dessa fick i mitten av 1200-talet tullfrihet i handeln på Stockholm, vilket snart utsträcktes till alla de andra svenska städerna. Dessa ekonomiska förmåner ledde till en inflyttning av tyskar, som gjorde att de svenska städerna i flera århundraden dominerades av inflyttade tyskar och deras ättlingar. Den polis i stadsvaktens form, som organiserades i Sverige från 1400-talet och i stort sett behöll sina former och funktioner (även omfattande brandskyddet) till 1700-talets slut blev alltså i grunden en reception av en *tysk* institution – en följd av ett överlägset socialt och rättskulturellt inflytande.

När Sverige genom 1634 års regeringsform, som långt mera var en förvaltningsordning än en konstitution, var dess landshövdingar och den polisiära institutionen länsmän också resultatet av ett kontinentalt europeiskt inflytande. Sverige hade blivit en europeisk stormakt och måste organiseras efter allmänt europeiskt mönster. Rikets ledande män var adeln och borgerskapet och var europeiskt bildade, som t.ex. Axel Oxelstierna med tysk universitetsutbildning och justitieborgmästaren i Stockholm 1637–1645 Peder Gavelius med fransk juris doktorsgrad.

Genom Tysklands sammanbrott till följd av det 30-åriga kriget trädde i stället Frankrike fram som förebild. Upplysningsidéerna var framför allt franska och upplysningstidens furstar var i sin samhällssyn präglade av det franska inflytandet. Därigenom spreds Ludvig XIV:s polisreformer och polisinstitutioner över hela Europa utom England; så även till Sverige. Hos oss har Nikodemus Tessin d.y. haft stor betydelse för Gustav III:s reformer av den svenska polisen. Den fick Parispolisen till förebild och från 1820-talet kan man rentav skönja de franska förebilderna i polisens uniformering.

Här följer tre bilder, som avspeglar inhemskt och utländskt inflytande på den svenska polisen under perioden 1760–1870.

Poliskonstapel i fransk uniform 1872 iförd käppi (franska: kepi) och syr-tout (surtout). Från denna tid var polisen efter kontinentalt mönster beväpnad med huggare eller egen modell av polissabel. Fotografiet visar en dåtida reception som slog igenom under Karl XIV Johans tid.⁹

Nattvakt – brandsoldat i ett slags uniformsklädsel från 1760. Märk gaffeln för att infånga och hålla fast tjuven.

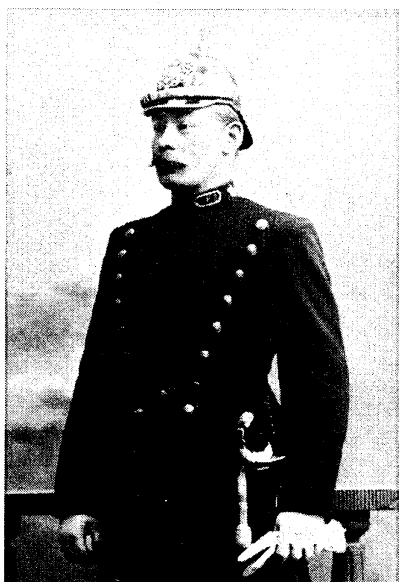
Stadsvakt från 1814. Stadssoldatens uniform var år 1814 en obetydligt modifierad infanteriuniform.

Det franska nederlaget i kriget mot Preussen 1870–1871, fick vittgående följder för det franska inflytandet i de nordiska småstaterna. Från 1870-talet blev kunskapen i tyska viktigare än i franska, vilket kom till uttryck i det senare 1800-talets skolreformer.¹⁰ Militär- och polisuniformer efterbildade under en tid de tyska. I Sverige antog man år 1887 en uniform med den sachsiska pickelhuvan, och år 1890 års uniformsmodell för polisen är en trogen kopia av den preussiska polisuniformen. Det preussiska inflytandet sträckte sig till och med till den klassiska mustaschen.¹¹

9 Kungen övervakade noga att man i Sverige så långt möjligt i institutioner och ceremoniellt skick gjorde som i Frankrike. Hans stående fråga vid val av förebilder var: "Hur gör man i Frankrike?"

10 Se om det tyska inflytandet på svenskt kulturliv och svenska institutioner sammanfattade av Jan-Olof Sundell: *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870-1914*, 1987.

11 Man vet inte heller om det tyska nederlaget 1918 fick påfallande verkningar på disciplinära förhållanden och sätt att fungera inom den svenska polisen. Problemet är naturligtvis väl värt att undersökas liksom över huvud taget effekterna av fransk, tysk och engelsk dominans i Europa under olika skeden på svenska polisiära förhållanden.

Sachsisk polisuniform var förebild

Preussisk polisuniform var förebild

Det tyska inflytandet på de svenska polisuniformerna försvann efter det tyska nederlaget i det första världskriget. Att det funnits ett tämligen starkt tyskt (preussiskt) inflytande inom det svenska polisväsendet i de större städerna är sannolikt.

Det är intressant att se att liksom den svenska polisuniformen snabbt anpassades till tyska förebilder efter 1871 skedde en anpassning till engelska (anglosachsiska) förebilder efter 1918.¹²

Sedan början av 1800-talet hade den svenska polisuniformen en nära anknytning till militärt uniformsskick. Så var det naturligtvis också i många andra europeiska länder. Det är då påfallande att vid receptionen av utländskt uniformsskick inom polisen tog man utan kända konflikter upp så specifika uniformsdetaljer som den sachsiska och den preussiska pickelhuvan. De var persedlar helt främmande för svensk uniformstradition, men det preussiska inflytandet blev tydligen överväldigande.

Något liknande hände efter 1918, då den svenska polisuniformen kompletterades med de engelska axelremmarna. Om pickelhuvan hade sitt syfte att i någon mån skydda huvudet mot sabelhugg eller dylika attacker, hade axelremmen en helt annan funktion, nämligen att utmärka bärarens ställning som befälsperson – i Sverige lägst underofficer.

¹² Den amerikanska militäruniformen under det första världskriget var mycket lik den engelska, bl.a. just beträffande axelremmen, som blev ett gemensamt befälstecken i Västeuropa. I Tyskland upptogs den aldrig.

Svenska polisuniformer efter det första världskriget

Allmäneuropeiska polisiära reformtendenser i 1900-talets Sverige

Europa och tendenserna där har påtagligt påverkat den svenska polisiära utvecklingen. Först och främst har vi anslutit oss till det till Europa koncentrerade internationella polissamarbetet. Förbättring lär följa allt eftersom EU och den europeiska polisunionen utvecklas. Det är också väl tänkbart att vi i Europa får en motsvarighet till USA:s FBI (Federal Bureau of Investigation), alltså en över staternas jurisdiktion stående federal polis med rätt att under vissa förutsättningar självständigt operera på medlemsstaternas territorium. Ett dylikt internationellt polisiärt maskineri är i själva verket en grundförutsättning för en effektiv kamp mot den internationellt organiserade professionella brottsligheten av maffiatyp.¹³ Endast då kan polisen till fullo utnyttja de högteknologiska vapen och kommunikationer, som i längden ger den ett avgörande övertag över den professionella brottsligheten.

En annan förutsättning är att den nationella polisen i varje land är förstatligad och därigenom står under central ledning och kontroll. Den förutsättningen uppfylldes i Sverige genom 1964 års stora polisreform.

I dag är den svenska polisen högt administrativt och tekniskt utvecklad och står ingalunda efter andra organisationer i Europa – detta inte minst för att vi, liksom under hela vår historia, följt utvecklingen i de stora europeiska kulturländerna och tagit ledning av erfarenheterna där.

Under senare tid har ett par nya tendenser (inrättandet av kvarterspolis eller närpolis) framträtt i europeiskt-amerikanskt polisväsen, som börjat fångas upp i Sverige. De kan få stor betydelse på längre sikt.

13 Vi har redan den ovan berörda internationella polisorganisationen C.P.I. Men som ovan anmärkt är denna nästan helt en organisation för utbyte av information om brott och brottsliga organisationer. För att verkligen nyttiggöra dessa informationer behövs en internationell enhet av specialpoliser med särskild utbildning och operativ självständighet.

Kvarterspolis – närpolis

På 1970-talet framträdde i Sverige under främst engelskt och franskt inflytande reformtankar inriktade på en kvartersvis organiserad polis i tätorterna. Idén under 1970-talet ledde till praktisk prövning. Man kom då underfund med att tanken att förankra polisen mitt i befolkningscentra genom en lokal organisation var riktig, men att systemet borde utvecklas och förstärkas. I stället för enskilda poliser, såsom i Frankrike och i England¹⁴ knutna till tätortens kvartersindelning, skulle man ha en "närpolis" – upp till 10-15 personer – med bättre utrustning och alltså större slagkraft än "kvarterspolisens". Systemet är ju nytt och fortfarande under prövning för att få fram effektiva probleminriktade arbetsinsatser och framför allt brottsförebyggande metoder.

Detta sätt att arbeta har ju lång historisk hävd. Under medeltiden var i Sverige all polis "närpolis". Det var en icke alltför svår uppgift att upprätthålla ordningen i bysamhället eller i de små städerna med dåtida befolkningstal. Men när städerna växte tappade myndigheterna överblicken och därmed kontrollen över befolkningen. På grund av befolkningsökningen inrättade man tidigt i det centraliserade Frankrike en kvartersvis organiserad polis med "kvarterskommissarier". I de större kontinentala städerna blev nämligen kvarteren naturligt avgränsade ekonomiska och administrativa enheter. I Sverige nådde vi inte fram till en polis inriktad på ett storstadsbehov förrän i slutet av 1700-talet, men den fick då en speciell utformning präglad av lokala svenska förhållanden.

Våra dagars svenska närpolis har alltså djupa historiska rötter.

"Zero-Tolerance Policing"

Under denna rubrik (noll-tolerans från polisens sida) höll Institute of Economic Affairs en konferens i juni 1997 i London. Huvudtalare var bl.a. William Bratton, "Former Commissioner of New York Police Department", numera "President of First Security Consulting". Konferensen gällde uppgiften att så tidigt som möjligt ingripa mot småbrottslighet i olika former.

Idén om "Zero-Tolerance Policing" är visserligen inte ny. Den har framförts i olika sammanhang under tidigare debatter kring straffrättsreformer. Men under de senaste åren har grundtankarna kring projektet framförts med stor kraft just av Bratton under hans tid som polischef i New York. Projektet utgår ifrån antagandet att små tecken på begynnande social oordning i ett område, t.ex. redan så tidiga indicier som sönderslagna fönster och graffiti kan uppmuntra till allvarliga-

14 Som skildrats i det föregående var Ludvig XIV:s reform av Parispolisen nödvändig för den sociala kontrollen. Alternativet var ekonomiskt och administrativt kaos. I Sverige började vi få liknande problem under perioden 1608-1670, då Stockholms invånarantal växte från ca 7 000 till 65 000. Staden var då den femtonde största i storleksordning i Europa.

Det är intressant att påminna sig att det senare 1900-talets europeiska polisiära problem på grund av den snabba urbaniseringen hade sina motsvarigheter redan på 1600-talet och framtingade stora polisiära reformer, fast de i Sverige av naturliga skäl kom långsammare än i de stora europeiska kärnländerna, t.ex. Frankrike och Preussen, med deras relativt sett mycket större ekonomiska resurser.

re brottslighet genom att känslan sprider sig att ingen bryr sig om små störningar och smärre brott. Teorin bakom "Zero-Tolerance" är helt enkelt att alla sådana utvecklingstendenser skall brytas på ett tidigt stadium. Det gäller att förhindra att de asociala element, som alltid finns, får en känsla av att det är de som bestämmer. Den intressanta frågan är ju om en sådan taktik från myndigheternas sida, främst då polisens, verkligen kan minska brottsligheten. Vid nyssnämnda konferens presenterades erfarenheter såväl från New Yorks Police Department som från ett antal engelska polisdistrikt. Vid konferensen kunde man upplysa om att efter det att "Zero-Tolerance" introducerats år 1994 i New York hade brottsligheten sjunkit med 37 procent och antalet mord minskat med 30 procent. Detta resultat har alltså uppnåtts på 3 år. Positiva erfarenheter kunde också redovisas från Hartlepool i England, där man ungefär samtidigt med New York introducerat en liknande strategi. Antalet där anmälda brott har sedan dess sjunkit med 27 procent. Särskilt intressant är att fordonsstölden sjunkit med 50 procent och antalet inbrottsstölden med 31 procent. Dessa brottskategorier har ju överallt i Europa och USA visat sig särskilt svåra att bekämpa effektivt.

I Sverige har vi all anledning att noga följa denna utveckling. Åklagare och polis i vårt land medger öppet att vissa brott som cykel-, bil- och båtstölden, liksom villa-, lägenhets- och förrådsinbrott har staten redan släppt greppet om. Anmälningarna till polisen har visserligen till syfte att uppfylla försäkringsbolagens krav. Ingen tror att polisen bryr sig om en stulen cykel, ett länsat vindsförråd eller en försvunnen bil!

Orsakerna till denna dystra utveckling är främst två – bristande polisiära resurser och alltför svagt åklageri. Men djupare och allvarigare är den mentalitetsförskjutning, som inträtt under senare delen av 1900-talet, nämligen föreställningen att vardagsbrottsligheten riktad mot egendom egentligen inte är så allvarlig att polisen behöver eller bör ta i med hårdhandskarna.

För den nya polisgeneration, som nu växer fram, kan de utländska erfarenheterna av "Zero-Tolerance" bli vägledande. En med kraft genomförd dylik kriminalpolitik skulle kunna tänkas bryta det nuvarande förfallet.

Litteratur

- Adrejevski, A.: *Reforma ispolnitelnai politisio v Russie (Reformer av den exekutiva polisen i Ryssland)*, S:t Petersburg, 1878.
- Ancel, Marc: *Die neue Sozialverteidigung, eine Bewegung humanistischer Kriminalpolitik*, 1970.
- Andenæs, Johannes: *Straff, almenprevensjon og kriminalpolitik*, 1990.
- Anners, Erik: *Den europeiska rättens historia*, del I 1974, del II 1980.
- Anners, Erik: *Från lagtolkning till lagstiftning. Högsta Domstolen och godtroshärvärven*, 1989.
- Anners, Erik: *Humanitet och rationalism*, 1965.
- Anners, Erik: *Remiss till allmänheten*, Festskrift tillägnad Halvar Sundberg, 1959.
- Anutjin, E.N.: *Issledovanie o protsente soslanikh v Sibir v period 1827–1846 gg.*, Moskva 1866. (*Undersökning av antalet deporterade till Sibirien under 1827–1846.*)
- Arntzen, Friedrich: *Psychologie der Zeugenaussage*, 1993.
- Ascoli, David: *The Queen's Peace. The Origins and Development of the Metropolitan Police 1829–1979*, 1979.
- Bayley, David H.: *Patterns of Policing. A Comparative International Analysis*, 1985.
- Beattie, J.M.: *Crime and the Courts in England 1660–1800*, 1986.
- Becker, Harold K.: *Police Systems of Europe. A Survey of Selected Police Organizations*, 1980.
- Bergman, Kjell: *Poliser mellan klassförtryck och brottsbekämpning*, 1990.
- Brood, Krister: *Quo Vadis, Homo?*, 1996.
- BRÅ: Rapport 1982:3.
- Chrichley, A.T.: *A History of Police in England and Wales*, 1967 och 1978.
- Chrichley, Peel, Rowan & Payne: *The British Model of Urban Police*.
- Churchill, Winston: *The Second World War*, 1948–1954.
- Churchill, Winston: *Världskrisen 1911–1919*, 1922.
- Clark, Robert S.: *Police and the Community. An analytic Perspective*, 1979.
- Collins, Philip: *Dickens and Crime*, 1962.
- Cramer, James: *The Worlds Police*, 1964.
- Daun, Åke: *Samhällsförändringar och brottslighet*, 1978.
- Davis, John Anthony: *Conflict and Control, Law and Order in the Nineteenth Century, Italy*, 1988.
- Dostojevskij, Fjodor: *Brott och Straff*, 1866.

- Elizarov, S.: *Istorichesij obsor rasvitia politseiskich v Rossii v XVIII–XIX Vedakk*, (En historisk översikt över polisinstitutionernas utveckling i Ryssland under 1700–1800-talen).
- Emsley, Clive: *Crime and Society in England 1750–1900*, 1987.
- Emsley, Clive: *Policing and its Context 1750–1870*, 1983.
- Englund, Peter: *Ofärdsår*, 1993.
- Eriksson, Torsten: *Kriminalvård, Idéer och Experiment*, 1967.
- Folin, Svante: *Den påklädda apan*, 1983.
- Fosdick, R. B.: *European Police Systems*, 1975.
- Foucault, Michel: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, 1974.
- Garell, Lenman & Parker: *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, 1982.
- Gross, Hans: *System der Kriminalistik*, 6 uppl. 1915.
- Hattenhauer, Hans: *Europäische Rechtsgeschichte*, 1992.
- Hauge, Ragnar: *Kriminalitetens Årsaker*, 1991.
- Hobsbawm, Eric J.: *Primitive Rebels. Studies in archaic forms of social movements in the 19th and 20th centuries*, 1959.
- von Hofsten, Hans: *Brott och straff i Sverige. Historisk Kriminalistik 1750–1984*, SCB nr. 18, 1985.
- Häthén, Christian: *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik*, 1990.
- Inger, Göran: *Institutet "insättande på bekännelse", svensk processrätts historia*, 1976.
- Jackson, Richard Leofric: *Criminal Investigation. A practical textbook for magistrates, police officers and lawyers*, 1962.
- James, J.R.J.: *Effective Policing. The French Gendarmerie*, 1982.
- Johnson, Paul: *Det modernas födelse 1815–1830*, 1992.
- Johnston, Les: *The Rebirth of Private Policing*, 1992.
- Kinsey, Richard: *Losing the Fight against Crime*, 1986.
- Knutsson, Johannes: *Skördarna och deras inverkan på 1800-talets stöldbrottslighet*.
- Kohlhammer, W.: *Deutsche Polizeigeschichte*, 1985.
- Liang, Hsi-Hney: *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War*, 1992.
- Lindström, Dag: *Kvinnor, våld och vardagskriminalitet. Teman inom tysk kriminalitetsforskning*. Scandia, Tidskrift för Historisk Forskning, Bd. 61, Årgång 1995, häfte 2.
- London, Jack: *Afgrundens folk*, 1913.
- Lowman, Menzies & Palys: *Essays in the Sociology of Social Control 1–15*, 1987.
- Montgomery, Hyde H.: *The Trials of Oscar Wilde*, 1948.
- O'Collins, Richard: *The Blunt Instrument, Italy, in Police and Public Order in Europe*, ed. Roach/Thomaneck, 1985.
- Olivecrona, Knut: *Om dödsstraffet*, 1891.

- Patterson & Smith: *Series in Criminology*. Law Enforcement, Social Problems, No. 13.
- Peterson, Birgit: *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, 1983.
- Petrovitch, Porphyre: *Recherches sur la criminalité à Paris dans la seconde moitié du XVIII siècle*, 1971.
- Radbruch, G. & Gwinner, H: *Geschichte des Verbrechens*, 1951.
- Radzinowicz, Leon & King, Joan: *The Growth of Crime*, 1977.
- Radzinowicz, Leon: *Crime and Justice*, vol. I. A History of English Criminal Law and Administration from 1750, 1948.
- Raible, Eugen: *Geschichte der Polizei. Ihre Entwicklung in den alten Ländern Baden und Württemberg*, 1963.
- Rehfeldt, Bernhard: *Einführung in die Rechtswissenschaft, Grundfragen, Grundgedanken und Zusammenhänge*, 1962.
- Reiner, Robert: *The Politics of the Police*, 1985.
- Reith, Charles: *A New Study of Police History*, 1956.
- Reith, Charles: *The Blind Eye of History*, 1952.
- Riege, Paul: *Kleine Polizeigeschichte*, 1959.
- Roach, John & Thomanek, Jürgen, red.: *Police and Public Order in Europe*, 1985.
- Roach, John: *The French Police*. Red. Roach/Thomanek.
- Rosen, Erwin: *En odågas äventyr i Amerika. Minnen och intryck*, 1914.
- Rudstedt, Gunnar: *Långholmen, Spinnhuset och fängelset under två sekler*, 1972.
- Scheltema, H.J.: *An den Wurzeln der mittelalterlicher Gesellschaft. II. Das Oströmische Reich*, 1958.
- Schmidt, Eberhard: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, 1947.
- Simpson, H.B.: *Law Quarterly Review*, 1899.
- Sjöholm, Erik: *Om politimakten och dess begränsningar*, 1964.
- Staafl, Nils: *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*, 1950.
- Stead, Philip John: *The Police of Britain*, 1985.
- Stead, Philip John: *The Police of France*, 1983.
- Steedman, C.: *Policing the Victorian Community 1856–1880*, 1984.
- Sundin, Jan: *För Gud, Staten och Folket. Brott och Rättsskipning i Sverige 1600–1840*, 1992.
- Swensk, J.: *Stadsvaktens föregångare och tillkomst. Samfundet Sankt Eriks årsbok*, 1946.
- Sydow, H.V.: *Översigt af Stadsfiskalernas i Stockholm ställning från äldsta till närvarande tid*, 1897.
- Tolstoj, Leo: *Min ungdom*, 1887.
- Wallén, Per-Edwin: *Svensk Straffrättshistoria*, 1973.
- Waller, Michel J.: *Secret Empire. The KGB in Russia Today*, 1994.
- Wester, Nils: *Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politik under 1700-talet*, 1946.

Wieacher, Franz: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 1967.

Wiener, Martin J.: *Reconstructing the Criminal. Culture, Law and Policy in England 1830–1914*, 1990.

Wieselgren, Sigfrid: *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar*, 1895.

Wilde, Oscar: *The Ballad of Reading Gaol and Other Poems*, 1898.

Wilson, Edward O.: *On Human Nature*, 1978.

Wilson, Edward O.: *Sociobiology. The New Synthesis*, 1975.

Personregister

Adenauer, Konrad 177
Alexander I 115, 119
Alexander II 119
Anckarström, Jacob Johan 135
Andenaes, Johannes 151
Andropov, Jurij 176
d'Argenson, markis Marc René 31
Aristoteles 118
Augustus, kejsare 25

Bakunin, Michail 119
Beccaria, Cesare 34 ff., 98, 111
Bentham, Jeremy 46, 67
Bertillon, Alphonse 93
Bismarck, Otto von 104
Blackston, William 89
Bratton, William 189
Brecht, Bertolt 33
Brink, Carl Olof 134
Brueghel d.ä., Pieter 17

Carter, Nick 144
Churchill, Winston 89
Colquhoun, Patrick 45 f.
Comtes, Auguste 65
Crusenstolpe, Magnus Jacob 132 f.
de Cyrano de Bergerac, Savinien 29

Dante, Alighieri 37
Darwin, Charles 98, 164
Dickens, Charles 43, 84
Douglas, Alfred 88
Doyle, sir Arthur Conan 106, 144
Du Cane, Edward 85 ff., 129
Durkheim, Erik 162
Dzerzjinskij, Feliks 175

Einstein, Albert 147
Elliot, Anders Oscar 139
Elliot, M.A. 161
Eriksson, Magnus 47

Ferri, Enrico 65 f.
Ferri, Gabriel 98

Fersen d.y., Axel von 131
Feuerbach, Anselm von 62 f., 123
Fielding, Henry 44 f.
Fielding, John 44 f.
Filangieri, Gaetano 35, 98, 111
Fouché, Joseph 40 ff., 91
Franco, Francisco 175, 179
Frans I 27
Fredrik den store av Preussen 31, 38, 102, 141
Fredrik II 111, 115

Gavelius, Peder 185
Garofalo, Raffaele 65
Gay, John 33
Gorbatjov, Michail 176
Gross, Hans 105 ff., 144
Gustaf III 35, 50 f., 60, 111, 130, 135, 141, 185
Gustav Vasa 38
Guerry, André Michel 64 f.
Guy, doktor William 86

Henderson, Edmund 85
Hersche, William 93
Himmelfarb, Gertrud 149
Hitler, Adolf 168 ff., 173 ff.
Howard, John 37 f., 53, 129

Ivan den förskräcklige 112

Jakob II 20
Jareborg, Nils 172
Johnson, Samuel 68
Josef II 105, 111
Justinianus, kejsar 169

Kant, Immanuel 37, 62
Karl IX 122
Karl XI 24
Karl XII 39, 49, 52, 113
Karl XIV Johan 123, 132 f., 135
Katarina II 111 ff., 119
King, Joan 150
Kopernikus, Nicolaus 62

Kristina, drottning 21
Kropotkin, Peter 119

Lantingshausen, Johan Albrecht von 50
Lasse-Maja (Lars Molin) 121
Lenin, V.I. 40, 169 f., 175
Leopold av Toscana, storhertig 35, 98
Lepine, Louis 91
Liljensparre, Henrik von Sivers 135
Lincoln, Abraham 33
Liszt, Franz von 62 f., 65, 172
Lombroso, Cesare 65, 98, 161, 167, 182
London, Jack 79 ff.
Ludvig XIV 19, 27 ff., 40, 91, 140, 185
Ludvig XV 22, 31
Ludvig XVIII 41
Löwenhielm, Karl Gustaf 137

de la Mare, Nicolas 38 f.
Marx, Karl 98
Mayne, Richard 70 ff, 78
Merril, f.E. 161
Michailovitj, Alexej 108, 113
Miller, Walter B. 162
de Montesquieu, Charles de Secondat 32, 37,
111

Mussolini, Benito 174

Napoleon Bonaparte 40 ff., 96, 103, 142
Napoleon I 93
Napoleon III 93
Nikolaj I 115
Norin, polismästare 138 f.

Olivecrona, Knut 129
Oscar I 133
Oxenstierna, Axel 185

Paul I 115
Peel, Robert 68 ff, 73, 78
Peter den store 108, 112
Peter I 113 f., 119
Petri, Olaus 35, 127
Pike, L.O. 73
Pitt d.y., William 45, 68
Prinzell, Peter 50
Pugatjov, Jemeljan 111, 113

Pütter, Johann Stephan 39, 103

Quetelet, Lambert Adolphe 64 f.

Radzinowicz, sir Leon 76, 150
Razumovskij, Andrej 135
de la Reynie, Nicolas Gabriel 28 ff., 91
de Robespierre, Maximilien 41
Romilly, Samuel 68
Rostand, Emil 29
Rousseau, Jean Jacques 32
Rowan, Charles 70

de Sartines, polischef 31, 41
Sayers, Dorothy 144
Schiller, Fiedrich von 142
Sellin, Thorsten 162
Sparre, Carl 51
Spencer, Herbert 98
Sprengtporten, Jakob Wilhelm 133
Stalin, Josef 40, 66, 157, 175
Stockenström, Erik von 51
Stolypin, Peter 119
Stuart, prins Charles Edward 21

Tacitus 12
de Talleyrand-Périgord, Maurice 40
Tarde, Gabriel 161
Tegnér, Esaias 184
Tessin d.y., Nicodemus 39, 49, 52, 185
Toller, Ernst 167, 170
Tone, Wolf 21

Vidocq, Eugen 91 f.
Vincent, Howard 92
Voltaire (Francois Marie Arouet) 22, 28,
31 ff., 37, 101

Webb, sir Joshua 83, 85 f.
Weber, Max 162
Wellington, hertigen av 69
Wensley, Frederick Porter 78
Wieselgren, Sigfrid 129 f.
Wild, Jonathan 33
Wilde, Oscar 86 ff., 156
Wolff, Christian 102

Sakregister

- alkoholförbud 152
- alkoholistvård 66
- allmän ordning, upprätthållande av 19, 42, 52, 54, 74, 82, 95, 131, 133 f., 137, 142
- amerikanska inbördeskriget 32, 147
- amfetamin 153, 155
- anarkism 90, 117 ff., 157
- andra världskriget 147, 153, 160, 164, 168, 170, 173
- angiveri 31, 33, 41, 92, 114 f., 131, 141, 176
- Anjalaupproret 60
- antiken 18 f., 24 f.
- antropologi 163
- antropometri 93
- arbetarrörelsen 136, 140
- arbetsläger 98, 170 f., 174
- arkeologi 11, 163
- Arma dei Carabinieri, L' 96, 99 f., 183
- attentat 117
- Auburns fängelsesystem 62, 83, 124, 128
- Australien 45, 59, 75 ff.
- avlyssning 41
- avrättning 17, 20, 23, 33, 53, 61, 109
- avskräckningstanken 23, 33 ff., 52, 62, 67, 75, 82 ff., 88, 90, 98, 122 ff., 165
- avtalsbrott 14
- bankrån 99
- barnamord 122, 125
- Bastiljens fängelse 20
- bedrägeri 40, 59, 74, 94, 124, 158 f., 178
- befälsrätt 12
- behandlingsprincipen 170 f.
- benkrossning 21
- Berlinmurens fall 177
- Bertillonsystemet 93, 141
- beskattning 148
- bestickning 74, 110, 135
- bevakning, polisiär 48, 117, 157
- bevisteori, romersk legal 107
- bevisvärde 34
- beväpning av polisväsendet 47, 69, 134
- bibeln 22, 26, 37, 61, 64
- bikt 36
- blasfemi 61
- blodshämnd 13
- botsystem 13, 140
- Bow Street Runners 44 f., 77
- brandkårssystem 31, 52, 132, 140, 185
- brandskattning 103
- brott, forskning om 58, 61, 65
- brott, kyrkans syn på 23 f., 36, 61, 63 f., 160
- brottmål 116
- brottsbalken 125
- brottsbegrepp 20, 22 109, 140
- Brottsförebyggande rådet (BRÅ) 166
- brottsförebyggande verksamhet 45 f.
- brottslighet
 - internationell 180, 182, 188
 - och utbildning 74, 150
 - orsaker till 161 f.
- brottsling, syn på 62, 64 ff., 98, 161, 167, 182
- brottsling, register över 92, 154, 181
- brottsplatsundersökning 144
- brottsutredning 107
- brottsutveckling 14, 18, 32, 63, 67, 73, 101, 148 f.
 - i England 149 f., 181
 - i Ryssland 111 f.
 - i Sverige 119 ff., 181
- brännmärkning 54
- Bulgarien 176
- bödel 24, 112
- Camorran 99 f.
- cellstraff (se isolering)
- censur 31
- centralisering, av makt 12 ff., 19 f., 25, 39, 45, 47
- Chathamfängelset 87
- civil polisorganisation 25, 68 f., 93, 95 f., 140, 173
- civilrätt 13, 123
- Code Civil 95, 184
- Code Civil Européen 184
- Code Pénal 123, 125
- Code Pénal Européen 183
- Colombia 157

Common Law 89 f.
 Constitutio Criminalis Carolina (Karl V:s strafflag) 20, 22
 Corpus Juris Civilis 108
 Criminal Investigation Department (C.I.D.) 92, 141, 183
 cykelstöld 190

Dartmoors fängelse 84, 87
 databrott 158 ff.
 demokratisering 54, 58, 60, 108, 142 f., 158, 170, 173
 demonstration 68, 78, 132 f., 136
 deportation 35 ff., 45, 59, 68, 75, 77, 83, 109 ff.
 desertör 94
 detektivroman 106, 144
 determinism 98
 dominikanordern 18, 36
 domstol 12, 27, 35, 53, 58, 98, 102, 104, 106, 116, 127
 antikens 25
 frånvaro av 173 ff.
 kyrkans 36
 rysk 109, 111 f.
 Donaumonarkin 105
 dossiermetoden 31
 dråp 13 f., 151
 dynamit 159
 dödsdömd 24, 120 ff.
 dödsstraff 14, 17 f., 23, 33, 53, 68, 112, 168, 174
 avskaffandet av 52, 59, 69
 kritik av 32, 34, 111
 statistik över 67

ecstasy 155
 egendom, konfiskation av 114, 148
 egendomsbrott 152, 155 ff., 160
 ekonomisk brottslighet 59, 182
 England 32, 39, 54, 59, 66, 90 f., 141
 frihetstradition i 20, 43, 68, 71 f.
 och anarkism 119
 som förebild 47, 123, 127, 177
 straffrätt i 21, 23, 170
 antal dödsstraff 36
 fängelsemiljö i 129
 kriminalstatistik i 121
 polisväsendets utveckling i 42 ff., 60, 67 ff., 75 f., 78 f., 91 ff., 134, 142
 ensamcell (se isolering) 83, 87, 128
 eväldshärskare 20
 Europeiska Gemenskapen (EG) 179

Europeiska unionen (EU) 181 f., 188
 extremism 97

fackförening 83
 falskmynteri 20 ff., 60, 112
 fanatism 118
 fascism 63, 90, 98, 170 ff., 174 f.
 FBI (Federal Bureau of Investigation) 188
 februarirevolutionen 103, 105, 132
 feodalsamhället 18 f., 24, 99
 Fersenska mordet 131
 ficktjuvar 45
 fingeravtryck 93, 141
 folkförsamling 13
 folkmord 176
 folkmängd, ökad 39, 47, 59, 164, 74
 Frankrike 38, 91, 99, 117, 123, 153
 polisväsendets utveckling i 19 f., 27 ff., 38, 40 ff., 48, 91 f., 140 f.
 som förebild 38, 48, 67, 95 ff., 131, 140, 142, 185
 franska revolutionen 31 f., 42, 71
 fredlöshet 14, 26
 fredsdomare 25, 42 ff.
 frihetsstraff 24, 34, 36 f., 127
 Frostatingslagen 13
 fylleri 114, 128
 fängsläger 76
 fängsvakt 87, 128
 fängsvård 66, 76, 128 ff.
 Fängsvårdssällskapet, Svenska 129
 fängelse 11, 20, 36 ff., 58, 84, 87, 128 f., 134, 168
 -diet 86, 128 f.
 -feber 53
 -miljö 85 ff., 88, 126 ff.
 -präst 36, 84, 87, 126, 130
 -straff 34, 126, 170 f.
 -system 37 f., 62, 83 ff., 87, 124, 126 ff.
 -uppror 84
 -utredning 134
 Fängelsestraffkommittén 172
 förbrytaren, den födde 66, 161, 167, 182
 förbättringstanken 35 ff., 62, 75, 123 f., 127, 171
 förfalskning 40, 59, 110, 124, 158 f., 178
 förhör av misstänkta 107
 förintelseläger 168
 förlikningsrätt 140
 förmögenhetsbrott 59, 125
 förräderi 12
 förskingring 59, 74, 124, 158 f.
 försoningsrätt 13 f.

- första världskriget 147 f., 167, 188
 försäkringssystem 104, 154, 190
 förundersökning 116
 förvaltningssystem 49, 113, 117, 140
- galärstraff 91, 114
 gangster 152, 157
 gatufrid 82
 gendarmeri 19, 25, 27, 38, 42, 91, 93 f., 116, 131 ff., 137 f., 140 ff.
 Gendarmerie Nationale, La 93 ff., 99
 General Instructions 70 ff.
 General Principles of European Commercial Law 184
 Gestapo 174, 176
 giftmordsaffären 30
 god ordning och politi, begreppet 19, 24, 27, 39, 47
 godtrosförvärv 122 f.
 Grekland 24, 96
 Guardia Civil 95, 99, 183
 gärning, brottslig 62, 65, 106, 125, 167, 172
 Göteborgspolis 137 ff.
- halshuggning 112, 174
 hasch 153 f.
 hemlig polis 94, 114 f., 117, 135 f., 174
 heroin 153 ff.
 Holland 127, 153, 155
 Homo Erectus 163
 Homo Habilis 163 f.
 Homo Sapiens 11, 163
 homosexualitet 26
 hovrätt 52
 häleri 46, 121
 hämnd 100
 hängning 26, 174
 häststöld 26
 högförräderi 20, 60, 109, 114
 Högsta Domstol 122 f.
- identifikation av brottsling 93
 inbrott 45, 54, 124, 151
 incest 36
 individualprevention 171
 individualpsykologi 64
 industrialiseringen 32, 57 ff. 66, 71, 74, 79, 92, 118 f.
 informationsteknologi 182
 informationsverksamhet 45
 inkvisitionen 36
 internationell brottslighet 180, 182, 188
- internationell polis 156
 Internet 159
 Interpol (International Criminal Police Organization) 180 ff.
 invandring 162
 Irland 21, 68, 127
 islam 61
 isoleringsstraff 83, 87, 124, 126 ff.
 Italien 27, 66, 95 ff., 99 f., 104, 141, 153, 167, 174 f., 179
- jordägare 18
 juridik 11, 170
 jävsregler 107
- Kanada 152, 160
 kapitalism 162
 katolicism 18, 20, 36, 61
 KGB (TJEKA, den utomordentliga kommissionen mot kontrarevolution och sabotage) 175 f.
 klassiska straffrättsskolan, den 65, 125 f.
 klasskillnader 80
 kokain 153
 kommunism 63, 90, 118, 170 f., 176
 koncentrationsläger 174 ff.
 Koordinationsgruppen för terroristbekämpning (KGT) 178
 korruption 104, 114 f., 152
 kravall 78
 kreatursstöld 47, 122
 krigsförbrytare 170
 kriminalistik 105
 kriminalitet, omfattning 35, 59, 90, 111 f., 148 ff., 181
 kriminalpolitik 63
 kriminalpolitiska polisuppdrag 131 f., 135
 kriminalstatistik 53, 59, 64 f., 67, 111 f., 119
 kriminalvård 130
 kriminologi 63, 106 f., 160 ff., 166
 kroppsstraff 34, 127
 Kungl. politi och brandkommissionen 49
 kyrkan 18, 20, 23 f., 33, 61, 63 f., 127
 kyrkoplikt 124
 kätter 18, 36, 61
- lag av år 1347, Kristoffers lands- 122
 lag av år 1734, svensk 35, 51
 lag av år 1794 års preussisk lands- 21, 39, 103 f.
 lag, allmän criminal- 123 f.
 lag, Karl V:s straff- 20, 22

- lagkodifikation, rysk 108
- lagstiftning 14, 67, 90, 102, 124, 184
 - engelsk 184
 - frånvaro av 109
 - reform 104
 - rysk 113
- lagtillämpning 108, 120
- landsflykt 61, 110
- langning 153 f.
- legalisering av narkotika 155
- legalitet, vikten av 66
- legitimitetsprincipen 124
- legosoldater 17, 44
- Leicestergruppen 182 f.
- liberalism 63
- livegenskap 18, 24, 113 ff., 116
- Londonpolisen 45, 60, 69 ff, 75 f., 79, 94, 134, 142
- LSD 155
- lydnadsbrott 12
- lydnandsplikt 18
- Långholmens fängelse 128 f.

- maffia 99 f., 152 f., 174 f.
- majestätsbrott 20, 60, 109
- marknadsekonomi 60
- marknadshushållning 24
- medborgare 42 f., 54, 60, 108
- medelklass 73
- media 73, 143, 164 f.
- mellankrigstiden 153
- mentalitetsforskning 143
- merkantilsystem 102
- Metropolitan Police, The 78, 91 f., 142
 - Mexico 152
- militär som polis 11, 14, 25, 27, 33, 68, 93, 96, 99, 103, 105, 116, 131, 136 ff., 140, 142
- militärkår 48, 132
- misshandel 82 f.
- mord 17, 21, 33, 95, 97, 99, 112
 - mass 109, 168
- mordbrand 17, 110
- morfin 155
- motorcykelgäng 182
- mutor 74, 110, 135
- myteri 115
- människosyn 13, 63, 118
- mörkertal inom statistiken 53, 59, 112, 154, 158, 181

- narkotikabrottslighet 100, 153 ff., 165, 178, 182
- nationalism 147 f., 157

- nationalstat 19 f., 24, 58
- nazism 63, 90, 101, 104 f., 168 ff., 170, 173, 177
- neutralitetstradition 136
- New Yorks polis 190
- noll-tolerans 189 f.
- Norge 151
- normer 13, 14
- nulla poena sine lege (inget straff utan lag) 124
- nullum crimen, nullom poena sine lege (intet brott, intet straff, utan lag) 169
- nyklassicistiska straffrättsskolan 172
- nåd 34

- Oktoberrevolutionen 169
- olaga spel 99, 152
- olydnad mot husbönder 110
- opinionsbildning 41, 63, 143 f., 154
- opium 155
- ordningspolis 131 f., 135, 141 ff.
- organiserad brottslighet 44 f., 99, 152

- Parispolisen 30 f., 38, 42, 91 f., 140 f.
- Parispolisen som förebild 38, 95, 185
- pass 114
- patrullering 132, 134, 138
- Persien 112
- Peterloomassakern 68, 133
- Philadelphias fängelsesystem 62, 83 f., 124, 126 ff.
- piratkopiering 159
- plundring 17, 95, 103, 148
- Plymouths fängelse 37
- Polen 155, 176
- polis 19, 39 f., 102
 - andlig 18, 36
 - beredskaps- 177 f.
 - beriden 42
 - civil 25, 68 f., 93, 95 f., 140, 173
 - demokratisk 54, 71 f., 90, 173, 177
 - detektiv 44 f., 91f., 117, 121, 131, 138, 143
 - flod- 46
 - järnvägs- 116
 - kriminal- 141, 144, 177 f.
 - kvarters- 188 f.
 - ordnings- 131 f., 135, 141 ff.
 - politisk 20, 30, 43, 51, 91, 116 f., 141
 - riks- 26
 - sjö- 177 f.
 - skydds- 177 f.
 - statlig 27 f., 52
- polisdomstol 83, 122
- polisiär karriärväg 139

- polisorganisation 25, 27, 42, 49, 51, 113, 130
 polisiära resurser 148, 157
 polisiära uppgifter 39, 54, 58, 68, 71, 95,
 103 f., 113, 116, 131 f., 135, 137, 141, 143,
 152
 poliskår 73, 90, 138
 polislön 48, 51, 69, 78, 116, 133
 polismakt 20, 25, 39, 45, 47, 94, 114
 polismetoder 91 f., 189 f.
 polisrapport 106
 polisreform 68 ff., 71 f., 76, 115, 117, 133
 1964 års 188
 Ludvig XIV:s 29 ff.
 Gustaf III:s 50 f., 130 ff.
 polisstat 101, 103
 polistyranni 113
 polisämbeten 27, 40 f., 43, 51, 93, 115, 136 f.,
 186
 politiska brott 20, 118, 148
 Pommern 21
 Portlands fängelse 87
 Portugal 179
 positivistisk straffrättsskola 65 f., 167 ff., 172
 prejudikaträtt 184
 Preussen 29, 34, 38, 101 f., 120 f., 173, 186
 processrätt 116 f.
 progressivt fängelsesystem 127, 130
 proletariat 74, 81, 83
 propaganda 118, 135
 prostitution 33, 37, 40, 45, 92, 94, 99, 114,
 152
 protestantism 26, 36, 48, 61
 prygelstraff 17, 85, 112, 130
 prästerskap 23 f., 33, 61

 rationalism 35, 42
 reformationen 36
 reformdebatt 22, 34, 37 f., 42, 66, 90
 regeringsform, 1634 års 47, 185
 registrering, brotts- 92, 154, 181
 rekrytering av militärer 132
 rekrytering av polismän 69, 71, 78 f., 97, 99,
 114, 116, 135, 138 f., 177
 religionsbrott 61
 renässans 18 f.
 romerska imperiet 12, 24 f., 96
 Rumänien 176
 rysk-japanska kriget 148
 ryska revolutionen 103, 105, 109, 132, 175
 Ryssland 104, 153, 169 f.
 polisväsendets utveckling i 107 ff., 113 f.
 råd, de äldstes 12
 rån 17, 33, 40, 59, 70, 94, 124, 151, 156 f.
- rätt
 bysantisk 108, 177
 försonings- 13 f.
 förliknings- 140
 förvaltnings- 140
 mosaisk 37, 122
 revolutionär 167 ff.
 romersk 140, 169
 sedvane- 109, 170
 rättsfall 90
 rättssäkerhet 19, 77, 95, 125
 förbättring av 22, 43, 63, 79, 115
 rättstradition 19
 engelsk 20, 43, 68, 71
 romersk 98, 104
 rysk 108 f.
 svensk 158

 S:t Petersburgspolis 113 f.
 SA 174
 Sardinien 96
 Schweiz 155
 Scotland Yard 77, 93
 sedlighetsbrott 26, 36, 74, 122
 sedvanerätt 109, 170
 Seguridad 96
 sekularisering 54, 58, 61, 63, 165
 Sibirien 109 ff.
 Sicilien 100
 sinnessjukdom 125, 168
 sjöröveri 33, 92
 skattebrott 158
 Skottland 21
 skulddoktrin 125
 slaveri 24, 76, 114
 slumområden 28, 32, 59, 70, 79 f., 82, 84, 94,
 104, 118
 smuggling 96, 99 f., 128, 152, 182
 snatteri 124, 153
 socialism 162
 socialpolitik 18, 164 f.
 socialpsykologi 63, 164 f.
 socialvårdslagstiftning 160
 sociobiologi 163, 166
 sociologi 63
 sociologiska straffrättsskolan 167, 171
 Sovjetunionen 66, 148, 162, 171, 175 f.
 Spanien 36, 95 f., 141, 175, 179
 spaningsarbete 48, 131
 spinnhus 128
 spionage 31, 41, 68, 94, 135 f., 138, 141, 176
 spöstraff 124
 SS 174

- Stasi 178
 staten 18 ff., 108, 118
 stegling 21, 53
 Stockholmspolisen 39, 51, 133 f.
 straffarbete 34, 85, 87, 89, 126
 strafflag 52, 117, 122
 europeisk 101
 svensk 129 ff.
 tysk 120
 straffnivå 60, 124
 straffprocess 20, 109
 straffrätt 11, 13, 20, 83, 90, 106, 111, 121 ff.,
 170 ff.
 fransk 170
 humanisering av 35, 53, 60, 67 ff., 74, 89,
 111, 129, 127
 kanonisk 36
 kyrkans 36
 militär 12
 och narkotikabrottslighet 156
 romersk 14
 ryska 22, 109, 112
 svensk 21, 172
 terroristisk 14, 22, 60, 88, 112, 122, 169
 under medeltiden 14, 20, 53, 140
 under upplysningen 32
 straffrättsskola
 klassisk 65, 125 f
 nyklassicistisk 172
 positivistisk 65 f., 167 ff., 172
 sociologisk 65 ff., 167, 171
 Straffsystemskommittén 172
 straffvärde, begreppet 172
 strejk 60, 78
 strypargång 77, 84
 stråtrövare 17, 19, 27, 33, 38, 44, 97, 99, 110,
 142
 stympning 17
 ståndrätt 25
 ståndssamhälle 54
 stöld 23, 40, 59, 82 f., 94, 112, 124
 omfattning av 70, 76, 151
 Sûreté, La 54, 91, 141, 183
 svartarbete 158
 Svea Hovrätt 132
 Sverige 29, 34, 38, 119 ff., 141, 148, 151, 185
 och narkotika 153 ff.
 polisväsendet utveckling i 39, 46 ff., 119,
 133 f.
 säkerhetspolitiska uppdrag 131, 135 f., 141

 tidelag 26, 122
 tiggare 33, 94
 Tjeckoslovakien 176
 tjuvband 74, 94, 121
 tortyr 20, 22, 34, 53, 112, 115
 Toscana 34
 trohetsplikt 60
 tukthus 24, 35, 127, 168
 tullfrihet 185
 tvångsarbete 168
 tvångsuppfostran 127
 Tyskland 101 f., 104, 141 f., 148, 178 f., 185
 som förebild 123, 129, 134, 187

 ukas 108 f., 114 ff.
 underjordisk verksamhet 119
 underrättelsetjänst 41, 91, 93, 135, 141, 174,
 178, 180
 undersåtar 71, 102 f.
 undersökningsdomare 106, 116
 undre världen 27 ff., 32 f., 38, 74
 ungdomsbrottslighet 45
 Ungern 176
 uniformerad polis 47, 69, 91, 97, 116, 134,
 178, 186 f.
 upplopp 21, 68, 78, 95, 97, 115, 131, 133, 136,
 142
 upplysningsrörelsen 30 ff., 35 ff., 46, 61 ff., 67,
 117 f., 127, 169, 185
 upplysningstiden 32 ff., 143, 162
 urbanisering 59, 164, 74
 USA 32 f., 39, 117, 160, 190
 som förebild 123, 152, 190
 utbildning av polismän 177
 utgångsförbud 48, 137
 utilitarism 34
 utpressning 99 f., 152

 vasaller 18
 vedergällning 13, 22 f., 37, 58, 62
 Vietnamkriget 162
 viljans frihet 64 f.
 viljans ofrihet 98
 villkorlig dom 127, 171
 villkorlig frigivning 74, 127, 171
 vittnen, hot mot 153
 vittnesförhör 107
 vittnesmål 51, 107
 vittnespsykologi 107
 våld 164 f.
 rätt att använda 17 f., 25, 71, 139, 143
 våldsbrott 59, 74 ff., 152, 155, 157, 160
 våldtäkt 17, 33, 112, 151

värnplikt 103, 147 f.

Wales 149

Warsawa-pakten 176

Waterloo 41, 69 f.

Weimarrepubliken 173, 177

Ådalshändelsen 1931 136

åklagare 58

åtalseftergift 154

återfall i brottslighet 74, 79, 85, 148, 171

äganderättsskydd 148

ättesamhälle 11 ff.

Österrike 19, 34, 101, 105 f.

Österrike-Ungern 19, 167

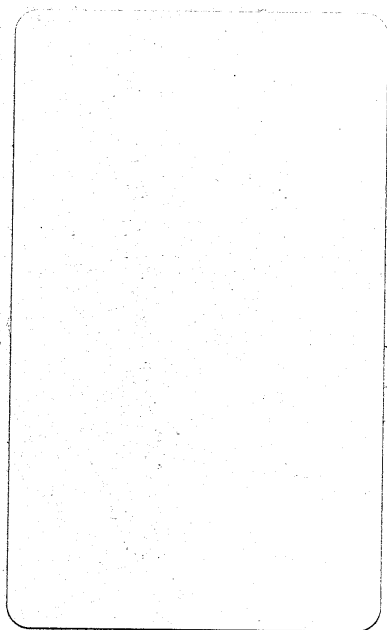
Östtyskland 176, 178

övervakning 89, 92, 102

STOCKHOLMS
UNIVERSITET

1938-02-10

BIBLIOTEKET

ERIK ANNERS

Brottet, straffet och polisen *i den europeiska rättsutvecklingen*

Denna lärobokskildrar hur polisväsendet växer fram i Europa. Framväxten av en civil polis är nära sammankopplad med synen på brott och straff. Här beskrivs grymma avrättningsmetoder under Medeltiden och 1800-talets nedbrytande fängelsemiljöer som en funktion av rådande samhällsklimat.

Polisens roll förändras under historiens gång, från att användas till spionage på de egna medborgarna till att allmer ägna sig åt förebyggande verksamhet för att förhindra brott mot medborgarna. Med tiden förfinas också de polisiära arbetsmetoderna, inte minst genom att de europeiska länderna lär av varandra.

Brottet, straffet och polisen skildrar hur upplysningens reformdebatt för fram en mer human människosyn och därmed kriminalpolitik. Även vårt sekels kriminologiska problem tas upp, särskilt kampen mot narkotikahandeln och den organiserade internationella brottsligheten.

Detta är en gedigen genomgång av den europeiska kriminalhistorien; om de ideer, personer och samhällsförändringar som påverkat vår nutid. Boken vänder sig främst till verksamma och blivande poliser men kan även uppskattas av alla som vill få en anorlund och levande historieläsning.

Erik Anners (1916–1997) har varit professor vid juridiska institutionen på Stockholms universitet. Han har givit ut en rad böcker i ämnet rättshistoria, bland annat *Den europeiska rättens historia, del I och II*.

ISBN 91-39-00304-3

BESTÄLLNINGAR: NORSTEDTS JURIDIK AB • KUNDTJÄNST • BOX 6454 • 113 82 STOCKHOLM
FAX 08-690 90 30 • TEL 08-690 96 96 • VAXEL 08-690 91 00